668

668

गुणप्रकाशदीधितिः

Guna :	Prakāsha Didhiti	: Title
:	Mathurānātha Tarka-	: Author
:	Vageesha	: Editor
:		: Year, Vols.
:		: Publisher
668 :		: Remarks

श्रीसिद्धेश्वराय नमः। कुंचिताधरपुटेन पूरयन् वंशिकां स्खलदंगुलिपंक्तिः। मोहयन्निखिलवामलोचनाः पातु कोऽपि नवनीरदच्छविः॥१॥
श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता। गुणप्रकाशदीधितेर्व्याख्या व्यातन्यते स्फुटा॥२॥ निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामनया कृ-
तं भगवन्नमस्काररूपं मंगलं शिष्यशिक्षायै आदौ निबध्नाति। ॐ नमः इति। अनुमानदीधितिरहस्ये प्रपंचितं तत्त्वमेतत्। यद्यपि

[illegible]

गादि ग०

उद्रूपतावच्छेदकेति। भवति च जन्यते गुणत्वत्वस्य सकलगुणवृत्तित्वघटितत्वेन सकलगुणवृत्तित्वमुद्रूपतावच्छेदकं सक
लगुणवृत्तित्वमेव च विधेयपर्यवसितगुणगोचरमित्यत्र वृत्तित्वस्य घटकापेक्षत्वादिति तत्पारम्भेदः। न चैकसकलस्य व्यर्थपदत्वा
दन्यस्य दुर्वचत्वात् गुणत्वत्वघटकं सकलगुणवृत्तित्वस्य गुणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमस्य मध्या
२ च रूपमेवेदं इति वाच्यं। सकलत्वस्य व्यापकत्वरूपत्वात् न्यस्य दुर्वचत्वात् सर्वेषां गुणानामित्यस्याप्येतदर्थकत्वेनाभेद
स्य दुर्वारत्वात्। एतेन सर्वपदस्य प्रतिपादकतया सर्वताभिन्नगुणव्यक्तिविधेयसाकल्यं च गुणवृत्तित्वत्व
गुणत्वत्वघटकतया उद्रूपतावच्छेदकमिति नाभेद इत्यपि निरस्तं। सो हि तत्स्वव्यापकत्वाद्धन्यस्य उद्वेचतत्पानि
रते अतिपातिनावच्छेदकत्वस्यैव विधेयत्वात् उद्रूपतावच्छेदकत्वस्य सर्वपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्। न चा
उद्रूपतावच्छेदकत्वविधेयपर्यायभेदनिराकाङ्क्षत्वे किं मानमिति वाच्यं। पूर्वं च रूपं च वृत्तित्वं लक्षणं च पूर्ववर्तीत्या
युक्तं च पदार्थवादग्रामतन्त्रनिराकाङ्क्षत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। केचित्तु गुणानां गुणत्वमिति पक्षे गुणत्वस्य
स्यगुण त्वविशिष्टस्यादेरूपतया गुणत्वमुद्रूपतावच्छेदकं तस्यैव च तत्र त्व पुरस्कृत्य नोविधेय त्वमितितया
यमेदः। न चोद्रूपत्वस्य विशेष्यतावशेषरूपतया विशेष्याभेद इत्यत्र गुणत्व विशिष्टस्य रूपस्य उद्रूपत्वरूप
वाविधेयत्वस्य च अनुरक्ताविशेषरूपतयाविशेष्याभेदं तस्य गुणत्वपदार्थस्य गुणत्वस्य विधेयत्वाभि
त्तिवाच्यं। इदं च समानाधिकरण्यादिस्वार्थ्यविशेष्यतावच्छेदकत्वे तु विशेषणतत्स्वरूपविशेषस्यादेरूपताया विशे राप० २
ष्यभेदे तस्यापि स्याद्यस्यविधेयतावच्छेदकत्वमानावमनुमितेनोभेदत्ववदवस्थानतात्सर्वोपि दु
नविधेयत्वोदेरूपत्वयोर्निययमेन समानाधिकरणतया विशेष्यत्वरूपत्वासम्भवात् किं तु विधेयत्वमनुमेयत्वमस्तु तावदेव
तावि शेषः तत्तु कृचित् समानाधिकरणतारूपम्भवितेत्यतारूपमेवमिति उद्रूपत्वमप्यनुभवोस्तु उविधेयताविशे
षः। तत्रत्ते च विशिष्येतारूपं कृचित् समानाधिकरणतारूपं यथा तत्तु तदस्तत्वं च स्वरूपतातुगुणत्वस्याद्
उद्रूपतावच्छेदकत्वात् गुणत्वं रूपेण विधेयत्वो निराकाङ्क्षत्वासंगते। अथ नप्याद्यजातिमत्त्वं
जातिरित्यादावपि निराकाङ्क्षत्वापत्तेः। पचक्रतं तुल्पचवतीत्यादावपि निराकाङ्क्षत्वापत्तेः। रतनउद्रूप

दिल ग्रामितेवंघ९

तावच्छेदकविधेययोरभिधानं तत्र तत्त्वान्यज्ञानाभिज्ञापेरापदस्तु गुणत्वहेतुकेतरभेदानुमितौपायिकतापनपवाक्यजन्या
नाभिज्ञापेण तत्र समस्वपसंबंधेन गुणत्वमेवविधेयमितिप्रविपक्षिणोऽभिज्ञानात्। अतएव तत्र न तु वर्ण्य संबंधे संबंधीवाविधेयो
न तु गुणत्वमितिप्रविज्ञापणासमाधास्यते प्रकारीगुणत्वसंबंधस्यतत्त्वे संगतत्वस्य वीतितत्त्वे संगतत्वस्य तस्य नन्तत्र गुणत्वाभिसंबं
धेलसंगत्वयस्यानिवृत्त्यतायगुणत्वसंबंधिनदसंघः। ने चाजगुणपदे नगुणत्वेज्ञातापस्यापि नौपेउप न परस्यापपदनतनरूपेणा
पम्यित्यानेपमात्र पत तत्र तपारभेदइति वाच्यं। लक्षणवाक्याच्च नरूपेण लक्ष्यापस्थितिः तेनैव रूपेण रतरभेदानुमितापस्त्वनि
यमादुपनयस्यापि पदाद्यपि गुणत्वरूपेणोपस्थितेरिति कुस्याचिदुपातव्यानभ्यपास्त। तत्रापि स्वरूपतागुणत्वस्योद्रूपताव
च्छेदकतया गुणत्वत्वरूपेण समर्थव्याप्यत्वस्वरूपेण चविधेयतया निराकाङ्क्षत्वासंगतेः। अथ स्यादव्यजातिमदित्यादौ एकत्र
उत्पचतीत्यादौ च निराकाङ्क्षत्वापत्तेरितिचेदिदं। तेन तत्र एवं च तत्त्वस्य भाष्यकारेणोक्तं। लक्षणमित्यस्येतरभेदानुमान
चित्यर्थः। उक्तमितस्य चाऽभिज्ञापविषयीकृतोभिसंबंधइतिभावः। प्रकारान्तरं तु तावद्गुणत्वाभिसंबंधोऽव्याप्यमित्यत्र तत्रापि संगतं प्रम
आणभावतभिन्नपाभिवृत्त्येनविधेयप्याभावादित्यतः स्वातन्त्र्येणाचष्टे गुणत्वाभिसंबंधे इति। ननु गुणत्वस्येतरत्वे सम्बन्धासंबंधो हेतुता
वच्छेदकोवाच्यइति तदवस्थापा गुणत्वसमवायस्येव हेतुत्वं न चैतन्मित्यतआह समवायस्येति। संबन्धविशेषणविशेषणतावि
शेष संबन्धेन तथा च स्वबन्धविशेषस्य तत्तुतावच्छेदकत्वे तु नौवन्नुभपगाभिशेषमितिभावः। पक्षतावच्छिन्न इत्यस्य पक्षतावच्छे
दनत्वे तदुपसम्भा नापि गुणप्रत्यक्षत्वेननन्तर्भावविरोधः। तदुपव्यापकत्वस्यैवलाभादित्यत आह हेतुरूपेति। ननु गुणत्वस्य स्वाश्र
यतःसिद्धत्वेचितस्य च नरूपेणापस्त्वनतावगुणत्वेन तद्विगुणतराभ्यवतत्वेसति स्वकलगुणसमवेतत्वं गुणत्वसमवेत
त्वस्यवासिद्धेः। परन्तु परे रवण्डोपाध्यतरस्यैवमवायसबन्धेन वृत्तितापग्नोहिगुणत्वरूपाखण्डोपाधेः स्वरूपसंबन्धेनवृ
त्तित्वापगमादन्यथाप्रकारान्तरेणाऽऽज्ञरिस्यादित्याह वेष्यमाणसमाधानासंगतेः अखण्डोपाधेः सखण्डगुणत्वस्य समवाय
संबन्धेन प्रकारेण तावच्छेदकत्वसंभवात् नापि विशेषणताविशेषसंबन्धेन गुणतरावृत्तित्वे सतीति नसंबन्धेन सकलगुणत्व
त्रि गुणापनपेगुणत्वेतदसिद्धेः नवासामान्यतागुणतराद्वृत्तित्वे सतीति सकलगुणवृत्तित्वगुणत्वस्य रूपसमवायकत्वे
विशेषणतदिनागुणतरस्मिन्नपि सत्त्वादित्यतः सिद्धमित्यन्तरमुपरतिगुणपदस्य सावमित्तलपीति। उगणपदसावि
निमित्तत्वप्रकारेणासिद्धमित्यर्थः। तथाच गुणपदस्य वाचोनामिनत्वमेवपसत्तावच्छेदकमितिभावः। ननु अनुगतत्वेन तस्य
पावस्त्वाभावत्तित्वनत्वर्थः यावत्स्वाश्रयाश्च लौकिकत्वविवक्षितत्वेन तत्सिद्धिः तथाच समवायविशेषणताविशेष
न्यतरसंबन्धेन तौ च रूपस्यसाधिविषयविशेषविवक्षितत्वे तदर्थः। सच लौकिकरूपस्य सार्वविषय भगवदात्मत्वं तावा जिवस

आ॰टी॰म॰

मनस्त्वादौ व्यभिचारी। न च स्वाश्रयप्रत्यक्षविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयजातित्वाभावस्य साध्यत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं। मनस्त्वादिवृ
त्तौ द्रव्यजातिमत्त्वमादाय प्राप्तांतरतापत्तेरित्यत आह आत्मेति। अतीन्द्रियमात्रावृत्तित्व इति। मात्रपदस्वरूपाख्य द्वित्वादिगुणादि
प्रकाशसमवेतत्वसत्त्वेपि सत्त्वमवतत्तदन्यत्वदलमपि। न चेन्द्रियवृत्तित्वमेव साध्यमिति वाच्यं। वह्नित्वव्याप्ये न चेन्द्रियवृत्तित्वं [illegible]
३ [illegible] समवायसंबंधेन बाधात्। न च स्वरूपसंबंधेन तदर्थः। गुणत्वस्य जातित्वे विप्रतिपन्नं प्रति स्वरूपासिद्धेः तन्न
[illegible] पाप्यतरत्वसमवायसंबंधेन [illegible] गुणत्वस्य तथात्वान्न गुणमात्रवृत्ति [illegible] इत्यत आह
[illegible] नास्तीति [illegible] समवेतत्वाभावात् द्रव्यत्वादिगुणत्वादिसिद्धेः। मनस्त्वादीति आ
दिपदात् [illegible] परं तु [illegible] व्यभिचार इति भावः। [illegible] जातिसाधा
[illegible] व्यभिचार इति भावः। ननु सत्तायामपि सत्ताव्याप्य
[illegible] सत्ताव्याप्यत्वं च सत्ताव्याप्यत्वेदलवैयर्थ्यमित्यत आह सत्तासमानाधिकरणेति
[illegible] सत्तासंबंधसमवायित्वं प्रतियोगि [illegible] व्यक्तित्वमित्यर्थः
[illegible] सामान्यवान् गुणो गुणत्वादिति [illegible]
[illegible] व्याप्तिर्नास्तीत्यत आह [illegible] व्यापारात्
[illegible] प्रभादौ तेजस्त्वाभिव्यक्तौ [illegible] राम॰ ३
नन्तेन चक्षुःसंयोगेन [illegible] परिहरति। ननु तत्रापि चक्षुर्मात्रग्राह्य [illegible] व्याप्तिः
[illegible] वों।
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति भावः। ननु [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] रूपत्वाद्यखण्डोपाधौ व्यभिचारः

वर

व्याप्ति [illegible] समवेतत्वाभावादिति भावः। संयोगत्वादौ व्यभिचारवारणाय [illegible]
[illegible] परिग्रहः। न च [illegible] चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमसिद्धमिति वाच्यं। मात्रपद
[illegible] रसत्वादौ ज्ञानत्वमतत्त्वादौ चाति व्याप्ति
वारणाय चक्षुरिति। न च परं नये संयोगत्वादीनामखण्डोपाधित्वात् समवेतत्वाभावान्न व्यभिचारः
[illegible] मात्रपदं नैति वाच्यं। परं नये तेषामखण्डोपाधित्वेपि समवेतत्वात् [illegible] जाति
[illegible] इति भावः। [illegible] तन्नये नीलपीतादिवत्
[illegible] व्यभिचारवारणाय चक्षुः [illegible]
[illegible] समवेतत्वाभावात् [illegible] इति भावः। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] चक्षुर्मात्रग्राह्यपदं चक्षुर्मात्र
[illegible] अन्यथा [illegible]
[illegible] समवेतत्वाभावा
[illegible] इति भावः। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] व
[illegible]
[illegible] इति भावः। [illegible]

मा॥प

वृच्छेदक धर्मिसमवायित्वेसति च भुमिष्ठ वृंस्ते हद्व वत्वयोश्च नताद्दशधर्मसमवायित्वमितित दुपास:। रूपस्यतुता दात्म्यसंवं
धेन तो चसत्कालारप्रतिवंधकूतपोताद्दशेधर्मेसत्वमतो नतस्कारेः चसरेण साच्छांति – परिमाणो विशेषस्यपिताकी
त्यसंवंधेन त्वाचसाक्षोः रूपतिवंधकूत्वेनतद्धत्ववातरवेलक्षणस्यत्वा चसाक्षात्कृ रप्रतिवंधकूता वच्छेदकत्वात्तत्र
अतिव्याप्तिवारणार्थंमो हुगुणाविशेषगुणइति विशेषगुणात्वेचेपूर्व वदोष्मा। न चत्रेसरेणस्नेहद्रव त्वपोरतिव्याप्तिः अपरे
णरीतेत्स्नेहत्वादिनाचेतादात्म्यसंवंधेनप्रतिवंधकूत्वादितिवाच्यं। प्रतिवंधकृतावच्छेदकपदेन निरवच्छिन्नप्रतिवंध
कतावच्छेदकूतापर्यायस्थिकरणत्वपविवक्षितत्वात्तत्रसरेणस्नेहद्रवत्वपोश्चनावातरवेलक्षण्ये नतद्वताद्दशा
प्रतिवंधकूतावच्छेदकूमवेवनुभाषाभावात्तस्य शाविरहोरवत्वाचसाक्षत्वा रागुत्वादानतत्वाचसाक्षात्कारप्रतिवं
धकूत्वं नवातत्रोनत्रसेनगविशेषगुणत्वाभितिनतत्राप्पतिव्याप्तिरिति दिक्।। आत्मवृत्तित्वेहद्रवत्वान्यत्वेसतिचक्षुर्ग्राह्य
त्वेतत्रस्य चक्षुर्व्याप्परिमाणात्ववतिव्याप्तिवारणाय महद्गुणविशेषगुणइतिविशेषगुणात्वं चेवपूर्ववत्
उरत्ता कांतिधर्मभ्यन्त्वेसतिसमवायित्वसमवायित्वोपाराना तप्रभात्वस्य स्वव्यात्वपरिमाणात्वादेश्चपुप
सदत्वादूः। पाप्यतोविवक्षापाः अपोजन्तस्वपमेवस्य त्पातदेवादितिवक्ष्यसंनिकूर्षोदिविरहत्वरात्रादि स्पर्शः। सौ
तिदिङ्गृति सुवीतिविशेषगुणत्वपदशेनाप अव्याप्तानेमितित्त्वद्रवत्वपिपत्तेविशेषगुणत्वसत्वेनसांसिद्धि
कत्वस्य चपत्त्वापत्तेः। विनाशपदंच संपाताप्पात्तद्दीप्तितानत्वगोनासचक्षुर्ग्राह्यधर्मवादित्वर्शः। चक्षुराह्यजाति
संधानेपिगुणत्वसतीतरत्वमवीसिद्धत्वादाहरवस्तातस्थितिसमवायित्वा दीत्वादिपदानतितकूत्वादेश्च नील
पीतत्वादेः सुरभित्वादेश्च पतितहः रूपत्वादपत्यादापदा दरसत्वगंधत्वादेः पत्तितहः अरबंडपामरूपवतिचक्षुर्योग्य
जातिसधानेपि रूपाकारानुगतमतेरजेभवीसिद्धत्वादितिभावः। केचित्तु रूपादेस्ता दात्म्यसंवंधेनत्वाचसाक्षात्का
रप्रतिवंधकूतपातदवच्छेदकत्वे नरूपत्वादिसिद्धिः। नीलत्वपीतत्वादेस्तत्पात्वेवजतरप्रतिवध्यप्रतिवंधकूभावा
पत्तेः। तत्रैकूपत्वादिरूपरूपउपाधिरूपमेवअनुगतव्यंजकव्यापकत्वाभावादनुगतव्यंजकव्यापकत्वस्या
पि तन्मतेजातिलक्षणाघटकत्वादित्याहुः। तदसत्। त्वाचसाक्षात्कारप्रतिवंधकूतावच्छेदकूतपाकपरंसंगा
धेगुरुत्वात्स्यन्तिस्थापकेपुप चसुलाघवातरूपजातिसिद्धेः। पालजत्वपस्पसर्शतपापिरूपत्वेश्चमतिरिसाप्पा
पाचकेअनुगतावच्छेदकत्वादितिवमेतत्तिजातिसिद्धेर्हितत्वेनविपक्षत्वानिश्चपस्यावश्यकत्वादाह

कियमाणायामिति। सिद्धेः कतिविषयत्वाभावादाहरूर्मित्यादेश्चतिसाव्याप्यापत्तिवाच्या भावविशात्सवविषयीभूतापेः। कर्मत्वावरूजातिषु जातेस्वापिनिपस
स्तोभादितोरशवयामिति पावत्। केवलस्यान्यत्वस्येवलस्यपकूलेनानुकूलदाहिअनुवितविशिष्टमितिभेपवन्तेवभेवन्तेपिमत्वेचअन्यत्व
विशिष्टस्यव्याप्पत्वाभावतत्कषपाप्यादितिभावः। नेनुरत्नस्पतत्वेरत्नत्वौनरूपादि रत्नत्वेवोद्वयोरेकत्रसत्त्वेउपदेशस्यासंकरत्वात्तन्वारत्न
त्वरत्नत्वव्याप्यजातिः रत्नत्वव्याप्यघटत्वादेः अतोसंपेन्दुपदेशास्वासहकारित्वादशसतोव्याचेष्टे। रत्नत्वेनेतिहि। जातिविशेषपराणतो
दिरूपः। वस्यमाणानुमित्युपरत्नास्यवलक्ष्यवस्त्रत्वरित्वासेनवाच्याचेष्टा उपदेशेति। नासर्वेज्ञानेनीती नेवस्तुत्वानुभवसाधारणा
तनसंपेन्वनादृवीधस्पअगसत्वोपनयोति। यथामुत्तदास्युप्रमितिशब्दस्यतिद्रत्वस्यपूर्वक्तलसवंजशब्दस्यासत्वादितिभावः। त
स्व[redacted] तत्नवसत्वाचरणमुपदेशप्रज्ञानेन सहकारित्वं तत्थमनुअन्यवसेनतानव्यंति। अन्यथाउपदेशस्यमविद्वपुपदेशानो
जातित्वलक्षणापत्तेरितिभावः। न चोपदेशाप्पगोचरसंस्कारएवसहकारीतिप्रकारेणेत्स्यदूपपानुसंगईतिवाच्यं। संस्कारस्य सहकारित्वे
अनुद्वृदसंस्कारतोपिचप्रत्यक्षापत्तेः। उद्वोधकानामपिविशिष्येतुत्वेचगौरवापत्तेरितिकौवेत। अत्रशब्दतावच्छेदकत्वादिनानुप
स्वास्यधर्मेविशेषणतानस्यवाद्यकारवत्तसत्त्वेतत्वनिराकृततत्रापुतत्त्वपवेश्यकरणविनापदेशेनवाचरमहत्वस्थानुभवितो
त्वादिरूपिजातिरामहत्वजनितादिनिष्ठस्यजनितविशेषणविशिष्टस्य मतेउपमितौअनुसामान्यनिपतपदस्यवाप्याप्तेः
तअसमनेवतमादिनोसामान्यनियतत्वस्पतीतवृत्तिधर्मानभीवनोपदेशस्यसहकारितानियम्यामसंगतनचोक्तिपिसामानव
नियतपदपप्पाकृतेतिवृत्तिवाच्या। सामान्यनियतधर्मातभीवरोपदेशस्यसहकारितानिरास्तत्वादनासामान्यत
निप्सतत्वधर्मातभीवनोपदेशस्यसहकारितायवव्याप्पनस्यासंगतत्वापत्तेनतिप्रस्तुपदेनिपतपदपार्थ्यनिवेशादितिभा
तोव्याचष्टेसामान्यनियतत्वेनग्रहीतइति। सामान्यव्याप्यत्वगुणत्वरूपसामान्यव्याप्यत्वतद्गुणत्वसत्वे।
सालक्ष्यअगनुपलिप्पितमितिभावः। ननुतस्योपाधेःगुणत्वव्याप्पत्वाग्रहेतदगुणत्वव्याप्पत्वागृहीतपातुपाइतिपुत
हगृहीतापाचेति। जातिगुणत्वजाति। वस्तुतइत्यादिनाअव्यवधानेनोपदेशानुज्ञानस्पजातिष्टत्वहेतुतामो
सेकतेलाघवादुस्तासंगतेराह इदि उपमितिज्ञानेगुणत्वविशिष्टाउपाधिकोनेगुणत्वविशिष्टस्याति। एवंचप्रकारा
गमपिव्यतीत्वस्पउपमापाधिव्यतीत्यपः। नचोपमितौकूपमुक्तौपाधिज्ञानापत्तेतिवाच्यं। मदुपमितौव्यक्तितस्पदवत्वा
तानहसमानधर्मितवच्छेदकूवतदुपवत्ताज्ञानस्यपितपदवाच्यत्वोपधित्वादितिभावः। पूर्वोतत्पत्सपवति।
उपदेशाजत्वावत्तानपचरत्वदिमतेइकूजस्यसततकूरीतिपरस्परोवत्वप्र्यः। पंकीत्वस्वरसोकरूवनतदिभित
अव्यवहितोत्तविहितपदवहितोत्तस्यापसहायसदपविरोधइतिम्नुनतापमितजु पूरपतिसहजताचेति। इतिप

निकृष्टादिसाम्यासामग्री सा ज्ञासत्वेन देवत्वर्थः। ननु परेषामपि गुणत्वधर्मिणां [illegible] गुणानामपि द्रव्यसंगतानि
त्यत आह मतभेदेनेति। पञ्चेषु गुणत्वधर्मेषु [illegible] मतेनेति तदित्यर्थः। सामान्यवत्वे [illegible] कर्मान्यत्वे
च वस्त्वापकत्वगुणत्वजातिमत्वं [illegible] विरहाद्गुणत्वमिति। तथा चानभिमतजात्यंतरसिद्ध्यापत्तिरेव [illegible] इति प्रसंगतो
५ द्रष्टव्यमिति भावः॥ ननु कर्मणापि विभागजनने [illegible] संयोगजनने [illegible]
[illegible] कालत्वं [illegible]
[illegible] इति निष्कर्षः। द्रव्यत्व [illegible]
[illegible] संयोग [illegible] अत्र ताद्दश
[illegible] विभागो न [illegible] तदुत्पत्तिं [illegible]
[illegible] स्वावधिकरण [illegible]
[illegible] नन्वेवमपि [illegible] स्वावधिकरणसंयोग [illegible]
[illegible] स्वावधिकरण [illegible]
[illegible] विभागजनने [illegible] स्वावधिकरणकालीनत्व [illegible] राम० ५
[illegible] स्वावधिकरण [illegible]
[illegible] संयोगजनितः स्वावधिकरण
[illegible] संयोगजनन [illegible]
[illegible] विभागजनने [illegible]
[illegible] संयोगविभाग [illegible]
[illegible] तस्यापि [illegible] तेन संयोगनाशापत्ते
[illegible]
[illegible] ननु स्वावधिकरणका
[illegible]

[illegible] ताद्दशसंयोग [illegible] विभागजनन [illegible]
[illegible] संयोगविभागयोरिति। ताद्दश [illegible] संयोगजनन
[illegible] संयोगजनसंयोग [illegible] ताद्दशसंयोग [illegible] विभागजनन [illegible]
[illegible] विभाग [illegible] विभाग इति व्याप्तिरित्यर्थः। [illegible] संयोगविभाग [illegible] ताद्दश [illegible]
[illegible] संयोग [illegible] विभागजनन [illegible]
[illegible] विभागे ताद्दशभावाजन्य [illegible] संयोगे तद्भिन्न [illegible]
न संयोगे [illegible] अंगुलीशाखासंयोग [illegible]
[illegible] कालः ततोऽगुलीशाखाविभागो हस्तस्पंजन्मेत्यद्यकाले। ततोऽगुलीशाखासंयोग [illegible] शाखा
संयोगा [illegible] शाखासंयोग [illegible] अंगुलीशाखासंयोग [illegible]
[illegible] स्वावधि [illegible] सहभाव [illegible]
[illegible] अंगुलीशाखासंयोगा [illegible] संयोगविरोधि [illegible]
[illegible] विभागविरोधि [illegible] ननु [illegible] अंगुली शाखा [illegible]
[illegible] कालः ततोऽगुलीशाखा [illegible] शाखासंयोग [illegible] शाखाऽगुलीविभाग [illegible] कालः तदंगुली
शाखासंयोग इति प्रसंगा। संयोगा। [illegible] शाखासंयोगजनने [illegible] अंगुली विभागजनने [illegible]
[illegible] शाखा [illegible] अंगुलीसंयोग [illegible] शाखाऽंगुलीसंयोगा [illegible]
[illegible] अंगुली [illegible] स्वसमानेति। स्वसमान [illegible] शाखा [illegible] जनित
[illegible] स्वसमानकालोत्पन्न [illegible] स्वस
मानकालोत्पन्न [illegible] स्वसमानकालोत्पन्न
[illegible] स्वपूर्व [illegible] स्वपश्चात् [illegible] स्वपश्चात् [illegible] स्वज [illegible] स्वज
[illegible] विभाग [illegible] अंगुलीशाखासंयोगजन्य [illegible] शाखासंयोगो नांगुली
शाखाविभागाधीन इति [illegible] इति भावः॥ [illegible] विभाग [illegible]

८

मु·कि·टी·प्र

स्वपश्चाद्भाववज्जन्योऽनविभागः तत्तु श्वाद्भविनोः कर्मसंयोगयोरेव विभागजनकत्वादिति नातिव्याप्तिः। तस्य संयोगविशेषणत्वे तु असंभवः
क्रियायाः स्वपश्चाद्भाविपूर्वसंयोगनाशजन्यसंयोगस्य जनकत्वात् स्वपश्चाद्भाव्यजन्यत्वं तु स्वाधिकरणसमयध्वंसवृत्तिप्रा
गभावागतिप्रतियोगित्वलाघवात् ध्वंसवृत्तित्वं चकालिकविशेषणतासंबन्धेन स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरण
समयपरवृत्तित्ववात् नत्र भावाभावान्यथाप्रयोजनमिति। पूर्वोदीयघटक्रियोत्पत्तौ घटस्य पूर्वदेशविभागः उत्तरदेशात्मकपटोत्पत्ति
६ त्वे कालः ततो घटपूर्वदेशसंयोगनाशः ततो विभागकालोत्पन्नपटात्मकोत्तरदेशेन समं घटसंयोगस्तत्रोत्तरदेशात्मकपटोत्पत्ति
प्रसंगवत्तत्र च स्वजन्येति विभागविशेषणं यत्तु स्वजन्यत्वविशेषणं तु पादानपूर्वसंयोगनाशएवातिव्याप्तिरिति तन्न तस
ास्यजातीयत्वघटितत्वान्नानोऽतिव्याप्तिसंभवात्। स्वात्ततस्तत्त्वे तु स्वविपत्तिदोषस्तदवस्थ इति स्वजन्यत्वपर्यंतस्य
तेरोलक्षितेऽसुक्तवापि घटादिक्रियाकाल एव उत्तरदेशात्मकपटोत्पत्तिरायात्युक्तस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गः। न च स्वजन्यत्वापा
दानेऽपि तत्रातिप्रसंगो दुर्वारः घटक्रियासमकालोत्पन्नोत्तरदेशात्मकपटस्यापि कालेत्वेनैव तेन घटपूर्वदेशविभाग
जनकत्वादिति वाच्यम्। स्वजन्यत्वं स्वाधिकरणक्षणोत्पत्तिमत्त्वान्यस्वजन्यतापि विवक्षितत्वात्। स्वपश्चाद्भाव्यजन्यस्वजन्यवि
भागत्वं यत्रो नोविभागजविभागमात्रपूर्वविभागेऽतिव्याप्तिरतः स्वजन्यविभागाधीनसंयोगजनकत्वाभावे इति विभा
गाधीनत्वं च नाविभागजन्यत्वं विभागस्य पूर्वसंयोगनाशोनान्यथासिद्धतया उत्तरसंयोगहेतुत्वात्। नापि विभागजन्य
जन्यत्वं तत्र यत्तादृशपूर्वसंयोगेऽवात् अपि तु विभागोत्तरोत्पत्तिकत्वं न चैवं परमाणुलीकर्मजनितशारवाङ्गुलीसं
योगः शारवापाचककर्मत्वेन कालः ततः शारवाकर्मणा शारवाङ्गुलीविभागः ततोऽत्राङ्गुलीत्येतत् कालः इदानीमङ्गुलीशा
रवासंयोगाद्धस्तशारवासंयोगो नोत्पत्स्यते समवायिकारणस्य हस्तस्य पूर्वं विरहात्। ततो विनष्टपदवस्याङ्गुलीशारवा राम: ६
संयोगाद्धस्तशारवासंयोगस्तत्राङ्गुलीशारवासंयोगेऽतिव्याप्तिः तस्य तादृशविभागोत्तरोत्पत्तिकस्य हस्तशारवासंयोग
स्य जनकत्वादिति वाच्यम्। असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन तत्तथाविनष्टपदवस्थाङ्गुलीशारवासंयोगाद्धस्त
शारवासंयोगोत्पादासंभवात्। यदि च द्रव्यस्य लक्षएव समवायिकारणस्य क्षणसहभावेन तेनत्वेनान्यजनकत्वविभागाधीन
भागाधीनत्वविभागश्रयो यत्त्वेतद्विकारणाकारणविभागःकतान्यथासिद्धिः चतुष्पद्वाविकालत्वेनैतदेकान्तिक
पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मविशिष्टभागकृत्वकालत्वानितदन्तद्रूपादानाङ्गुलीशारवाविभागस्यापेक्षालत्वेनतत्त्वेशारवा
संयोगजनकत्वान्न तदनुसृतदवस्थ्यम्। नतु स्वपश्चाद्भाव्यजन्यस्वजन्यत्वाधीनस्वपगजनकत्वविशेषणवैयर्थ्यं
विभागपदेनेति चेत् न घटादौ तैस्तैस्तत्कृतोत्पत्तिः ततोऽन्यत्र लक्षणे तन्न ततः पततेन घटादेः तत्संयोगः तत्र घटे
तिप्रसंगापत्तेः। तस्य स्वपश्चाद्भाव्यजन्यस्वजन्यगुरुत्वसंबन्धघीनोऽघटादेः तत्संयोगस्य जनकत्वात् एवंसे

तदुर्वत्वे वेगादि जन्यकर्माधीनसंयोगजनकत्वापित्तुं वे अतिव्याप्ति अभ्यां च परमाणुलीतन्तुसंयोगः पटोत्पत्तिश्चेत्येकः कालः ततोऽनं
गुलीतन्तुसंयोगात् पटाङ्गुलीसंयोगः ततः पटे हस्तसंयोगः ततः पटहस्तसंयोगात् पटशरीरसंयोगस्तत्र पटेऽतिव्याप्तिः तस्य स्वप
श्चाद्भाव्यजन्यस्वजन्यपटाङ्गुलीसंयोगपटहस्तसंयोगद्वारा तदधीनः पटशरीरसंयोगस्तज्जनकत्वात्। न च तथापि स्वपश्चा
द्भाव्यजन्यस्वजन्यविभागाधीनजनकत्वमिव वारणं न संयोगपदेनेति वेन्न तर्हि परमाणुलीकर्मजनितशारवाङ्गुलीसं
योगः शारवापाचककर्मत्येकः कालः ततः शारवाकर्मणा शारवाङ्गुलीविभागस्तेतो विभागेनाङ्गुलीशारवासंयोगनाशः तत्राङ्गुली
शारवासंयोगेऽतिव्याप्तिर्विधयाताद्यशाविभागाधीनस्य नाशजनकत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तेः। किं च परमाणुलीशारवासंयोगः शारवा
पाचककर्मत्येकः कालः ततः शारवाकर्मणा शारवाङ्गुलीविभागः ततोऽङ्गुलीशारवासंयोगनाशः विभागस्य अत्यन्ततत्र शारवाङ्गुली
संयोगेऽतिप्रसंगः तस्य स्वपश्चाद्भाव्यजन्यस्वजन्यो यो विभागः शारवाङ्गुलीविभागः तदधीनस्यतदुत्तरवाच्यस्य जनकत्वा
दधीनत्वं स्वजन्यजन्यत्वमित्युक्तावपि तदानेपरमाणुलीशारवाविभागानन्तरं हस्तशारवाविभागः ततो हस्तशारवापूर्व
वसंयोगनाशः ततोऽङ्गुलीशारवाविभागपूर्वसंयोगनाशोपायाद्यु पत्तत्राङ्गुलीशारवाविभागेऽतिप्रसंगः तस्य स्वपश्चाद्भाव्य
जन्यः स्वजन्यो यो विभागः हस्तशारवाविभागः तज्जन्यो तत्तत्शारवापूर्वसंयोगनाशः तज्जन्यतदुत्तरपाश्चात्स्यैव विजयवि
ध्याजनकत्वात्। विनष्टपदवस्थ्यदव्याघुत्स च क्रियापापसंयोगविभागाजनिरूपाम व्याप्तिवारणाय जातीयत्वनिवेशात
थापि स्वयमेव वक्ष्यति। तज्जातीयत्वं च तत्तत्त्वलान्यधर्मसमवायित्वं तेन सत्त्वामादायद्रव्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ननु
पूर्वदेशसंयुक्ताङ्गुलौ क्रियोत्पत्तिरित्येकः कालः ततोऽङ्गुलीक्रियाङ्गुलीपूर्वदेशविभागो हस्तपूर्वदेशसंयोगश्चेत्ये
तोऽङ्गुलीपूर्वदेशसंयोगनाशो हस्तपूर्वदेशविभागश्चेत्येकः कालः ततोऽङ्गुल्याद्युत्तरदेशसंयोगः हस्तपूर्व
देशसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः ततो हस्तस्यापि उत्तरदेशसंयोगः तत्राङ्गुलीदेशसंयोगेऽतिप्रसंगः। तस्य स्वपश्चा
द्भाव्यजन्यो यो विभागो हस्तपूर्वदेशविभागः तदधीनो हस्तपूर्वदेशसंयोगनाशः तज्जनकत्वात्। यदि च संयोगमात्रजसंयोगजातिपर
विसंयोगस्याजातीयत्वव्यवच्छेदनपतत्वहस्तपूर्वसंयोगस्य न विभागाधीनत्वं तथापि च परमाणुलीशारवासंयोगो हस्तोत्पत्तिः
शारवापाचककर्मत्येकः कालः ततः शारवाकर्मणा शारवाङ्गुलीविभागो हस्तशारवासंयोगश्च ततोऽङ्गुलीशारवासंयोगना
शो हस्तशारवाविभागश्चेत्येकः कालः ततो हस्तशारवासंयोगनाशः शारवाकर्मसमकालोत्पन्नाङ्गुल्यन्तरक्रियाधीनोऽङ्गुल्यन्तर
[illegible]
पटेऽन्यतत्परत्वगुरुत्वलीति भाङ्गुलीति। तथा च स्वजन्यो यो विभागस्तदधीनसंयोगजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्ग इति
भावः। एतेन स्वजन्यपदस्य चलनतावाचितिर्द्दत्यात्। न च तथापि परमाणुलीशारवाविभागादङ्गुलीतरविभागः ततो

...ग्राधी ना।

तुली तरु संयोग नाशः ततो गुल्याउ तरुद्रव्यासंयोगः ततो गुली शाखा विभागः इति व्याप्तिः तस्य स्वजन्य गुली तरु विभागाधीनांगुल्य
तरुद्रव्य संयोग इति कालविधया जनकत्वादिति वाच्यं। संयोगजस्य सा...णजनकतापत्ति [illegible] तत्वादिति भावः। इदंतु स्वप्र...
...यत्न पक्ष त्वादि ...वेन गुरुत्वजस्वरसा सिद्धत्वात् लघुभूत स्वरसा सिद्धत्व स्वरूपा हस्त संयोग इति संयोगासमवायिकारणता
...दृष्टत्व संयोग दृष्टि भागासमवायि कारणता ...तदू प वत्त्वमित्यर्थः। ...पूर्व संयोग ध्वंसो नोत्तर संयोगे ...
८ पूर्व संयोग नाशं पूर्व संयोगोत्तर ध्वंस सत्वेनोत्तर संयोगोत्पत्तेः। तत्तत्संयोगव्यक्तौ तत्तत्संयोग नाश व्यक्तौ विशेष्य
...त्वेनान्तत कार्यकारणभावापत्तेः ... सयोगत्वमात्रावच्छिन्न हेतु ... विभाग प्रयोज्य...
...स्यैव तत्संयोग सिद्धत्वात् ... संयोगेति अर्थस्तु पूर्ववृत्ति ... नव्यास्तु स्वत्वस्यानुगतस्य
...वन स्वप्रदस्य पालि ... कर्मव्याप्ति ... विभागाधीन संयोगजनकजातीय
...र्थः तथा च ... इति व्याप्तिः न चैतादृश संयोग जनकत्वं कर्मजातीयत्वं ... वाच्यं जनकता ...
...चैतादृश संयोगेति अर्थः पूर्ववदिति ... अत्र विभाग जन्य विभागासमवायिकारणं ...
तत्संयोग जसंयोगमादाय संयोगेऽति व्याप्ति ... नतु समवायिकारणतावच्छेदक ...
...सम वायीति। अजनितसंयोगो विभागस्य ... नतु संयोगे इति व्याप्ति ...
...समवायिकारणत्व ... स्वाश्रय ... इति व्याप्ति ... संयोगासिद्धत्वात् ... असमवायि
कारणत्व ... असमवायिकारणजनकतावच्छेदक ... न चैवं विभागज विभागमादायाविभागेऽति व्याप्तिरि
ति वाच्यं। विभागस्य पूर्व संयोग नाश ... हेतुत्वादित्यर्थः ... संयोगजनकत्वे ... राम
...विभागासमवायिकारणतावच्छेदक ... संयोगजनकत्व ... संयोगासमवायिकारणतावच्छेदक ... ८
...संयोगजनकत्वे ... विभागस्य ... संयोगजनकत्वेऽपि नाति व्याप्तिः। ...
कारणस्य ... असमवायिकारणत्व ... असमवायि ...
...असमवायिकारणत्व ... अनुपपत्ति ... असमवायिकारणत्व ...
...कारणाकारण ... असमवायिकारणत्व ... निमित्तकारणादीनां ...
...असमवायि कारणता ... कारणत्वाद्यभावादिति भावः। ...
...कारणाकारणसंयोगेति व्याप्तिः तस्य ... कारणाकारणविभाग ...
...इत्यत आह संयोगस्येति। ननु ... विभाग इति व्याप्तिः ... पूर्व संयोगनाशादारब्ध

र संयोगं प्रति जनकत्वाद्विभागजविभागस्य असमवायिकारणत्वाभावे तत आह प्रतिवंधकत्वेति। अपनयनेन अभावे नद्धितीय वार्त्तिको
दाहृतं। ... इति ... रेतत्त्वमेवविवेचयिष्यामः। ननु तथापि संयोगस्य विभागासमवायिकारणत्वं न ... कारणा
कारणसंयोग ... इति व्याप्तिः ... वारयत आह संयोगस्येति। यद्यपि विभागासमवायिकारणत्वं ...
संयोग ... विभाग। कारणत्व ... संयोगस्य विभागासमवायिकारणत्व ...
...तथापि ... प्रयोजकत्वेति। उत्तर संयोगो विभागप्रयोज्यः पूर्व ... विभाग ...
...असमवायिकारणत्वं ... कारणाकारणसंयोगस्य ... कारणाकारणवि
भागो। परस्पर प्रयोज्य प्रयोजक भावाभावादिति भावः। अत्र ... असमवायीति। ननु प्रयोजक प्रयोजक
भाव ... इति व्याप्तिः ... संयोग कारण विभाग ... कारणाः
...प्रयोज्य ... प्रयोजक ... यदि च संयोग प्रयोजको विभागः विभा
ग प्रयोज्य ... संयोग ... असमवायिकारणत्वमर्थः। तदा ... इति व्याप्तिस्तद वस्थैव कारणाकारणसंयोगजनकको
... संयोगस्यापि ... विभाग ... कारणाकारण विभागस्य ... कारणाकारण ...
...प्रयोज्य ... प्रयोजक भावो ... संयोग विभाग ... असमवायि ...
परस्पर ... स्वासमवायि कारण ... विभाग ... संयोगासमवायि ... जातीय ...
वायिकारणत्व संयोग प्रयोजक ... विभागासमवायि कारण जातीयत्वस्य ... अत्र ... संयोग ...
...कारणाकारण संयोग इति व्याप्ति ... संयोग ... कारण ...
...विभाग ... अंगुली शाखा संयोग ... तत्
शाखायां कर्म ... कालः ततः शाखा ... शाखांगुली विभागो हस्त शाखा संयोग ... ततो गुली शाखा संयोग
शाखा ... हस्त विभाग ततो हस्त शाखा संयोग नाशः शाखा ... अंगुली ... ततः ...
...ततोंगुल्यन्तर शाखा संयोग ... शाखा ...
...संयोगे इति व्याप्तिः। यदि ... संयोगो ... शाखा ... शाखा विभागः शाखा ...
संयोग ... ततः ... अंगुली ... विभागा ... संयोग ... शाखा संयोग ... शाखा ...
विभाग ... ततः शाखा ... संयोग नाशः ततो ... शाखा ... विभाग ...
...शाखा संयोगे इति व्याप्तिरतः ... कारण ... विभाग ... पूर्व संयोग ...
...संयोग ... पूर्व संयोग ...

कद्दतिमतं तदा तु स्वासमवायिकारणकेति नोपादेयमेव. स्वजन्यत्वमात्रोक्तौ यत्र तं त्वाकाशसंयोगानेतरं तं तत्र पटारंभकसं
योगविरोधी विभागः. ततः पटनाशे खण्डपटोत्पत्तिरनंतरं पाणिकृतत्वाकाशसंयोगात् खण्डपटाकाशसंयोग इत्यत्र
ति कृतत्वाकाशसंयोगेऽतिव्याप्तिः तस्य स्वासमवायिकारणकखण्डपटाकाशसंयोगप्रयोजकत्वे पटनाशारंभकसंयो
गध्वंसितत्तु द्वयविभाग इति कालविधयाजनकत्वात्। यदि च प्रयोज्यत्वं जन्यत्वं न च तदापि यत्रांगुलीसंयुक्तश्च
८ ख्यकसंयोगुली संयुक्तशाखापूर्वदेशविभागो न त्वंगुली शाखाविभागः अंगुल्यापि स च लक्षणत् न तत्रांगुली संयुक्तशा
खापूर्वदेशसंयोगनाशोऽथ तुल्यौ हस्तौ तथैव ते कः कालः ततः शाखायां गगनापूर्वोत्तरदेशसंयोगवदंगुलीशाखासं ३८
योग शाखाकर्मभ्यां हस्तशाखासंयोगश्च ततोंगुलीशाखासंयोगोऽतिव्याप्तिः तस्य कालेन शाखापूर्वदेशविभाग
जनकत्वात् अतोऽसमवायिकारणत्वानुधावनं अंगुलीसमवायिकारणत्वं च समवायसंबंधावच्छिन्नकारणत्वया
त्र न त्वांधिकेयोगिरवात्यापत्वात्। न च स्वासमवायिकारणकविभागकत्वे सति संयोगासमवायिकारणत्वमिति
वाच्यं तद्धि प्रयोजनत्वप्रवेशे न तेवास्य। कारणाकारणसंयोगस्यापि कारणाकारणविभागजन्य कार्याकाशसंयोगे च
लसमवायिकारणतया तत्राति व्याप्तिवारणे प्रयोज्यत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वात्। विभागप्रयोज्यत्वं च न विभागा
जन्यत्वे असंभवात् न वा जन्यजन्यत्वं गौरवात्। तत्पितृ तरशालिकृत्वपत्रांगुलीशाखासंयोगः शाखायां च कर्म
त्पन्नः कालः ततः शाखाकर्मणा शाखांगुलीविभागो हस्तोत्पत्तिश्चेत्पन्नः कालः ततोऽपि नष्टपदवस्याङ्गुलीशाखासंयो
गाद्धस्तशाखासंयोगस्तोंगुलीशाखासंयोगोऽतिव्याप्तिः किंतु कारणाकारणादिवाढत्तान्यान्यासे किंतु तत्संयोगे
स्मरककालव्यतिरिक्तनियततत्पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वविभागकत्वं कालव्यतिरिक्तेत्युपादानात् अंगुलीशाखा राम ८
विभागस्यापि कालेनहस्तशाखासंयोगजनकत्वान्न तद्दोषतादवस्थ्यम्। स्वासमवायिकारणकविभागप्रयोज्य
संयोगजनकजातीयत्वमात्रोक्तौ स्वासमवायिकारणकविभागप्रयोज्यौत्तरसंयोगजातिकालविधयाजनकमारं
रणमात्रोविभागोऽतिव्याप्तिः। एवं यत्रांगुलीशाखासंयोगात् सोत्पत्तिः शाखायां च कर्मोत्पन्नः कालः ततः शाखाकर्मणा
शाखांगुलीविभागो हस्तशाखासंयोगनाशश्च ततोंगुलीशाखासंयोगनाशोंगुलीशाखाविभागाच्छाखाकर्मभ्यामेको
हस्तशाखाविभागो विभागद्वयवत्पन्नः कालः ततो हस्तशाखासंयोगनाशः ततः शाखाया उत्तरसंयोगस्तत्रांगु
लीविधया शाखात उत्तरदेशसंयोगजनके शाखांगुलीविभागे चातिव्याप्तिः अतोऽसमवायिकारणत्वानुधावनं
असमवायिकारणत्वे चोत्रापि समवायसंबंधावच्छिन्नकारणत्वमात्रं लोपवात्। द्वितीयलक्षणे तु कर्मणा कार्य
विभागमादाय कारणाकारणविभागे कारणाकारणविभागमादाय कारणाकारणविभागे चातिव्याप्तिवारणाय प्र
योजकांतविभागविशेषणं कारणाकारणविभागस्यापि कारणाकारदेशसंयोगप्रयोजकत्वात् कारणमात्र

राम राम

विभागेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यं खण्डपटदेशीति शाखांगुलीविभागे शाखोत्तरदेशसंयोगप्रयोजके हस्तशाखाविभागजनके चातिव्या
प्तेरतः स्वासमवायिकारणकेति संयोगविशेषणं द्रव्यं च कारणोत्तरदेशसंयोगो न कारणमात्रविभागासमवायिकारणकः शा
खोत्तरदेशसंयोगोपि न शाखांगुलीविभागासमवायिकारणक इति नातिव्याप्तिः कारणोत्तरदेशसंयोगस्यापि कालोपाधि
विधया कारणमात्रविभागजन्यत्वात् एवं शाखोत्तरदेशसंयोगस्यापि कालविधया कारणमात्रे शाखांगुलीविभागजन्य
त्वान्न दोषतादवस्थ्यं अतोऽसमवायिकारणत्वानुधावनं तच्च पूर्ववद्बोध्यं। स्वासमवायिकारणकसंयोगकत्वे सति विभा
गासमवायिकारणत्वमात्रोक्तौ कारणाकारणसंयोगस्यापि कार्याकार्यसंयोगकारणाकारणविभागवद्बासमवायिकार
णत्वादिति व्याप्तिरतः प्रयोजकत्वप्रवेशः प्रयोजकत्वं च न जनकत्वं असंभवात् न वा जनकजनकत्वं गौरवात्। नापि
स्ववृत्तित्वमात्रं एवं पदार्थे शाखांगुलीसंयोगेऽतिव्याप्तेः किंतु कारणाकारणादिवाढत्तान्यान्यासिद्धचतुष्टयानि
रूपकोपः कालव्यतिरिक्तनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वासमवायिकारणकसंयोगप्रयोजके विभागज
जातीयत्वमात्रोक्तौ कार्याकार्यसंयोगस्यापि परंपरया कारणपूर्वदेशविभागप्रयोज्यत्वात् कारणाकारणसंयोगेऽति
व्याप्तिः। यदि च प्रयोजकत्वं जनकत्वं न जन्यत्वं तदापि पूर्ववत्तदुत्पत्तेरत्र शाखासंयोगेऽतिव्याप्तिरतो विभागासमवायिकार
णत्वप्रवेशः विभागजनकत्वमात्रोक्तावपि पूर्ववत्कालोपाधिविधया खण्डपटाकाशसंयोगप्रयोजके तंतुद्वयविभाग
जनके आप्यमिके तत्वाकाशसंयोग कालविधया शाखापूर्वदेशविभागजनके अंगुलीशाखासंयोगे चातिव्याप्तेरतोऽ
समवायित्वानुधावनं असमवायिकारणत्वं च पूर्ववद्बोध्यं। यदि च प्रयोजकत्वं जनकजनकत्वं चेत्तत्र न संयोगोऽङ्गु
लीद्वयावच्छेदेन चपलो न कः शाखासंयोगः किंतु संयोगद्वयसंयोगात्मजसंयोग चपूर्वसंयोगोनश्यति यथा कृते
भतंतरात्वोत्तरापि तादृशविभागजनकजातीयत्वमेव वक्तव्यं न तु विभागादिचसमवायिकारणत्वप्रवेशः। ननु स्वासम
वायिकारणकप्रयोज्यासमवायिकारणजातीयत्वं स्वासमवायिकारणकप्रयोजकासमवायिकारणजातीयत्वं वा लक्षणा
र्थः किंतु भयलक्षणएवसंयोगविभागपदाभ्यां नचैवं खण्डपटजनकअवयवोत्पत्ततंतुद्वयविभागे जनकत्वमवाप्यत तंतु
जपसंयोगो [illegible] विधया शाखापूर्वदेशविभागजनके [illegible] संयोगे वाति व्याप्तिः तस्य स्वासमवायि
कारणकासमवायिपटः स्वनाशद्वारेत खण्डोत्पः खण्डपटस्तदसमवायिकारणत्वादिति वाच्यं। तथाप्युभयपरंपरा नेवैष्य
र्थ्यात् अन्यतरोपादानेनैव तद्दोषवारणसंभवादिति चेन्न। यत्र हि तंतुतुरीसंयोगो तंतुक्रियातत स्तंतुक्रियापूर्वदेश ५२
विभागादिक्रमेण तद्द्वयसंयोगः ततः पटोत्पत्तिः ततः तंतुतुरीसंयोगात् पटतुरीसंयोगस्तत्र तंतुतुरीसंयोगेऽतिव्या
प्तिः तस्य स्वासमवायिकारणकतंतुक्रियाप्रयोज्यपटतुरीसंयोगासमवायिकारणत्वात् तन्निरासाय प्रयोज्यत्वस्य ज

उ.दी.म.

१०

यजन्यवज्जन्यजन्यजन्येपि सत्वात् अतस्तदुपलक्षणार्थं विभागपदं। यत्र वंशदलावयवयोः कराकाशविभागे वंशदलाकाशविभागः
[illegible] तयोः करावयवस्य वंशदलावयवविभागे सा समवायिकारणं वंशदलाकाशविभागप्रयोजक [illegible] समवायिकारणता
तिव्याप्तिवारणाय च संयोगपदं निरुक्तस्य पञ्चजन्यजन्यवत् [illegible] त्वात् पादश्चयोः [illegible] जन्यत्वात्तदु
पिपत्र शाखावयवांगुल्योः संयोगाभावात् एव शाखावयवविभागजनितः ततः एकांगुलीक्रियाविभागादि क्रमेणांगुलीस्थ
भागनाशे अंगुलीशाखाविभागजः शाखावयवविभागश्चैतेन [illegible] कालेः ततः शाखावयवसंयोगनाशः स्वजन्यविभागस्थव
संयोगनाशादुत्पन्नत्वात् विच्छिन्नविभागभावविरहात् संयोगनाशस्य [illegible] बात् ततोऽवस्थितांगुली शाखा
संयोगे पुनः शाखावयवसंयोगस्तत्रावस्थितांगुलीशाखासंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय विभागपदं तस्य स्वासमवायिकारण
[illegible] प्राचीनपत्तिशाखासंयोगः पुनः नाशकतया तथा उदीच्यपत्ति शाखासंयोगस्तदसमवायिकारणत्वात् यद्वाऽनियम
[illegible] संयोगक्षणवृत्त्युत्पत्तिकस्य [illegible] समवायिकारणपरमाणुस्य [illegible] संयोगपस्य अभिघातात् [illegible] कर्मित संयोगासमवा
यिकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय विभागपदं। संयोगपदं तु यत्र वंशदलावयवावयवस्य कुणपकर्म [illegible] तदाकर्मणा विभागा
भ्यां [illegible] दलावयव [illegible] तदाकाशविभागात्ततो दलस्य दलस्य [illegible] विभागात्तदलावयवावयवावयवाकाशविभागद
लावयवाकाशविभागदलाकाशविभागोत्पत्तिः [illegible] तदलावयवावयवावयवाकाशविभागेऽतिव्याप्तिवारणाय त
स्य स्वासमवायिकारणो दलावयवाकाशविभागः तज्जन्यो दलाकाशविभागः तज्जन्यः शब्दस्तदसमवायिकारण
त्वात्। न चैवं न कृपत्वोऽसमवायिकारणत्वाभावात्तस्य च तु [illegible] दलावयवावयवविभागेन नाशकत्वेन इति वाच्यः अ
[illegible] समवायिकारणस्य [illegible] सहभावे नैतु [illegible] भावात् [illegible] संयोगवत् तद्विभागस्य चिरावस्थानेन [illegible] एवं
द्वितीयलक्षणेऽपि [illegible] व्याप्तिवारणाय विभागसंयोगपदमिति स्माहुः॥ पूर्वसंयोगनाशस्य [illegible] संयोगजनकत्वा
[illegible] पञ्चप्रपेक्षपक्ष [illegible] द्वे च [illegible] स्वजन्यत्रिपत्रांगुल्यानुसंयोगस्य [illegible] तत्
[illegible] तत्संयोगस्यांगुलीसंयोगस्तत्रांगुली [illegible] तत्संयोगे [illegible] कर्मणा [illegible] कालेः ततोंऽगुली [illegible] देशविभागो
हस्तपूर्वदेशसंयोगश्च ततोंऽगुलीपूर्वदेशसंयोगनाशोंऽगुलीपूर्वदेशविभागात् हस्तपूर्वदेशविभागश्चैतेन ततोंऽगुल्युत्तरदेशसंयोगो
हस्तपूर्वदेशसंयोगनाशश्च ततोंऽगुल्युत्तरदेशसंयोगाद् हस्तोत्तरदेशसंयोगस्ततो हस्तपूर्वदेशविभागनाशः तत्रोंऽगुल्युत्तरसं
योगेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वजन्यविभागविशेषणं स्वजन्यत्वं चस्वासमवायिकारणत्वं अन्यथा [illegible] अंगुलीसंयुक्त
शाखादेः समणेंऽगुलीसंयुक्तशाखापूर्वदेशविभागे तदंगुलीशाखादिभागाऽंगुल्याऽपि संयुक्तत्वात् ततोंऽगुलीसंयुक्तशाखा
पूर्वदेशसंयोगनाशोऽंगुल्या हस्तोत्पत्तिश्चैतेन [illegible] कालेः ततः शाखावयवपोऽगवानपुनत्तरदेशसंयोगवदंगुली शाखा संयोग

[illegible] अतिव्याप्तिवारणाय नाशकान्तं संयोगविशेषणं। पत्रपूर्वदेशसंयोग

स्प.
पु.

राम.
११

शाखा कर्मण्या हस्तशाखपोक्षिप्त संयोगश्चतत्रांगुली शाखासंयोगेऽतिव्याप्तिः तस्य कालत्वेन शाखापूर्वदेशविभागजनकत्वा
त्। एवं यत्रांगुलीद्वयसंयोगाभावे एव शाखापत्तिसंयोगस्तत्र एकांगुलीक्रियाविभागादिक्रमेणैकांगुलीसंयोगनाशोऽ
ंगुलीशाखाविभागजशाखापत्तिविभागश्चैतेन कालेः ततः शाखावयवसंयोगनाशः ततोऽवस्थितांगुलीशाखास
योगेन पुनः शाखापत्तिसंयोगः ततः पूर्वोत्पन्नशाखापत्तिविभागनाशः तत्रावस्थितांगुलीशाखासंयोगेऽतिव्याप्तिः
तस्य कालत्वेन शाखापत्तिविभागजनकत्वात्। यदि चांगुलीद्वयावच्छेदेन संयोगद्वयं चेत्संयोगोत्पत्तेरतत्रा
[illegible] स्वजन्यत्वं यथा श्रुतमेव विभागनाशकत्वं च कालोपाधित्वाति [illegible] परविभागनाशजनकत्वे नकारणाकारण
विभागकाले [illegible] कारणाकारणसंयोगनाशकाले [illegible] कारणाकारणसंयोगे नातिव्याप्तिः स्व
जन्यविभागनाशकसंयोगत्वं [illegible] कार्यविभागमात्रे [illegible] कारणाकारणविभागेऽकारणाकारणविभागाा
दापि कारणमात्रविभागे चातिव्याप्तिरतः संयोगासमवायिकारणत्वविवक्षा। कारणाकारणविभागस्यापि कालोपाधि
विधया [illegible] उत्तरदेशसंयोगजनकत्वात् कारणमात्रविभागस्यापि कालोपाधिविधया शरीरोत्तरदेशसंयोगज
नकत्वात् [illegible] तदवस्थं अतोऽसमवायिकारणत्वप्रवेशः स्वजन्यत्वं [illegible] जन्यतासामान्येन [illegible] व्यवहारणाय पर्याप्
तिरेव शः। अजनितसंयोगकर्मण्यतिव्याप्तिवारणायेति तद्वृत्तिसत्ताव्याप्यधर्मसमवायित्वमिति वाच्यं समवायतेन यम
[illegible] कालिकविशेषणतया कर्मत्वादेरपि नातिप्रसंगः सत्तामादाय [illegible] परीत्य आप्तिवारणाय स त्ता
न्यतिसमवायेन तद्वृत्तधर्मस्य लक्षणवलाभाय समवायित्वमिति अस्यथा कालिकसंबंधेन तद्वृत्तधर्मवत्व
मादाय कालस्यात्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। न चविभागोत्पत्त्यपि स्वजन्यनाशकसंयोगसमवायिकारणत्वैवस्य दूः
दितिवाच्यं। कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। तस्य स्वजन्यः क्रियापूर्वसंयोगः तस्यनाशकः प्रतिपत्तिविय
पासि एवं तस्यैवासमवायिकारणत्वात्। एवं संयोगपदानुपादाने विकारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिः तस्य स्वजन्यः
क्रिया[illegible]विभागः तस्यनाशकः प्रतिपत्ति[illegible]यास एव तस्यैवासमवायिकारणत्वात्। न [illegible] स्वत्वस्य
[illegible] संयोगजनासंयोग [illegible] कर्मव्यतिक्रमः [illegible] तद्वृत्तिजन्यविभागनाशक सं
योगासमवायिकारणवृत्तिसत्ताव्याप्यधर्मसमवायित्वमर्थः। न चैतद्वृत्तिसत्ताव्याप्यधर्मसमवायित्वमेव [illegible]
मितिवाच्यं। पञ्चाशतिन्द्रियवैशेषिकत्वाभावात्। इत्यं चस्वोत्तरोत्पन्नत्वेनवनाशकत्वादतो [illegible] अ
नाशकघटादिसंयोगासमवायिकारणत्वपालात्तत्संयोगस्यवारणाय विभागपदं संयोगपदं तु पूर्ववदितिभावः।

वनि३

नतु स्वनाशकसंयोगासमवायिकारणवृत्तिसत्तान्यधर्मस्यवापि तन्मित्येवास्त्विति किं जन्यत्वविभागोभयत्रैवेत्येन शब्दजशब्दभ्यस
यत्नादेविभागमादाय पूर्वसंयोगे चातिव्याप्तिर्वारणाय परमपदं न चैतस्य वैयर्थ्यं असमवायिसंबंधेनाभिघातजन्यत्वमेवेति
१० इत्यादि स्वनाशकपरमाणवभिघातजन्यत्वपरमाणवादिस्थितौ तिव्याप्तिः असमवायिकारणत्वस्य समवायसंबंधे
वच्छिन्नकारणतास्वरूपस्य तज्जसत्वादितिवाच्यं। परिभाषितद्रव्येवासमवायिकारणत्वस्यानिवेशात्। अत्र व्याप्तिर्घा
गाति शब्दजनकविभागस्यापि स्पन्दस्य समवायेन हेतुत्वमिति मिथ्यातात् शब्दजनकविभागाख्यानेनाभिघातजन्य
अभिघातजविभागस्य वैविक्षित तत्त्वसत्ता व्याप्तिमास्यापत्तेरिति चेन्न तस्यापि लक्षणान्तरत्वात्‌ दीधितिकृता तु संयो
गाविभागपदघटितस्वरूपसंबंधेन यत्नादुपसर्पणादितिसमाधानं। सर्वेत्र तज्जातीयत्वाविवक्षाणां फलपात् चलनी
त्यादिना तज्जातीयत्वमित्यंततेन चलनत्वव्यापवविनिअवयवविभिन्नो प्रतिपत्त्यापि अवयवानां निश्चलत्वाभावादितिसा
क्षात्परंपरासाधारणेन सर्वेषां अवयवानां निश्चलत्वाभावादित्यर्थः। कर्मणो व्याप्यवृत्तित्वात् शरीरमात्रे चलनाद
ग्राहौ वृक्षेचलनाभावस्य सन्निसिद्धत्वादितिभावः। यावदवयववृत्ति। परमास्वत्वः साक्षात्परंपरया यावदवयव
जैवकर्मोत्पत्तिर्नियतावत्परिकीलकः। बुद्धिस्तु अवयवविनिकर्मोत्पत्तौ यावदवयववृत्तिकर्मोत्पादनियतत्वात्तत्र चलसा
मात्परंपरया नवतेऽवयवास्तत्र कर्मोत्पत्तिव्याप्यत्वमपि। आश्रयकालिन्नी साक्षात्परंपरयेत्युपाय नातः घरण्का
दर्शिनघटत्वादि तत्परमदृष्यणस्य नाम्नानि। नचयावदवयवव्यभिचरिताघभावद्वारायाअवयवविनिकर्मोत्पादस्य
यावदवयवकर्मोत्पत्तिरिति वाच्यं। कर्मणो व्याप्यवृत्तित्वात् परिकिंचिदवयवावच्छेदेनाभिघातादिदशायां राम.
अवयवविनिकर्मोत्पत्तिकारणाय साक्षात्परंपरासाधारणस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनावच्छेदकतासंबंधावच्छिन्ना १०
भिघाताद्यभावस्य कर्मप्रतिबंधकत्वात्परकृतपातशनीमवयवविनिकर्मोत्पादस्येति विशिष्टः। यावदवयवावच्छेदेना
भिघातादसत्त्वे यावदवयवेष्वपि समवायसंबंधेनाभिघातादेर्भावरूपकृत्वात् सामान्यसत्त्वेन यावदवयवक
र्मोत्पत्तेरविरोधात्। नच कर्मणोव्याप्यवृत्तित्वेपि यत्किंचिदवयवावच्छेदेनाभिघातादिदशायामवयवविनि
कर्मोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वात् प्रतिबंधकाभावमानाभावादितिवाच्यं। तथा सत्यमूर्तमात्रचलनदशा
यां कूलावच्छेदेनाद्रियसंयोगकृतवचलनाभावप्रसंगस्यातुपपत्तेरिति कवचित्‌। वक्रुपदेन वस्त्रयाणां
वावेतिषिकमता कैयाः अस्यास्ततोसमीचीनं त्वसंचितत्वाद्बीजं तु यावदवयवेष्वभिघातादिसत्त्वे पितत्र क
र्मोत्पत्तेर्नाव्यपदेशपत्तिः किंचिदवयवेयावदवयवावच्छेदेनावयवविनिकर्माभिघातादेस्साध्यलोत्पन्ने

कर्मोत्पत्तिप्रतिबंधकमस्ति तत्रैवाभिघातादिसत्त्वेपि अवयवविनिकर्मोत्पत्तिदशायां यावदवयवकर्मोत्पत्तेरसंभवात्‌। नचसाक्षा
त्परंपरयासमवायसंबंधेन कर्मजनकप्रतिबंधकत्वात् अवयवकर्मनाशानन्तरमवयवविनिकर्मोत्पादइतिवाच्यं। सर्वत्र
कुचपायलतापातेः। गौरवेण तादृशप्रतिबंधकजातिबंधकभावासिद्धेरितिध्येयं। निपतेदिति अवयवविकर्मोत्पत्तिव्यापकमि
त्यर्थः। अन्येन च्यवेत्येषिकाः। पूर्वमतेयावदवयवकर्मोत्पादोव्यापकः अत्रतुयावदवयवकर्मसत्त्वमात्रंव्यापकमितिघ्ने
नान्तरउत्पन्नेपिसंभवतीतिभेदः। अन्येषामतेसाध्यकमाहवक्ष्यतिचेति। चोहेतौ अन्याधिकेति। तत्रयावदवयवकर्मोत्पत्तेर्व्या
पकतायानसंभवतीतिभावः। नेष्यापि [illegible] मतमात्रं दूषयतीति। यावदवयवकर्मोत्पत्तियावदवयवकर्मेतिद्वयमपीत्य
र्थः। औत्सर्गिकमपः [illegible] होतसह चारमात्रं ननुव्यापकमित्यर्थः। औत्सर्गिकत्वे हेतुमाहघ्राणकादिविनष्टत्वादितितव
कर्मानुत्पादपीत्येव। ननानाचापेः नचघ्राणकारनीत्याघटादेरप्यनाशाकल्पतेत्रकर्मोत्पत्तौ दृष्टितिवाच्यं स्वसमवायिनाश
स्वावच्छिन्ना तावतघ्राणकनाशसत्तामारभ्यघटहरादिपर्यंतमाचिघटादेः सत्त्वसंभवात्‌। नचतथापिघ्राणकादौ
नष्टेघटादौकर्मोत्पत्तिसामग्र्यांसत्त्वेननियमेनव्याप्यकृतिहानियसास्यात्परंपरयाधारत्वाश्रयसमवेतत्वसं
धेनाभिघाताद्यभावस्यकर्मप्रतिबंधकत्वपाद्रप्रतिबंधकसत्त्वादितिवाच्यं। घ्राणकादेविनष्टत्वेनदृष्टितत्संबंधेनाभिघा
ताद्यभावस्यापिअसत्त्वादितिभावः। ननुस्वसमानकालीनत्वेनयावदवयवविनिपमविवक्षणीयाः स्वपदमवयवि
मपरमित्यतआहकपालादाविति। विघ्यानन्तेति। घटादिकर्मोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे विद्यमानेनत्यर्थः। नमयोगावि
नरूपदवस्थकमणोतेननियमकृपस्यव्यभिचारोलप्यतेतत्रघ्राणकादौकपालादौच। स्वसामग्रीवशादिति। वि
घमानेपादवयवावच्छेदेनाभिघातादिसत्त्वादित्यर्थः। एतेनने च्यवेत्रापिकेनपतेत्रसंयोगविलत्वोसुपगयो
निराकृतः। एकस्यगविलत्वस्यादिपेक्षोपसामान्यसत्त्वेनसम्पादिलत्वासंभवात्‌। नहि व्याप्तिर्यम्यविशेषाभा
वम्नोकुर्मोनाअपीति। नचकपालेकर्मोत्पत्तिसमयेघटेपिकर्मोत्पत्तेरावश्यकमभावेनकपालकर्मणानाशसमयेघटक
र्मोत्पत्तसम्भवः। कर्मान्तरावरुद्धत्वादितिवाच्यं। यावदवयववृत्तिदैनाभिघातादिविरहेसतियत्रकपालक्रियाततो
त्तीयक्षणेघटोत्पत्तिस्तत्रघटविरहेणचकपालकर्मोत्पत्तिसमयेघटकर्मोत्पत्तेर्नचित्तिनचमयस्यघटकर्मोत्प
त्तोवाधकाभावादितिभावः। अजामितत्त्वपात्स्यापीति। अवयवविकर्मणाइतिशेषः। एतदेवोपपादयति। अवयवि
क्रियापायेति। अवयविनाशादिसामग्रीनान्वयः। स्वसमानकालीनत्वेति। वेत्राविच्छेदमतएवोत्पन्नस्यास
त्वेवावहृतः। अवयवक्रियादीति। आदिपदादवयवद्वयविभागावयवद्वयसंयोगनाशावयविनाशपरिग्रहः। उत्तर

दिनकरी. म.

संयोगेति। अवयवकृत्तरदेशसंयोगोत्पत्तियोग्यकालस्य वृत्तेर्पि। स चावयवविभक्तेर्योग्यतापेक्षया चतुर्थक्षण एवेति भावः। आ
श्रयविनाशादिति। आश्रयस्यावयविनो विनाशादित्यर्थः। अवयविनोऽविनाशसमये चावयवविभागोत्पत्तावयविनि नोत्तर
देशसंयोगसंभवः सप्रतिबन्धकारणस्य रूपसहभावेन हेतुत्वादिति भावः। अतिक्रमेतेदु [illegible] रात्तरक्षणे कर्मणः संयो
गाजनकत्वं [illegible] अतिमेति। अवयवविनाशकसामग्रीकाल इति अवयवद्वयस्य [illegible] विभागोत्पत्तिकाल इत्यर्थः।
११ अजनितसंयोगविभागस्येति। विनाशस्येतनेनान्वयः। [illegible] जनितविभागकर्मैव नेवसंयोगाजनकं [illegible]
[illegible] संयोगोपादाने यद्यपि स्पष्टत्वार्थं तदुपादानं। केचित्तु विभागजनकस्यापि कर्मणः संयोगजनकत्वेन तन्न
संयोगजनकत्वलाभः ततः पृथक् तदुपादानं। न चवाद्यनाशस्थलाभावाप्रतिबन्धकत्वापत्तेः कपालक्रियया कपालाकाशविभागः
कपाले [illegible] पूर्वमुत्पद्यते तदनन्तरं नवयोग [illegible] कपालाकाशसंयोगनाशो [illegible] काले इदानीं कपा
लाकाशसंयोगात् [illegible] संयोगोत्पत्तिनियतोऽसमवायिकारणाभावात् अपनागादृष्टे [illegible] तेन वक्रसंयोगाद
दिक्रियया [illegible] संयोगसमवायेन विभागमजनयित्वा [illegible] तदुत्तरसंयोगजनकत्वमितिवाच्यं। तेन
नीमुत्तरसंयोग [illegible] संयोगाकृत्य [illegible] संयोगविभागादिकल्पनेगौरवात्। न चक्रिया
मात्रस्यादृष्टवत्त्वे संयोगासमवायिकारणे [illegible] विभागमजनयित्वाऽवधिरितस्त्वरण
विभागजनकत्वमेवदृत्तिवाच्यं। [illegible] तदसत्। कारणाकारणसंयोगात् [illegible] राम
कारणस्य [illegible] तुल्यमानाभावेन कपालाकाशसंयोगनाशे [illegible] घटाकाशसंयोगोत्पत्तौ [illegible] ११
[illegible] विनाशसामग्रीपूर्वकालइत्य
र्थः। तथा चावयवद्वयविभागोत्पत्तिकोत्तरक्षणे [illegible] इति भावः। नन्वेवं विनाशसामग्रीकाले जातस्यैव [illegible] विनष्टे
दवयवेऽवयविनि [illegible] विनाशसामग्रीकाले [illegible]। न चासमवे
वायिनः कोऽत्तरवर्तितया हेतुत्वमेव बाधकमिति वाच्यं। तथा हेतुत्वाभावेऽपि [illegible] गौरवात्
तत्तत्प्रागभाव [illegible] तु मुख्यत्वादिति भावः। ननु विनष्टवस्त्वस्य समवायिकारणत्वात् [illegible]
[illegible] आह आश्रयनाशजन्यमिति। स्वाश्रयनाशनाशो [illegible] कर्मिलक्षणः। तथा च विनाशोत्पत्ति
नाशसामग्रीकाले [illegible] तदेकक्षणकालीनत्वमभिधानात्वेत्यर्थः। आश्रयविनाशसामग्रीका

नी

लेऽस्तित्वादेरस्यपि तिविनाह्युत्वादिनाशस्य आश्रयनाशेन आयवहितोत्पत्तिकत्वासंभवात् तत्पूर्वकाले तत्र नावोऽदृष्टादेर्नाशा
स्यापेक्षायां बुद्धिनाशादप्यवहितोत्पत्तिकत्वादिति भावः। अतदिति। तादृशकर्मण्यव्याप्तिवारणायेति शेषः। ननु तथा
पि देशान्तरकृतविभागजनके कर्मण्यसंभवः तन्न चेऽवयविविनाशसामग्रीकालेऽवयविनि कर्मोत्पत्तेरसंभवादि
ति चेन्न घटकपालिकावयवावयवक्रियाऽन्यत्तस्यकपालान्तरेण विभागः नतः कर्मणा कपालिकावयवकपालिकाकपालेसमं
कपालान्तरविभागः कपालिकावयवावयवपूर्वसंयोगनाशो तदसंयोगः कर्मनाशश्च ततः कपाले द्वयसंयोगनाशो
त्पत्तिकाले घटे तदीयपयावत् पवयवे चकर्मोत्पत्तिः ततो घटनाशः ततः कर्मनाशः तत्रैव तन्मते विभागजनक
कर्मणः संभवादिति भावः। संयोगेति। अत्र संयोगजसंयोगासादयसंयोगोऽतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तसंयोगविरो
धित्वं तत्र कर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यपरिचायकं तथा च विजातीयसंयोगासमवायिकारणत्वमर्थः द्रव्योऽतिव्या
प्तिवारणाय समवायीति। असमवायिकारणत्वं च समवायसंबन्धावच्छिन्नस्य कोवगाहीति कारणत्वं अवयत्व
तोपादानात्तस्य रविभागपारिभाषितात्वं संयोगजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। विभागेति। विभागत्वेविभागमदाधवि
भागोऽतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तरतदपि जातिविशेषपरिचायकं द्रव्यवारणायासमवायीति। असमवायि
कारणत्वं समवायत्वं च धावच्छिन्नसंयोगाद्वित्वकारणत्वं। द्वयं चतो दाक्षेन स च घेन कारणं अतद्योपा
दानात् संयोगे नातिव्याप्तिः। अत्रेदं लक्षणपरतया व्याख्यानसामर्थ्यमेवास्वरसः। [illegible] वृद्धिवेगाघापे
प्रसंगात् कर्मावस्थानन्तरं क्रियायुपाति। एकामिति। आश्रयनाशसामग्रीकालोत्पन्नस्याप्यसावयवस्यावि
तामुक्तत्वात्तस्य चेत्रिक्षणावस्थायित्वमिति भावः। नन्वेवं दोषिक्वचनयवकपालिकावयवावयवक्रियाऽदि
कर्मणोपपन्नत्वस्य तत्कर्मणो द्विक्षणावस्थायित्वमेवापि क्षणत्रयावस्थायित्वास्येवऽतिवाच्यं। तत्र चक
पालिकावयवावयवारंभकावयवक्रियायादिकर्म [illegible] पारंभकस्वप्रविष्टस्य भवादिति हृदयं। तु [illegible] दूनिति।
क्रियातताविभागः ततः पूर्वदेशसंयोगनाशः ततश्च कर्मनाशः इतिकर्मणश्चतुःक्षणस्थायित्वं। आरंभ
केति। कपाले क्रिया ततः कपालद्वयविभागः ततः कारणाकारणविभागजः कपालाकाशविभागः कपा
लद्वयसंयोगनाशश्चैककालः ततः कपालाकाशविभागात् कपालाकाशसंयोगनाशः ततः कपाल

ततः उत्तरदेशसंयोगः ३

आध

स्यान्तरदेशसंयोगः ततः कर्मणो नाश इति क्रमेणारम्भकसंयोगनाशविभागजनकस्य कर्मणः पंचक्षणावस्थायित्वं चेत्यर्थः। एतत्
कारणमात्रविभागजविभागस्यारम्भकसंयोगनाशाद् द्रव्यनाशोपरतत्वं तु ममते। यथा प्रथमं कपाले कर्म कपालिकायां च क्रिया ततः
कपालद्वयविभागः कपालिकाद्वयविभागो ततः कपालिकाकपालनाशः विभागकपालिकाद्वयसंयोगनाशः
१२ कपालद्वयसंयोगनाशः ततः कपालनाशात् कपालिकानाशः ततः आरम्भकसंयोगजविभागजनककर्मणः
कर्मणो नपंचक्षणावस्थायित्वं तत्पाध्यारम्भकसंयोगनाशात् विभागजनकस्य तत्पत्संयोगजनकस्य पंचक्षणा
वस्थायित्वं बोध्यम्। क्वचिदारम्भकसंयोगअतिरिक्तविभागजनकत्वविनाशीत्यर्थः। पंचक्षणावस्थायित्वं चेत्तत्प्रजपति
कर्मादिक्रमेणेति। शरीरकर्मादिक्रमेणेत्यर्थः। शाखवाचेति। उत्तरदेशालकशाखाचलेत्यर्थः। शाखवाक
मेणेति। द्वितीयक्षणइति शेषः। तथाचेति। शरीरशाखयोरित्यर्थः। तदानीं शरीरशाखासंयोगे सति संयोगविरहादिति।
अथ बहिरेव शाखामासंयोगविरहादित्यर्थः। तदुभयसमवेतविभागप्रति समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तदुभयसम
वेतसंयोगत्वनहेतुत्वादिति भावः। अतिप्रसक्तेरिति। कर्मणारकस्माद्विभागजननकालेतत्काले नसवृक्षद्व्यादेरपि विभागज
ननप्रसङ्गादित्यर्थः। नचेष्टापत्तिः विभागाननुभवादिति भावः। अतएव संयोगत्वेन विभागत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावः समा
नावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्येति परास्तं जन्यालोकादिसंयोगवतः परस्परासम्बन्धापि परस्परविभागप्रसङ्गा राम०
दिष्टापत्तौ चानुभवविरोधादित्यपि अपास्तम्। अनन्तरमित्यर्थः। तृतीयक्षणइति शेषः। तथाच शाखकारेति। नन्वा १२
शाखाकर्मणा स्वान्तरभावि न शाखाशरीरसंयोगाभावशाखाशरीरविभागजननेऽसंयोगविभागो पर नपेक्षकारणं
कर्मेतिसन्नासन्तेनकर्मणः स्वानन्तरं विभागारम्भस्य वसंयोगविभागोत्पत्तेनेकत्ववाच्यं नादित्यत आह यथाचेति कर्मणः। नद्द
शाखाकर्मणः शाखाशरीरविभागजननेऽरतिशेषः। नस्यतिः। नस्वजसन्निति। तथाकर्मेति। प्रथमोक्तौ तत्रानपेक्षितोत्तरमोक्षजत्व
न्यस्यजन्यविभागावधौ नसंयोगजनकजातीयकर्मत्वेव तदर्थः स च शाखायाः शरीरविभागकर्मान्तरं च दायजत्वेति शाखाकर्मणाप
स्तीति भावः। केचित्तु नतु शाखाकर्मणः स्वान्तरभाविन शरीरशाखासंयोगन पेक्षयशरीरशाखाविभागजनने च कर्मणे
क्षणाव्याप्तेरित्यन्ताह। यथाचेति नत्वेति। नवकर्मलक्षणाव्याप्तिः। तथाकर्मेति तासामन्यजन्तिपरिततथा कर्मान्तरमादाय
वेलक्षणासम्भवादितिभावमाहुः। तदसत्। शाखाकर्मविभागमादायवलक्षणसम्भवेनाव्याप्तिविरहादिति ध्येयम्। ततइति
नतुपूर्वक्षणइति शेषः। तदानीं तु तदसंयोगोत्पत्तेनेवकर्मणनाशः स्यादिति नेरेणदोषः रितंततस्तान्निरोधं रक्षितदानीमिति।

आ१ नं१ नं१ द्वा१०

शरीरशाखासंयोगनाशोत्पत्तिक्षणादुत्तरं। अन्यथेति पूर्वदेशसंयोगस्याप्रतिबंधकत्वइत्यर्थः। युगपदेवेति। परमाणोः सत्त्वेव
पूर्वदेशसंयोगेन तदुत्तरभाविकर्मणा उत्तरदेशसंयोगित्वप्रसंगइत्यर्थः। यद्यप्येवमपि नाविहायपरमाणौ पर्येतानुधाव
नमुफलं न चावयवावेनोऽवच्छेदकभेदनापरदेशसंयोगित्वमस्त्येवेति तत्परित्यागइति वाच्यं। अवच्छेदकभेदेनतत
पूर्वापरदेशसंयोगित्वसत्त्वेऽपि एकावच्छेदेनतदुभयसंयोगोपादनस्यासम्भवात्। तथाप्येकावच्छेदकपर्येतानुधावनय
पौर्वापर्यविपरित्यागः। न च परमाणोरपि दिग्भेदावच्छेदेनोभयदेशसंयोगित्वमस्त्येवेति वाच्यं। परमाणोर्दि
ग्भेदावच्छेदनयुगपदुत्तरदेशपूर्वदेशसंयोगमुपगमे विपूर्वदेशसंयोगसत्वे तदुत्तरभाविकर्मणा दिगन्तरावच्छेदेन
देशान्तरसंयोगानभ्युपगमात्। न च परमाणोः युगपत्पूर्वोत्तरदेशसंयोगित्वमिष्टापत्तिः परमाणोरतीन्द्रियत्वेन
तत्संयोगस्याप्यतीन्द्रियतयाऽनुभवविरोधस्याभावात्। इति वाच्यं। तथापि सतिसत्येव चक्षुरादिसंयोगस्था
नादिसंयोगानुत्पत्त्या युगपत्सत्तोत्पत्त्यापत्तेः। अनुमेत्वेवीसिद्धतज्ज्ञानसामग्र्या इत्यनन्तरप्रतिबंधकत्व
योरवाधयेति भावः। वस्तुतस्तु पूर्वसंयोगस्याप्रतिबंधकत्वेऽपि तुल्यार्थविभागोत्पत्तिसमये एव शाखावधुत्तर
देशसंयोगप्रसंगः। न चेष्टापत्तिः। संयोगानन्तरमेव तत्र शाखावादिसंयोगानुभवात्। संयोगपाटलादेवेत्य
सत्वेऽपि संयोगावस्थायित्वानुपपत्तेः कदाचिदप्रतिबंधकत्वापि लोपापत्तेरित्येव तत्त्वं। पूर्वसंयोगस्या
प्रतिबंधकत्वे एवमेव कर्मणः संयोगविभागयोजननादित्यसम्भवात्। न संयोगेन कर्मविभागयोर्नाशात् कर्मणः
अनुभवपर्यन्तसत्वस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः विभागस्य चक्षुरिन्द्रियजन्यत्वात् प्रतियोगिजन्यत्वस्य प्रतिबंधकत्वे
तन्नाशत्वसम्बन्धेन वा संयोगनाशस्य तन्नाशित्वात् उपगमेनेवतद्वारणसम्भवात्। न च तत्स्थापि कर्मणः पंच
क्षणविभागस्य चानुत्पत्तिसत्वस्यानुपपत्तेरिति वाच्यं। संयोगपलायस्यादोषत्वात् तदानीमप्यस्तित्वा
दस्पष्टत्वात्। न च पूर्वसंयोगनाशस्य विभागनाशकत्वोपगमे दमनाशविरमपक्षपूरणतत्र विभागस्य विभा कर्म४
गजनकत्वानुपपत्तिः। विनश्यदवस्थत्वे नासमवायिकारणत्वासम्भवादिति वाच्यं। द्वयनन्तरोत्पन्नदरणामाव कार
विभागजविभागजनकत्वमानाभावात्। प्रकृते विनश्यदवस्थस्याप्यसमवायिकारणत्वेवाधकाभा
वादेतिदिक्। शाखकर्मवत्यामनः। ननु पूर्वोक्तान्नतनारम्भवान्तरविभागादेव शाखाविनाशसंयोगनाशो सत्तिसम

(आरम्भकसंयोगाथ) (आरम्भकसंयोग)

१३ यत्र शाखावृक्षयोः संयोगनाशोऽप्यस्तु इत्यत आह पूर्वोत्पन्नस्थितिः विभागः। शाखावृक्षविभागः नतन्नाशकः न शाखावृक्षसं
योगनाशकः। तद्नधिकरणत्वात्। शाखावृक्षसंयोगानधिकरणे आकाशेन स्पन्दसंयोगः। अन्यथा समानाधिकरणवि
भागमात्रस्यैव संयोगनाशकत्वे अन्यदीयेति। कर्मादि नूतनविभागादिपदात् अवयवावयविनोर्विभाग परिहारः। आकाशादीना
दिपदात् भूतलादि परिग्रहः। न चैवम्पत्तिः अनुभवविरोधात् उत्पत्तिः संयोगस्य ... वृत्तिभावः। ननु त
थापि विभागपूर्वसंयोगयोः कुतः पाणान्तरस्य नाशकभावः। न चैवं तन्न्यविभागत्वेनैव नाशकत्वमिति वाच्यं। स्वत्वान
नुगमात्। न चैवं स्वनाशनाशकसंयोगत्वेन नाश्यतत्विभागत्वेन नाशकता तथात्वविशेषणतावच्छेदकत्वेन तादृशसं
योगनाशोत्पादात् तत्र समवायसम्बन्धेन विभागादित्रितयसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिः। अत एवान्यदीयकर्मजनितवि
भागवत्त्वेऽपि नाकर्मादिकनाकाशादिसंयोगनाशः। तत्र कर्मादेरपि संयोगनाशत्वात् तदनधिकरणत्वात् तत्र विभागा
भावादिति वाच्यं। अयमपि कर्मजनितविभागवतोऽङ्गुलीवृक्षयोः परस्परसंयोगस्याविनाशप्रसङ्गात् नाशप्र
सङ्गात्। तत्संयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणाङ्गुलीवृक्षसंयोगविभागवत्त्वात्। यत्र वृक्षस्य च पटस्य च सादेर्मूला
वच्छेदेन अग्रावच्छेदेन चास्य संयोगस्तत्र मूलावच्छेदेन विभागेऽपि अग्रावच्छिन्नसंयोगनाशापत्तेश्च। न च स
मानावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिरतो न तदापत्तिरिति वाच्यं। समानावच्छेदकावच्छिन्नजलतेजोवायुवादिविभाग
सत्त्वेऽपि तत्तलयोः परस्परसंयोगस्याविनाशात्। न चैवं तदुभयावच्छिन्नसंयोगत्वेन तदुभयावच्छिन्नविभाग
त्वेन नाश्यनाशकभाव इति वाच्यं। अङ्गुल्यवच्छिन्नजलाकाशादिविभागात् तदङ्गुल्यवच्छिन्नशाखातरुसंयोग
स्यापि नाशप्रसङ्गात्। अपि तदुभयप्रतियोगिकावच्छिन्नतदुभयावच्छेदकसंयोगनाशत्वेन तादृशविभागत्वेन तत्प्रतियोगि
कानवच्छेदतत्प्रयावच्छेदकसंयोगनाशत्वेन तादृशविभागत्वेन तत्तदुभयप्रतियोगिकानवच्छेदतदुभयावच्छेदकसंयोग
नाशत्वेन तादृशविभागत्वेन नाश्यनाशकभावः। द्रव्यनाशजन्यत्वेन तादृशसंयोगनाशस्य विशेषणादाश्रय
नाशजन्यसंयोगनाशव्यभिचारः इति चेत् तत्रापि वायुत्वावच्छेदेन च एवमेव पूर्वसंयोगः तत्र तदुभयावच्छिन्नसा
मानाधिकरण्येन ... विभागानवगाहितज्जलीयसंविभागजनितसत्तत्रापि तदुभयावच्छि
न्नप्रतियोगिकसंविभागेनापि जायमानसंयोगनाशाभ्युपगमे तदापत्तेः। न च यज्ञावच्छेदेन विभा
गप्रतियोगिकसंयोगः इत्युपचरितसंयोगादीति वाच्यं। गौरवात्। संयोगव्यक्तिनाभेदेन नानात्वात्। अत्र स्वत्वात्। तत्र यत्रा राम॰ १३

उत्पन्नावच्छिन्नत्वेऽपि तदनुपपत्तिः संयोगनाशोत्पादनाभावः। न चैवं तदवच्छेदेनैव तत्रावच्छेदकतासंयोगविभागयोः चिरावस्थानप्रसङ्ग इति वाच्यं। विभागोत्पत्ति
समयपरकालावच्छिन्नसंयोगविभागयोः सहानवस्थानवत्कालान्तरेऽपि सहावस्थानेऽशक्तिविरहात्। न चैवं एकाङ्गुल्यवच्छिन्नवृक्षनिष्ठप्रतियोगि
तादृशविभागस्य पूर्वसंयोगप्रतिबन्धेन तज्जनितविभागाङ्गुलीसंयोगानुपपत्तिः यत्र चाङ्गुलीवृक्षसंयोगनाशसम्भवेन च एककालावस्थायित्वप्रसङ्ग
इति वाच्यं। इष्टत्वात्। कालान्तरे तत्र तत्संस्थानाभ्युपगमात्। न चैवं यत्र वायुत्वावच्छिन्नवृक्षनिष्ठप्रतियोगिकसंयोगनाशोत्पत्तौ कर्मजन्यविभागत्वेन
नाशोत्पत्तिः स्यादत्र अन्यत्राङ्गुलीतरावच्छेदकावच्छेदेन विभागाभावादिति वाच्यं। कर्मजन्याङ्गुलीवृक्षविभागः समूहालम्बनवत् परम्परया
कुण्डलवृक्षविभागजननात् तदुभयावच्छेदेन तद्विभागत्वेऽपि तदुभयावच्छेदेन विभागोत्पत्तौ बाधकाभावात् संयोगद्वयो
त्पत्तिः न्यायेन हेतुतया सर्वत्र नक्रमिकविभागद्वयोत्पत्तिः। न च तत्र तदानीं प्रतियोगिसंयोगनाशोऽत्यन्तासत्तौ स्यात् तत्प्रत्यवे दैशिकसंयोग
स्यापलापापत्तिरिति वाच्यं। न च यन्न यदवयवजसंयोगजस्य तदवयवसंयोगस्य प्रतिबन्धकतया पूर्वसंयोगसत्त्वे संयोगोत्पत्तौ तदादेत्रा
संयोगोत्पत्तौ ... संयोगोत्पत्तौ बाधकाभावादिति चेत्। तदसत्। स्वजन्यसंयोगस्यैव पूर्वसंयोगनाशकतया पूर्वसंयोगस्यापि
प्रतिबन्धकत्वे तादृशसंयोगस्याप्यनुत्पत्तिः। किमात्मकालोत्पन्नतदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता चिरावस्थानप्रसङ्गात्। इष्टापत्तौ
कालान्तरेऽपि तत्समागमप्रसङ्गात्। अपि तु तदुभयप्रतियोगिकानवच्छेदतदुभयावच्छेदकत्वादिकं न वक्तव्यं किं तु तदुभयप्र
तियोगिकानवच्छेदतज्जनितप्रतियोगिकानवच्छेदत्वमात्रं वक्तव्यं। इत्थं च एकाङ्गुल्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन विभागेनापि वायु
त्ववच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगनाशसम्भवः। तस्यापि वायुत्वादिरूपानवच्छेदकत्वादिति चेत्। तदसत्। यदि वा वच्छेदेना
ङ्गुलीवृक्षसंयोगो यदि च तदवच्छेदेनैव पूर्वमायविभागः तदालाङ्गुलीतरसंयोगनाशापत्तेः। किं तु द्रव्यनाशजन्यतदुभय
समवेतसंयोगनाशं प्रति उभयसमवेतविभागत्वेन हेतुत्वं समानावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः। तेनैकावच्छिन्नतदुभयवि
भागसत्त्वेऽप्यन्यावच्छिन्नतदुभयसंयोगस्यानवच्छेदकावच्छेदेन नाशप्रसङ्गः। न चैवं यत्रावच्छेदेन तदुभयवि ने
भागः तदुभयावच्छेदेन चावच्छेदकान्तरीयतदुभयसमवेतसंयोगनाशापत्तिरिति वाच्यं। तत्र स्वसंयोगनाशप्र
तितत्तत्संयोगस्य प्रतियोगिनो समानावच्छेदकत्वेन स्वलाघवात् हेतुत्वात्। विशेषसामान्यसमवायितया रूपसामान्य
सामान्याकुलपरिच्छेदाभिव्यक्तेः। तदसत्। एकाङ्गुल्यवच्छिन्नप्रतियोगिकसंविभागजनितपञ्चाङ्गुल्यवच्छिन्नप्रति
योगिकसंयोगनाशव्यभिचारादिति। ततः संयोगनाशस्याविभागाद्धेतुत्वे स्ववच्छेदेनाप्युत्पादात् साध्यदोषकोपितः। नाप्य
न्यनियमतया संयोगवृत्तिः समवायसम्बन्धेन तद्धास्यतदवच्छेदकावच्छिन्नविभागस्य तत्राग्रे किं वहि यो
ऽङ्गुल्यवच्छिन्नप्रतियोगिकविभागानपायात्तुल्यावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगस्य नाशकत्वं तदवच्छेदकत्वात्सम्बन्धेन।

द्विभागस्यैव तन्नाशकत्वमित्याहुः। तदसत्। तथा सति नाशपनाशकभावस्य तद्वाक्तिविश्रांतत्वे न तत्तत्संयोगत्वेन तत्तद्विभागत्वेनैव ना
शनाशकभावस्य लाघवेनोचितत्वादिति। न चास्तु। नोद्याजन्यसंयोगनाशत्वेन कार्यताविभागत्वेन नाशकतासंयोगत्वाव
च्छिन्नफलोपधायकत्वे कारणतावच्छेदकत्वबंधः। घ्राणितावच्छेदकसंबंधश्च प्रतियोगित्वसत्कार्यस्थलीनाशपनाशकभावावतरसं
योगत्वाविशिष्टप्रत्यादानात् क्रमेद्व्यपोरपि न प्रतियोगितासंबंधेन संयोगनाशोत्पत्तिः। एते नोत्तरसंयोगस्यापि विभाग
नाशकत्वमोचकोरम्भातो नश्च प्रतिनाश्याजन्यविभागे प्रतिविभागत्वविशिष्टस्वजन्योत्तरकतासंबंधेन संयोगस्य हेतु
त्वात्। अन्यथा स्वप्रयोज्यसंयोगत्वेन नाशकत्वोपगमस्वत्वानानुगमापत्तेः। स्वजन्योत्तरकत्वं च स्वजन्यस्तत्र वृत्तिमत्त्वं संयो
गनाशकत्वं तेनापत्तेः संयोगनाश्यो नरसंयोगजनकत्वात् पूर्वापत्तेः न पूर्वविभागस्य उत्तरसंयोगजनकत्वं घटादि त
प्रयोजकत्वात्सत्त्वेपि न क्षतिः। यदि च लाघवादुक्तसंयोगः स्वसंविशेषोत्तरसंयोगः प्रतिबंधकः स्वप्राधान्यसंयोगनाशजना
सामग्र्या समाजाधीनत्वान्न्याय्यम् तत्र प्राप्तिवृत्तिमत्त्वं तदानुसमवायनाधिकरणत्वसतित्वस्ववृत्त्वेवत्वमेव प्रयोज
कत्वं। न चैवमुत्तरसंयोगवन्नाशद्विभागस्य चिरावस्थानं नस्यादिति वाच्यं। तत्स्वसत्त्वसहचारी न तत्रिवृत्तिसिद्धेरिति तावि
तद्देशे वृत्तिरा तत्संयोगप्रतिबंधकत्वे न प्रयुक्तता तरसंयोगस्य नश्यद्विभागस्याचिरावस्थानासंभवादित्याहुः। तत्र स्व
प्रयोजकस्यैव विभागनाशकत्वे संयोगस्यापि संयोगप्रतिपूर्वसंयोगस्य प्रतिबंधकत्वेन पूर्वपत्त्रपूर्वदेशस्थयोः त्वा
त्रिपातत्वोत्पत्तिः कोत्वक्रमः। क्वाल। ततो पुनीपूर्वदेशविभागहस्तपूर्वदेशसंयोगनाशकत्वतत्तोनुली पूर्वदेशसंयोगनाशोहस्त
पूर्वदेशविभागश्च ततो तरहस्तपूर्वदेशसंयोगनाशान्तु उत्तरदेशसंयोगानुहस्तोत्तरदेशसंयोगः तेन तु हस्तपूर्वदेशावि
भागनाशस्तत्र व्यभिचारस्तत्र पूर्वदेशविभागस्य हस्तोत्तरदेशसंयोगप्रयोजकत्वादित्यपि परास्तं। स्वपूर्ववपवत
रूपस्य प्रयोजकत्वस्यतत्रापि सत्त्वादिति। एवं न तरसंयोगस्य प्रकमेनाशकत्वस्य पूर्वविभागस्य पूर्वसंयोगनाशक
त्वं तत्कृत्त्वविशिष्टफलोपधायकत्वात् सर्वधेनामंत्रणवस्वजन्यसंयोगस्य वक्रमेनाशकत्वे पत्रक्रमेण विभागजन्य
नरानोचिरकालस्थायित्वरूत्तरकर्मेण पवतादि संयोगोत्पत्तेः। तत्र तेन संयोगानुप्रतिबंधकत्वे क्रमेणोत्तरसंयोगजन्य
नासंभवेन तत्कर्मणोपावयवश्च पश्चवस्थानापत्तिरिति चेन्न। तत्रापि फलवत्त्वेन चतुर्थक्षणे पवतादिविभागोत्पत्तौ
गनाशकत्वे नासापच्च यस्तत्र तत्र पवतादिनाशेवपदमत्तरेउत्तरसंयोगोत्पत्त्युपगमात्। अथ वृक्षादिप्र
भृतकोदेशापरिवृत्तिसा निष्पववदादिवावच्छेदकभेदानुपलंभात्। तदवच्छेदनेव पुनःसंयोगोत्तरकालतावच्छेद

यत्कोप्यग्रा। न वत्सस्मानाधिकरणत्वेस्यौतिस्वपूर्ववृत्तिसंबंधेन स्वजन्यजन्यविभागं संयोगमात्रमेव कर्मनाशकमितिप्रा
चीनमतमेव युपपत्त्या। कर्मतावच्छेदकतया स्वान्तरोत्पन्नसंयोगांतरवशात् कर्मणश्चिरकालावस्थानस्यप्राचीनैरनभ्युपगमादिति
वाच्यं। तथा सति द्वितीयक्षणोत्पन्नविभागोत्तरसंयोगे नापि प्रापकः। सर्वत्र तृतीयक्षणे कर्मणोविनाशानुत्पन्नक्षणोत्तरसंयो
गोत्तरसंयोगोत्पादासंभवादित्याहुः। केचित्तु तत्तत्कर्मव्यक्तिप्रति तत्तत्संयोगव्यक्तित्वेनैव नाशकता नतु पूर्वोक्तानुगतरूपेण
गौरवात्। तथापि नाशपनाशकभावः। तथा सति शरीरादेरेकपवित्रापपथमुप्पवर्तिदेशसंयोगजनकत्वे त्रित्वादुरस्य त्वत्तरदेशसंयोग
जनना नुपपत्तेः। न च तत्र न क्वाके पार्श्वसंयोगजनिक्रापरत्वेगजन्यकर्मसंतानमेव संयोगसंतानजनकं तथाच स
जनोदनादापिमिपाः क्रमतत्कर्मद्वारेतादृसंस्कारात्तथापि तरसत्त्वं नीति वाच्यं। अंतराविनासत्त्वानक्रमसंतानयोः क
ल्पनेगौरवेस्य संयोगेकोत्पत्तस्यापि ऽनुपादपत्वात् मनुसत्त्वापि वेगेव कर्मोत्तरानुत्पत्तेः। कर्मोत्तरावरुद्धत्वादेवसंभवात्।
अप्यमानायितत्रेत्वमापत्तोनाशत्वस्यस्वजन्यसंयोगस्यसत्त्वोपितत्कर्मव्यक्तिनाशादिति चरमसंयोगव्यक्तोरेव
विशिष्टहेतुत्वतयावशेषिद्वारतामादेवादवमध्यमवर्तिसंयोगेभ्यो न तत्कर्मनाशः। सर्वत्र वतत्कर्मत्वेन नानुपपत्तेः
क्रमावकल्पनामयेस्यकुत्रचितत्कल्पनायाएव न्याप्यत्वादिति चेन्न। सर्वत्र तत्तत्संयोगव्यक्तित्वेन नाशकता
कमावाकल्पने अव्यक्तिक्रपाव्यतिप्रति चरमसंयोगव्यक्तेः विशिष्टहेतुत्वकल्पने पिसमानत्वात्। कर्मनाशापत्तेः पूर्वा
त्वात्। यावद्विभागसामग्रीविरहस्यैवसामान्यतः कृपाभावप्रयोजकत्वात्। न चैतत्कर्मव्यक्तिनाशं प्रति तत्त
कर्मव्यक्तेः प्रतियोगिनो विशेषहेतुत्वात् द्वितीयसामान्यावच्छेदेति वाच्यं। प्रतियोगिनो विशेष्यहेतुत्वास्यपगमे
हिकुमपराकुसंयोगानां विशेष्यहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। तत्त संयोगानाप्रलोपधायकतोस्व वचनेनतत्
कर्मनिष्कृतपतित्वादेवोत्पन्नत्वानाशस्य पुनरुत्पादवारणसत्त्वेनवादित्याहुः। तदसत्। अंतरालिकसंतानकर्मसंता
नकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेना दोषत्वात्सूत्रकारयतस्यैव संभवादिति समासः॥ यद्यपि संयोगनाशं प्रति कर्म
जन्यविभागस्य विभागजनकत्वेन पक्षदेशाजन्यस्यापि वस्तुपदं तथापि तत्रासत्त्वमतसिद्धत्वपाप्रकरितरेण
पदस्त्रावस्थानाचैतव्युत्पादयति रवामिति। तस्य उत्तरदेशात्मक ग्रारखाकूर्मेण। पत्रदेशांगावस्थापितत्वमे
ति। पतिपूर्वदेशस्येनानातः शारखायां चक्रमत्पत्त्येक्रालः ततः शारखानर्मणा शारखाकाशविभागः पत्रशा
द्विविशिष्यहेतुत्वेन। न चोत्पन्नत्रियानाशस्य पुनरुत्पादवारणाय प्रतियोगिनांशबंध

शाखा संयोगश्च तस्य एकः कालः ततः शाखायाः शाखासंयोग नाशः पर्णशाखा विभागः शरीरशाखा संयोगश्च तस्यैकः कालः ततः
पर्णशाखा संयोगनाशः शरीरशाखाविभागश्च ततः शरीरशाखासंयोगनाशः ततः शाखायाः उत्तरसंयोगः ततः
कर्मनाश इति क्रमेण षट्क्षणावस्थायित्वमिति ध्येयं। चतुर्थक्षणे पर्णशाखा संयोग शरीरशाखा संयोगयोः च
सद्भावे शाखा संयोगस्य प्रतिबंधकत्वेन षष्ठक्षणे उत्तरदेशसंयोगः सम्भवतीति भावः। एतदेवोपपादयति
१५ पर्णकर्मेति। अवयवकर्मत्वादवयवानामवयवकर्मणा स्वारंभकसंयोगप्रतिबंधकविभागजनकत्वाद्
पर्णशाखासंयोगनाशवति। शरीरविभागादिति। शाखायामुत्तरदेशसंयोगो न्यायकर्मणि विलंबादिति ध्येयं। पर्णावयव
शरीरविभागश्चालोक्य स्वाश्रयशाखाकर्मणः पर्णशाखावयवस्य तत्संभवतीति अपरपर्णशरीरपूर्वदेशविभाग शा
खाकर्मणी ततः शरीरपूर्वसंयोगनाश शाखाकर्मविभागे ततः शरीरशाखासंयोगनाश शाखापूर्वसंयोगनाश
ततः शरीरशाखाविभागः ततः शरीरशाखासंयोगनाशः ततः। शाखाकर्मणः तदुत्तरसंयोगः तदनंतरमेव कर्म
नाश इति क्रमेण सप्तमक्षणे चतुर्मेनानाशादिति प्रतीतिः कर्मसंयोगस्य नाशकाले तस्य पतनं तु धावनमेव फलं तथापि
अवयवपरंपरा वृद्धि क्रमेणावस्थितस्य नित्यक्रियाबुद्धिप्रागन्तर्गतं तदनुधावनं। वस्तुतस्तु। गेपानावीविरुद्ध
संयोगस्य प्रतिबंधकत्वात् क्षत एव पर्णशाखायामेव शरीरसंयोगपूर्वकं शरीरे रूपापायः सत्वा इति बंधकत्वात्तस्मात् न राम॰
तत्पाणिभानमित्येव तत्वं। तस्य उत्तरदेशात्मशाखाकर्मणः सप्तमक्षणे वस्थायित्वमिति। अंगुली शाखासं १५
योगात्यागे शाखावयवस्य पाणौ शाखा संयोग शरीर शाखा संयोग इति क्रमेण अष्टमक्षणे इति भावः। तदेवम
वति। अंगुल्या वयवोपपत्ति। तस्य उत्तरदेशात्मकशाखा कर्मणः। अधिकार्येति। अयमनवादीत्यर्थः। परस्परं
[illegible] संयोगोत्पादस्य प्रपंचस्य क्षणाधिकमात्रं कर्मणोऽव्याप्यवृत्तित्वात् प्रपंचकत्वमात्रस्य। वृत्तावित्यादि
नामष्टमक्षणे तस्य नश्यति। अंगुली तदवयवादेः पूर्वसंयोगनाशो यावत् कालो तत्कालं शाखाकर्मस्थानं द्रष्टव्यं।
परस्परासु समवायेन तत्संयोगस्य जनकत्वात् अंगुली शाखा संयोगेन च पूर्णपर्णस्य शरीरपाणि शा
खा संयोगस्य जनकतात्पर्यमेव। कर्मव्याप्यवृत्तित्वेन च कुक्षिदृष्टव्यापी तथापि न्यायस्थिता शरीरपूर्वसं
योगनाशो न स्यात्। ततः शाखाकर्मस्य तद्देशपंचमक्षणमात्र मवस्थानमिति भावः। कर्माव्याप्यवृत्तित्व

स्यानि पूर्णपर्णे वह्वभिस्सम न मात्र पूर्णपादवृत्ति परमाणोरिति। अंगुल्यारंभकपरमाणोरित्यर्थः। तदवच्छेदेनापरमाणवच्छेदेन।
पूर्णपादेवेति। तथा च परमाणौ शाखासंयोगोत्पत्तिकालरवच्छिन्नाणु कार्येषु नीरा ना दर्शितेन। शाखापाणि संयोगोत्पादानन्तरक्षण एवेति
भावः। पर्णपर्णपत्रावयवे विभागे पूर्णपत्रस्य विभागोत्पत्तिपूर्वसंयोगनाशः शरीरोत्पत्त्युत्तरदेशेन कृतशाखाकर्मोत्पत्तिर्वततः पर्णशाखा
संयोगः शाखाकर्मणा शाखापूर्वदेश विभागश्चैकः कालः ततः पर्णशाखासंयोगः शरीरशाखासंयोगः शाखापूर्वदेश
संयोगनाशश्च ततः शरीरशाखाविभागः इदानीं च शाखायामुत्तरसंयोगः शरीरसंयोगनाशात्तत्ततः शाखा शरीर
संयोगनाशः ततः शाखायामुत्तरसंयोगः ततः शाखाकर्मनाशः तत्र कर्मणोऽव्याप्यवृत्तित्वापन्नपाणिशाखा कर्मणाम
स्तासु स्थापितसम्भवति। एवं च अंगुलीतिपर्णांगुली पूर्वदेशसंयोगनाशः पाणिगुल्फोत्पत्तिः शाखाकर्मोत्पत्तिश्चैकः कालः
ततोंगुलीशाखासंयोगः शाखायां पूर्वदेश विभागः शाखापूर्वदेशविभागश्च पाणौ शरीरारंभकसंयोगश्चैतदंगुलीशाखाविभागात्
विभागश्च इदानीं च शाखायामुत्तरसंयोगः शरीरोत्पत्तिश्च ततः पर्णशाखासंयोगः शरीरशाखासंयोगः पर्णशाखा
नाशः ततः शरीरशाखासंयोगनाशः इदानीं च शाखायामुत्तरसंयोगः पर्णसंयोगनाशाद्विभागात्ततः पर्णशाखा संयोगनाशः शरीरशाखाविभा
गः संयोगः ततः शाखाकर्मनाशः कर्मणः सत्वात्तत्र कर्माशाखायामुत्तरसंयोगः शरीरसंयोगनाशाद्विभागात् तदनन्तरमेव शाखायामुत्तर
वतितस्य पाणौ अंगुल्यादिसमवेतत्वात् एकत्र कर्मणोऽव्याप्यवृत्तित्वापन्नपाणि शाखाकर्मणः सप्तमक्षणावस्थायित्वसम्भवे
ति कृतोनिगदः। संयोगेनेति। परंपरासम्बन्धेन च कर्मसंयोगासत्वात् परंपरासम्बन्धेन च संयोगोत्पाद इत्यर्थः। शाखा
वयवे वास्तु तदादितमिति नासम्भवनावस्था एव व्यवस्थितस्य प्रत्यादपत्तिनतत्त्वभेदेनेति। द्व्यणुकनाशमभिप्रेत्य करणमात्र
विभागस्य विनाशजनकत्वमिति मतमनुत्पन्नः। कृपालद्वयसंयोगनाशाद्घटनाशो भवति तत्तद्घटकपालेषु
गोपत्योः संयोगस्य पञ्चमक्षणे इति भावः। परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वमते तु प्रपंचकं तावत् तत्कर्मणो नष्टसंयोगावस्थायित्वमपि
पालयोर्व्यवहारेणाबद्धकपालसंयोगनाशो नाशात्काले कपालान्तरक्रियावत्तया घटनाशः कपालद्वयोत्पत्तिरित्याततः कर्म
कपालात्तद्विभागत संयोगनाशः कपालान्तरोत्तरदेशसंयोगः ततः कपालान्तरकर्मनाशस्तत्र पञ्चक्षणमात्रस्था

अ०नी०दी०म०

पित्वात् तथा चारंभकसंयोगनाशकाले तदुत्पन्नमारंभकावयवविभागजनकस्य कर्मणः सप्तमक्षणावस्थायित्वं बोध्यं। एवं शरीरपूर्व
संयोगनाशकाले स्वजन्यस्यान्तरदेशात् एकशाखाकर्मणः पंचमक्षणावस्थायित्वं स्वजन्यादितदुत्पत्तीतस्य षष्ठक्षणावस्थायित्वं
उत्पादपतित उपदर्शितस्थल एव तत्। शरीरपूर्वसंयोगनाशकाले तदुत्पन्नशाखाकर्मणस्थलद्वयेऽपि। मूर्तान्तरसंयोगस्थिति
उत्पादेऽसत्त्वे तन्नेनाप्यपः। मूर्तेति स्वरूपकथनं अमूर्तेन तदानीं संयोगोत्पत्तौ कारणाभावात् एवमपि चिरतावताच्च
णावस्थायित्वं स्यात्तत्सत्त्वादिक्षणावस्थायित्वं तदुत्पादपतितरवगमिति। पूर्वपूर्वेति। पूर्वपूर्वसंयुक्तमूर्तान्तरशाखाविभा
२६ विभागकाले शाखावयवमूर्तान्तरसंयोगोत्पादरतया:। अपि सृष्टिकाले एव संप्रत्यादिक्षणावस्थायित्वमपीत्यर्थः। वि
भागकालत्वं नतु तत्संयोगस्य प्रतिबंधकतया कर्मणा तदेशसंयोगजनने कालविलंबात् स्वजन्यसंयोगस्यैव च
कर्मनाशकत्वादिति भावः॥ न तु पूर्वसंयोगानन्तरसंयोगयोः के नरूपेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः। न च संयोगा
वादच्छिन्नप्रतिसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वं समानावच्छेदकत्वं च संबंधस्तीति: तेन स्वसंयोगदेशे वृक्षसंयोगे शाखप्
विजवादिसंयोगे शरीरे शाखादिकर्मणा न संयोगानुत्पत्तिरितिवाच्यं। कारणाकारणसंयोगजन्यशरीरकायिकसंयो
गप्रतिबंधकाभावात् शाखाद्यवच्छेदेनापि तादृशसंयोगं स्वदवच्छेदेनैव तत्तद्विसंयोगादपितरवअंगुल्यादौ पत्तत्स्वभा
वावच्छेदेन शाखादिसंयोगस्तदवच्छेदेनैव हस्तादावपि शाखादिसंयोगादुपपत्तौ कुम्भावयववृक्षावयवावयवादेरवच्छि
रा०म० २६
संयविशिष्टसंयोगाव्यवच्छेदेऽपि तत्र अग्रकमीजन्यसंयोगवावच्छिन्नं ऽप्रसक्तेः स्यात् तथा संयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे
नवेवमूलावच्छेदेन स्तंभादिस्वदेशादिः सत्यपि स्तंभादिसंयोगप्रावच्छेदेन दशातत्संयोगप्रतिबंधिकावाच्या। मूलात्
गच्छेदेनैवतन्नदेशांतरसंयोगेन न प्रयुगमा दानवच्छेदेन देशांतरसंयोगस्य सत्त्वेऽपि वृक्षादिमिति चलनापत्तिदशांतरपूर्व
संयोगविनाशकाले उत्तरदेशारंभकावयवकर्मणा तदारंभकावयवेन समं संयोगोत्पत्तिरुत्तरदेशोत्पत्तिश्चतत्तत्त
देव एवासंयोगावच्छेदेन देशादिदेशान्तरदेशांतरसंयोगस्तत्र क्वापि वा रातेः। न चैतत्रालयवसंयोगजन्यत्वे तद्देशसंयोगो
नतु कुम्भज इतिवाच्यं। स्वजन्यसंयोगस्यैव कुम्भनाशकत्वात्तयोः कर्मणापावरणाप्यमवस्थानं प्रसंगात् किंच भूतला
वृत्तरदेशोत्पत्तिसत्त्वे पिशागनाशसंयोगो निष्क्रियतैजोवायवादिघटादिसंयोगे घटादिकर्मणा घटादिसंयो
तनमत्र गोदयाद्यापिवारः। अप्यतदीयकर्मजनित संयोगावच्छिन्नजन्यत्व कुत्रत्यासत्त्वात् तन्निष्ठसंयोगत्वेन प्रतिबंधक
त्वं नन्वेवमुत्तरदेशोनाशावरवृतित्यादिहेतोः संयोगस्य प्रतिबंधकत्वान्न्यपत्तिरितिचेद्वत्वा। तत्रैतन्नकर्मकत्वे जन्यसंयोगे
त्तिसमानावच्छेदकत्वं च प्रत्यासत्त्या तत्ताद्विसादिसंयोगत्वं किंतु विशेषणावृत्तिघटविप्रतिबंधकत्वात्। वस्तुनस्त्वेरित्यात्तदत्र

यतेः अत्मावच्छेदका

न्यायेन विभागपदसार्थक्यायतादृशांकुरस्थितिकल्पनापाअन्याय्यत्वात्। अन्येतु विभागपदानुपादाने यत्र शाखायामंगुल्योः संयोगा
न्यामेकस्य शाखापाणिसंयोगो जनितः तत्र करांगुलीक्रियाविभागादिक्रमेणांगुलीसंयोगनाशोऽगुलीशाखाविभाग
टकायाद्यन्तविभागाभावेऽपि तादृशसंयोगनाशो बाधकाभावात्। ततोवस्थितांगुलीशाखासंयोगेनपुनःशाखापाणिसंयो
गस्तत्रावस्थितांगुलीशाखासंयोगोऽनिव्याप्तिः। तस्य तादृशाभावाजन्यस्वजन्यःउदीच्यपाणिशाखासंयोगस्वनाशद्वारा
तदनुकूलः प्राचीनपाणिशाखासंयोगः तज्जनकत्वात्। संयोगपदानुपादानेचपतनारव्यक्रियामादायपरमाणावतिव्या
प्तिः परमाणोर्गुरुत्वस्यनिरुपितपापरमाणोः स्वपश्चाद्द्रव्यविभागजन्यस्वजन्यपतनमेवपतनप्रतिबंधकपूर्वसंयोग
नाशद्वारा तदनुकूलो विभागः परमाणोः पूर्वदेशविभागस्तज्जनकत्वात्। न च परमाणोर्नित्यत्वाददृष्टमात्रस्यैव परमा
णुपश्चाद्द्रव्यविशेषणतनोपधायकादृष्टस्यापि परमाणुपश्चाद्द्रव्यविलात्पतने तादृशाभावजन्यत्वमेव नास्तीति वाच्यं।
कर्मान्तरमादिनाभावेन दिक्कालोपाधिक्रियायाः संयोगजननाद संभववारणायासाधारणजन्यत्वाभावस्यैवाजन्य
पा५ पदेनविवक्षितत्वात्। न च तथाप्यौक्रियास्वव्यधिकरणापदीयगुणजन्यासातत्संभवाधिकारणकेतिव्याप्तिबलात्किं योगास५
यामात्रस्यैवादृष्टवदात्मसंयोगजन्मतयापरमाणुपतनस्यनपरमाणुपश्चाद्द्रव्यविभागजन्यत्वमिति वाच्यं। तादृशयोगा
त्माभावात्। न चैतादृशाभावाजन्यत्वं तादृशाभावजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः अभावकूटस्य गुरुत्व
हत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात्। तथा चोत्पत्तिमद्भावजन्यत्वत्वमपेक्ष्य परमाणुपश्चाद्द्रव्यविभावजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वाभा
वप्रतियोगिताबनवच्छेदकत्वादजन्यांतदलोकसिद्धौवत्याप्तितद्वारितिवाच्यं। गुरोरप्यवच्छेदकत्वस्यस्वहस्तितत्वा

दिसाकूतः। तदसत्। उक्तस्थले शाखायामङ्गुल्योः संयोगाभ्यामङ्गुलीद्वयावच्छेदेन शाखायाणि संयोगद्वयमेव जन्यते न त्वेकः।
न च तत्र लाघवात् संयोगैक्यमेवोचितमिति वाच्यं। तथापि तत्रावस्थिताङ्गुलीशाखासंयोगे न पुनः शाखापाणिसंयोगोत्तरानु
पगमेन लाघवाभावात्। न च तथापि तत्र संयोगद्वयस्योत्पत्तिमानाभावइति वाच्यं। तत्र संयोगेऽवस्थिताङ्गुलीसंयोगात्
जनितत्वमात्र तु पुनः शाखापाणिसंयोगत्वकोपुरोत्पन्नसंयोगत्वके नोत्पत्स्यविशेषहेतुत्वाच्चरूपकत्वाद्योरवापत्तेः।
२८ न च पूर्वसंयोगनाशेनोत्तरसंयोगहेतुरपितु सामान्यतः पूर्वसंयोगात्यन्ताभाव एवोत्तरसंयोगहेतुरिति वाच्यं। पूर्वसं
योगनाशस्योत्तरसंयोगाहेतुत्वे संयोगानुकूलतत्स्पन्दविभागोऽसम्भवापत्तेः। केचित्तु। संयोगपदं प्रतनाख्याक्रियोत्पा
दापचरमक्षणावच्छिन्नाभिचारतापविभागपदं तु यत्र प्राच्यादिदिगभिमुखकपालक्रियातत्कपालसंयुक्तकपालविशेष
नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्तिश्चैकः कालः ततः कपालक्रियया कपालद्वयविभागो द्रुते पश्चिमादिदिगभिमुखस्पन्दनं तत्कड
कपालद्वयविभागेन द्रुतस्पन्दनेन च कपालद्वयविभागः कपालद्वयसंयोगनाशश्च ततो द्रुतकपालसंयोगना राम॰
शस्ततः कपालक्रियया द्रुतेऽन्यावच्छेदेन संयोगाख्यसंयोगः द्रुतस्पन्दनेन चान्यावच्छेदेन द्रुतस्पन्ददेशान्तरसंयोगोज २८
नितस्तत्र तद्द्रवत्वेऽतिव्याप्तिः कपालक्रियाजन्यकपालद्रुतसंयोगस्य संग्रहाय तथा द्रवत्वजन्यत्वेन तस्यस्वोत्त
रभाविभागाजन्यसंयोगाख्यकपालद्रुतसंयोगः कपालद्रुतयोः पूर्वसंयोगनाशद्वारा तदनुकूलद्रुतस्पन्दनेन
जनकत्वात्। न च कपालद्रुतसंग्रहस्य पश्चाद्द्रवभावात् जन्यत्वमेव नास्ति द्रवत्वपश्चाद्भाविनः स्पन्दनस्यापि तज्जनक
त्वादिति वाच्यं। कपालद्रुतकपालोत्तरसंग्रहस्य कपालक्रियाजन्यत्वेन द्रुतस्पन्दनाजन्यत्वात्तस्पन्दनस्याभिमुख
त्वेनाजनकत्वासंभवात्। अभिमुखावच्छेदेनाभयक्रियाया एवोभयकर्मजसंयोगस्थले नाशादित्याकूतः। न्यायरत्न। संयो

गानुकूलत्वमजनसंयोगत्वयोजकत्वं पूर्वसंयोगात्यन्ताभावस्यैवोत्तरसंयोगजनकतया पूर्वसंयोगध्वंसस्य तदहेतुत्वात्। तत्त
द्वाराविभागस्यापि संयोगप्रयोजकत्वासंभवात् किंतु संयोगानुकूलत्वं स्वनाशोजनयितव्यसंयोगैककालिकसंयोगनाश्य स॰९२
त्वमिति यावत्। तथा चावयवविभागाव्यवहितक्षणे एवयोऽवयविविभागस्तत्स्पृतियोगिविधया नाशो विभागः स
एव तज्जनकेऽवयवविभागेऽतिव्याप्तिवारणाय संयोगपदं। विभागपदं चावयवसंयोगाव्यवहितक्षणे एवयोऽवय
विसंयोगस्तत्स्पृतियोगिविधया नाशप्रसरे च तज्जनकेऽतिव्याप्तिवारणाय। एवं चकालत्वादिकृत्स्नज्ञानत्वादिनाकार्य
मात्रं प्रतिजनकत्वेमानाभावात् जन्यत्वकोटावसाधारणजन्यत्वप्रवेशप्रयोजनाभावेपि न क्षतिरित्याकूतः। तदस
त्। पूर्वसंयोगध्वंसस्योत्तरसंयोगहेतुत्वेभावपदवैयर्थ्यापत्तेः। ननु यत्र दंडसंयुक्ते तन्तावुत्तरदेशात्मकपटोत्प
त्तिः दंडक्रियोत्पत्तिश्चैकः कालस्ततो दंडकर्मणा तन्तुदंडविभागः तन्तुदंडसंयोगनाशदंडसंयोगश्चैकः का
लस्ततस्तन्तुदंडसंयोगनाशात् तन्तुदंडविभागजन्यपटदंडविभागो ततः पटदंडसंयोगनाशः इदानीं तु दंडस्यानु
त्तरदेशसंयोगः पटसंयोगस्य प्रतिबंधकस्य पूर्वसत्वात्ततस्तेनैव पटेनोत्तरदेशात्मकेनावच्छेदकात्तरे दंडस्य
संयोगस्तत्र तत्पटे तत्पटमात्रावयवमात्रे चातिव्याप्तिः तस्य पटस्य तादृशाभावाजन्यः स्वजन्यसंयोगश्चरमपटदंडसंयोगः प्र
तिबंधकीभूतप्राचीनपटदंडसंयोगनाशद्वारा तदनुकूलो विभागः पटदंडविभागस्तज्जनकत्वात्। एवं यत्र दंडक्रि
योत्पत्तिकालेउत्तरदेशात्मकद्रव्योत्पत्तिस्ततस्तत्र दण्डेऽवच्छेद्यान्तरक्रियाधीनद्रव्यान्तराभिघातोदंडपूर्वदेशविभागश्चै
कः कालस्ततस्तेनाभिघातेन तद्द्रव्ये क्रियादंडेनतदुत्तरसंयोगप्रतिबंधकद्रव्यान्तरसंयोगोदंडपूर्वदेशसंयोगनाश
श्चैकः कालस्ततस्तद्द्रव्यद्रव्यान्तरविभागदंडद्रव्यान्तरविभागौ इदानीं दंडस्यनोत्तरदेशसंयोगः द्रव्यान्तरसंयोग
स्य प्रतिबंधकत्वात् ततस्तद्द्रव्यद्रव्यान्तरसंयोगनाशो दंडद्रव्यान्तरसंयोगनाशौ ततो द्रव्यान्तरसंयोगावच्छेदकाव

छेदेनैव तद्द्रव्येन दंडस्योत्तरसंयोगस्तत्रतस्मिन्नुत्तरदेशात्मकद्रव्ये तदादायद्रव्यमात्रे वातिव्याप्तिः। तस्यद्रव्यस्यतादृशा
भावाजन्यः स्वजन्यसंयोगोदंडस्यतेनसममुत्तरदेशसंयोगः प्रतिबंधकीभूतद्रव्यांतरसंयोगनाशद्वारातदनुकूलो
द्रव्यांतरद्रव्ययोर्विभागस्तज्जनकत्वात्। किंचाभिघातप्रतीवस्पर्शस्यनाशकजनकविभागप्रत्यापिजनकत्वेपत्रेदंड
क्रियाउत्तरदेशात्मकद्रव्यनिष्ठस्पर्शोत्पत्तिश्चैत्येकः कालः। ततस्तस्मिन्द्रव्येआवरकद्रव्यक्रियाधीनोऽभिघातात्म
२८ कावरकद्रव्यसंयोगोदंडपूर्वदेशविभागश्चैकः कालः। ततस्तेनाभिघातेनोत्तरदेशस्यक्रियादंडेउत्तरसंयोगप्रतिबं
धकद्रव्यांतरसंयोगोदंडपूर्वदेशसंयोगनाशश्चैत्येकः कालस्ततआवरकद्रव्योत्तरदेशयोःनाशजनकविभागो
दंडद्रव्यांतरयोर्विभागश्चैत्येकः कालः इदानींदंडस्यनोत्तरसंयोगः द्रव्यांतरसंयोगस्यप्रतिबंधकत्वात्ततआ
वरकद्रव्योत्तरदेशयोरभिघातात्मकसंयोगनाशदंडद्रव्यांतरसंयोगनाशौततस्तस्मिन्नेवोत्तरदेशेदंडस्या
भिघातात्मकोत्तरदेशसंयोगः तत्रोत्तरदेशनिष्ठस्पर्शेऽतिव्याप्तिः तस्यस्पर्शस्यतादृशाभावाजन्यस्वजन्यसंयोगोदंडस्याभि
१८ घातात्मकोत्तरदेशसंयोगः प्रतिबंधकीभूतावरकद्रव्याभिघातनाशद्वारातदनुकूलोविभागआवरकद्रव्योत्तरदेश राम: २८
योःनाशकजनकविभागस्तज्जनकत्वादितिचेन्न। स्वपदंचमत्वप्रत्येकध्वंसप्रतियोगिपरसमवायिकारणकत्वेनसं
योगस्यविशेषणीयत्वात्। स्वपदंध्वंसप्रतियोगिपरं। केचित्तुविभागपदंनिसमात्रसमवेतपरंसर्वत्रगगनादिभिन्न
परमाण्वादिविभागजनकपरमाण्वादिकर्मादावेवजातिगर्भेलक्षणसंगतिरित्याहुः। सोऽपदापिकारकं। तादृशा
भावाजन्याः स्वजन्याः यावंतःसंयोगास्तदनुकूलत्वंस्वजन्यविभागेविवक्षितं तादृशाभावाजन्यस्वजन्यसंयो
गत्वव्यापकस्वजन्यविभागप्रयोजकत्वमितिनिष्कर्षः। इत्थंचदध्वनाऽतिप्रसंगः। जन्यद्रव्यस्याद्यक्षणिक
संयोगएवस्वजन्यविभागप्रयोजकत्वाभावात्। नित्यद्रव्यस्यचस्वाधिकरणकालोत्तरभाविभावाजन्यसंयोग

स्येवाप्रसिद्धेः। उक्तस्थलेचोत्तरदेशनिष्ठावरकद्रव्याभिघातस्यतत्कालीनतन्निष्ठवाद्याभिघातस्यचस्वजन्यवदंतर्गतस्य
स्वजन्यविभागप्रयोजकत्वाभावान्नातिप्रसंगविरहात्। नन्वेवंद्व्येऽतिव्याप्तिर्वारकजन्यातद्विशेषणंव्यर्थंजन्य
द्रव्येप्राथमिकसंयोगस्यस्वजन्यविभागप्रयोजकत्वाभावादेवातिप्रसंगविरहात्। परमाण्वादौनित्यद्रव्येपि
संयोगस्यैवतज्जन्यविभागप्रयोजकत्वाभावादतिप्रसंगविरहादितिचेन्न। तदनुपादानेआकाशकालदिगात्म
सुविभुद्रव्येष्वतिव्याप्तेः। नत्वसमवेतसंयोगमात्रस्यैवतदीयविभागप्रयोजकत्वात्। नचतन्निष्ठकारणाकारण
संयोगजन्यप्राथमिकद्व्यादिसंयोगएवतन्निष्ठविभागाप्रयोजकइतिवाच्यं। तस्यापिकारणाकारणसंयोगादि
द्वारापरंपरयाऽतिपरंपरयातत्समवेतविभागप्रयोजकत्वात्। एवंविवक्षणेउत्तरवर्तित्वमात्रस्यैवप्रयोजक
रूपतयानित्यद्रव्यमात्रएवातिव्याप्तिश्च। नचैवंविभुद्रव्यस्यानित्यद्रव्यस्यवाध्वंसप्रसिद्ध्यास्वोत्तरभाविभा
वाजन्यत्वविवक्षयैवतद्वारणसंभवात्स्वाधिकरणकालोत्तरत्वपर्यंतविवक्षावैयर्थ्यमितिवाच्यं। अरव
ंडाभावतयावैयर्थ्याभावात्। नचैवंसंयोगविभागोभयपदंव्यर्थमितिवाच्यं। संयोगपदानुपादानेऽसंभवापत्तेः। कर्मणःस्वजन्यपावदंतर्गतस्यविभागस्यैवस्वजन्यविभागप्रयोजकत्वाभावात्। विभागपदानुपादानेच
पत्रतंतुत्रयेणैकःपटआरब्धस्तदनंतरमेकस्मिन्तंतावारंभकसंयोगनाशकालेअपरतंतुद्वयेआरंभकस
योगविरोधिकर्मतस्तीअथपटनाशतंतुद्वयाकाशविभागौततोऽवशिष्टतंतुद्वयसंयोगात्खंडपटोत्पत्तिस्तंतुद्वये
यानिष्ठारंभकसंयोगातिरिक्तनिरवितसंयोगनाशौततस्ततंतुद्वयोत्तरदेशसंयोगखंडपटस्यापुत्पत्तीदृशा
नीचनरखंडपटनिष्ठसंयोगोत्पत्तिःकारणानिष्ठसंयोगस्यनिष्ठकर्मतोऽरभावात्। नचैतदानीवाप्यादिकर्म

एतदाद्यादिसंयोगेकिं बाधकमितिवाच्यं। सर्वत्रैव तदुत्पत्तौ मानाभावस्यैव बाधकत्वात्। ततस्तंतुद्वयोत्तरदेशसंयोगात्खं
डपटोत्पत्तु तरदेशसंयोगः खंडपटपूर्वोत्पन्ने शाखादिकर्मणा शाखादिखंडपटसंयोगश्चैकः कालस्तत्र खंडपटे
ति व्याप्तिः। तस्य तादृशाद्युजन्यसंयोगसामान्यस्यैव स्वजन्यत्वाद्यादिसंयोज्यत्वात्। उत्तरवर्त्तिसमात्रस्य संयोज्यत्वरूप
त्वात्। अप्रयोज्यत्वेनोत्तरवर्त्तित्वमात्रं तथापीति चेत् अंगुलीशाखासंयोगः शाखायां चकर्मेत्येकः कालस्तत्पाश्चा
२९ त्त्वात्कर्मणांगुलीशाखाविभागो हस्तोत्पत्तिश्चेत्येकः कालस्ततो विनश्यदवस्थांगुलीशाखासंयोगाद्धस्तशाखासं
योगोंगुलीशाखासंयोगनाशश्चेत्येकः कालस्ततोंगुलीशाखाविभागाद्धस्तशाखाविभाग उत्तरदेशस्य च कर्मेत्येकः
कालस्ततो हस्तशाखासंयोगनाशोंगुल्या उत्तरदेशविभागश्चेत्येकः कालः इदानीं तु हस्तोत्तरदेशसंयोगेनोत्पद्य
ते हस्तशाखासंयोगस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वात्। ततोंगुल्युत्तरदेशसंयोगाद्धस्ततदुत्तरदेशसंयोगस्तत्रांगुल्युत्त
रदेशसंयोगेऽतिव्याप्तेः। न तज्जन्यसंयोगमात्रस्यैव तज्जन्यविभागोत्तरवर्त्तित्वात् किंतु जन्यजन्यादिसाधार
णमसाधारणमधीनत्वमेव प्रयोज्यत्वं। असाधारणत्वं तु पादानादिकालत्वेनाधीनत्वमादाय नैतद्दोषतादवस्थ्य राम. २९
मिति चेन्न। संयोगमात्रजसंयोगप्रतिपूर्वसंयोगस्याप्रतिबंधकत्वे पांगुल्युत्तरदेशविभागोत्पत्तिसमय एव हस्त
स्योत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यातिव्याप्तिविरहात्। क्षणैकाप्लापस्य चादोषत्वात्। यदि च संयोगजसंयोगजत्वपि
पूर्वसंयोगस्य प्रतिबंधकत्वं तदाऽसाधारणप्रयोज्यता लाभाय विभागपदमित्याहुः। संज उक्तं। प्रकृते त्वा
कारन्यत्रैक्यापूर्वकालीनस्यैव संयोगस्य क्रियाजन्यसंयोगप्रतिबंधकत्वात् तस्य लेशुद्ध्याद्देशाद्देशास्व
जन्यसंयोगानुकूलविभागजनकत्वमेव नास्तीति यथाश्रुतेपि नातिप्रसंगसंभावनापीत्याकुरितिसंक्षेपः।।९।

ननु स्वोत्तरभाव्युत्तरदेशनिष्ठसंयोगजनके कर्मण्यव्याप्तिः। तज्जन्यसंयोगस्य पश्चाद्भाव्युत्तरदेशजन्यतया तस्य स्वपश्चाद्भाविविभा
गाजन्यस्वजन्यसंयोगाप्रसिद्धेः। एवं यत्रांगुलीशाखासंयोगः शाखायां कर्म हस्तोत्पत्तिश्चेत्येकः कालः ततः शाखाकर्मणांगुलीशा
खांगुलीविभागो हस्तशाखासंयोगश्च तत्रांगुलीशाखासंयोगेऽतिव्याप्तिः। तस्य तादृशाभावाजन्यसंयोगविभागोभयजन
कत्वादिति चेत् आह अत्र नियतत्वात् तादृशाभावाजन्यसंयोगविभागोभयजनकत्वं यथाश्रुतं नार्थः किंतु तादृशाभावाजन्य
स्वजन्यसंयोगानुकूलविभागजनकजातीयत्वमर्थोऽतः सर्पेः (?)। स्वोत्तरभाव्युत्तरदेशनिष्ठसंयोगजनके कर्मण्यपि
तादृशाभावाजन्यसंयोगजनककर्मांतरसमानाधिकरणजातीयत्वं गमनलक्षणसत्त्वादिति भावः। यथाश्रुतेपि न तत्राव्याप्ति
रित्याह गगनादीति पश्चाद्भाव्युत्तरदेशनिष्ठसंयोगजनककालेगगनादावपि संयोगजननात् गगनादिनिष्ठसंयो
गस्योत्तरदेश स्वपश्चाद्भावि विभागाजन्यतायाः प्रसिद्धेरिति भावः। न वा पूर्वपदार्थोतिव्याप्तिः (?) तत्र तादृशाभावाजन्यसंयोगविभा
गोभयजनकत्वसत्त्वेपि न स्वजन्यपाणितरागव संयोगानुकूलविभागजनकत्वं अंगुलीशाखाविभागस्य हस्तशाखा
संयोगाननुकूलत्वादिति नातिव्याप्तिरिति भावः। एतेन फलतोऽनुकूलत्वोपादानप्रयोजनं दर्शितं। ननु तथापि द्व्ये
कपमतिव्याप्तिर्वारिता। तत्रस्थ जन्यसंयोगानुकूलविभागजनकत्वस्यापि सत्त्वादत आह द्व्यकेति। स्वजन्य
विभागाधीनमिति। साक्षात्परंपरया स्वजन्यविभागप्रयोज्यमित्यर्थः। उत्तरदेशस्य स्वजन्यसंयोगजनने कृपेस्य
प्राग्देशसंयोगजननेचोदीच्यापेक्षानियमाभावादिदमुक्तं। क्वचिद्दवसंयोगमात्र। यत्र कपालकर्मजनित

कपालाद्यवयवादिसंयोगात् घटाकाशादिसंयोगस्तथाकाशादिना कपालसंयोगद्वारा परंपरया स्वजन्यविभागाधीनस्य घटादि
स्प॰२ संयोगजनने उदीच्यकपालादिसंयोगस्यापि तत्त्वादित्यर्थः। क्वचिच्च कर्मेति। कर्माधीनसंयोगस्थल इत्यर्थः। तथा च स्वपदग्राह्य
विभागजन्यत्वविशेषणेन वद्व्यवारणमिति भावः। यद्यपि द्रव्यस्य स्वजन्यविभागाधीनसंयोगजननेऽपि नोदीच्याप्रे
क्षानियमः पूर्वोक्तातिव्याप्तिस्थले ध्रुवो तद्देशे व्याप्ति वारात् तथापि अक्राशाकृन्नपद्मभागालीनसंयोगस्यैव कर्मज
३० न्यसंयोगप्रतिबंधकतया तत्राप्युत्तरसंयोगस्यानुत्तरदेशाजन्यविभागाधीनत्वमित्यभिप्रायेणेदं। ४। मूलस्य मवि
रुद्धकार्यकारित्वं विकल्प्य प्रकाशयो जयति अविरुद्धमिति। विरुद्धकार्यभिन्नमित्यर्थः। विरुद्धत्वं स्वजन्यतावच्छेदकत्वं
आद्येकजातीयतीति। आद्यविकल्पमनिष्ठस्यैकजातीयत्वापत्तिमित्यर्थः। एवं चैकजातीयकार्यकारित्वेनेत्यस्य
विरुद्धकार्यान्यकार्यजनकत्वेनेत्यर्थ इति भावः। द्रव्यकर्मणोरपि सत्त्वयाद्रूपेण समानजातीयत्वाद्यभिचारोऽनसं
गच्छत इत्यतो विकल्पयो जयति एकजातीयत्वमिति। साध्यीकृतमेकजातीयत्वमित्यर्थः। अवांतरैकजातिमत्त्वमिति शम॰
सत्तान्यरूपवृत्तिजातिमत्त्वरूपवांतरजातिमत्त्वमात्रमेवेत्यर्थः। ताद्रूप्यापत्तेरिति। कर्मावृत्तिजातिमत्त्वापत्ते ३०
रित्यर्थः। प्रथमाशिरापतदभावसंभवादिसमित्यमप्यासंगतेत्याह द्वितीयेति। द्वितीयपक्षे गुणादौ तदेणाद्रूपप
त्ति। पौनरुक्त्यमाशंक्याह प्रमिति। कर्मसाधारणीतिपाठः संस्कारवेगस्य द्रव्यकर्मसाधारणीतिपाठस्तु प्रामादि स्प
कः। अनेकता सामान्यस्य स्वध्वंसादिकार्यभावापत्तेर्वोपपत्तेः संस्कारपदं तानुधावनस्यपदं स्पंदस्यैवाविरुद्धत्वापत्तेः। ता
दृशमिति। अनुगतकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः। जातिरूपमिति बाधकाभावादिति शेषः। ननु गुणजन्या

ता२ ता२

निसर्वेषां कार्याणां द्रव्यकर्मान्यतमत्वेनानुगमय्य तत्कारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिः कल्पनीया। यद्वा संयोगविभागोभयस
मवाय्यसमवायिकारणत्वम् अन्यसत्तावत्त्वे इति कारणत्वेन सर्वेषां गुणानामेककारणत्वाननुगमय्य तदवच्छेदकत्वेन गुणत्वजातिः
साधनीयाइत्यत आह कार्यतानवच्छेदकेनापीति। तद्ज्ञानकत्वान्नामिति अवच्छेदकत्वेनेत्यस्यैतेनान्वयः। अनंतेनेति घटपटा
न्यतरत्वेन घटपटावनुगमय्य तत्समवायिकारणतावत्पटसमवायिकारणत्वान्यतरत्वेन तदुभयसमवायिकारणत्वमनुग
मय्य वा कपालत्वतंतुत्वादिसाधारणजातिसिद्धेरपि दुर्वारत्वादिति भावः। प्रमाणसत्त्वेऽनंतजातिसिद्धिरपि न दोषायेत्यत आ
ह मानाभावाच्चेति। ननु रूपरसादिनिष्ठद्रव्यजन्यतापा अवच्छेदकत्वेन गुणत्वजातिसिद्धिः। रूपत्वरसत्वादेस्तदवच्छे
दकत्वे अनंतकार्यकारणभावापत्तेः। न च गुणत्वस्य नित्यवृत्तितया कथं तदवच्छेदकत्वं तस्य नित्यमात्रवृत्तित्वाभ्युपग
मे च रूपत्वादिनाशं कर्यमिति वाच्यं। नित्यवृत्तित्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्। जन्यगुणत्वस्य कार्यतावच्छेद
कत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकघटकतया गुणत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च। न च जन्यसमवेतत्वं समवेतत्वं वा तदवच्छेदकमिति वा
च्यं। समवायित्वविशिष्टसमवायावच्छेदप्यगुणत्वस्य लघुत्वादिति चेन्न। लाघवात् द्रव्यकर्मसाधारणस्य जन्यसत्त्व
स्य सत्त्वस्य वा तदवच्छेदकत्वात्। गुणत्वमपेक्ष्य लाघवात्। तत्र साधारणसत्त्वजातेरेव तदवच्छेदकतया सिद्धेरुचित
त्वात्। ध्वंसजनकतावच्छेदकतया सत्ता जातेरावरूपकत्वाच्चेति भावः। शक्तिमात्रे प्रमाणेनैव जातिसिद्धिः किंवाश
क्तिमहत्तरमवच्छेदकतया तत्कल्पनं आद्ये शब्दानामिति बोधकताया इति षष्ठ्यंतं। अनुपपत्तेरित्यनेनान्वितं। तत्र
ततद्धर्मविशिष्टार्थेषु तत्। शक्तिलक्षणान्यतररूपा शक्तिः सिद्ध्यतीति तद्धर्मे विशिष्टे शक्तिः सिध्यतीत्यर्थः। लाघवादिति

त्वेन२ विभु२

ऽशेषः। गुणत्वमिति। अत एव तादृशिष्टबोधकत्वमपि न प्रतीतमित्यर्थः। ननु रूपरसादिबोधकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्येन रूपरसादिषु
सिद्धायाः शक्तेरवच्छेदकतया गुणत्वजातिः सिद्ध्यतीति द्वितीयमाशंक्य प्रकारांतरेणेति। धर्मांतरप्रकारेणेत्यर्थः। सिद्धा
याः निश्चितायाः। विवादादीति। भूतपदशक्यतावच्छेदकं सिद्धजात्या सांकर्यापत्त्या विनिगमनाविरहात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं चनोभय
मेव जातिः इत्यस्वरसात् तदिदपदोपादानं। तेन चापूर्वोद्दिष्टादिपदपरिग्रहः। अत्रेष्टापत्तेः संभवादाह एवमिति। चंद्रादाविति।
जातपदं कल्प्येरन्निति शक्तेनान्वयः। न चैतेजस्त्वपृथिवीत्वाभ्यां सांकर्यात्तन्न चंद्रादावेकजातिसिद्धिरिति वाच्यं। चां
३१ मा० द्रशरीरस्यापि पार्थिवत्वात् चांद्रशरीरे तेजस्त्वेऽचंद्रशरीरस्यापि तेजस्त्वात्तदुभयसाधारणैकजातिसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति
भावः। शंकेते तथा सतीति। चंद्रादिसकलशक्यसाधारणैकजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे सतीत्यर्थः। प्रतीतिर्नस्यात् ह
रिपदादिति नेस्यात् शक्यतावच्छेदकप्रकारेण च शाब्दानुपस्थितिनियमादिति भावः। इत्यपीति रूपादिवृत्तिगुणपदश
क्यतावच्छेदकमनस्युपगच्छतो गुणपदात् रूपत्वादिनैव अनुपस्थितिनियमादिति भावः। ननु गुणपदात् रूपचतुर्विंशत्वादि श्राम
नास्वारसिकप्रतीतिर्सर्वानुभवसिद्धा अन्यथा शक्यतावच्छेदकव्यवस्थैव न स्यात्। त्र्यंबुलक्ष्यतावच्छेदकमादा ३१
यविवादस्य सर्वत्र संभवादाह अपि चेति गुणत्वव्यवहारः गुणपदजन्यप्रत्ययप्रतीतिः। बलादाविति। बलमपि मध्य
स्थितद्रव्यविशेषः। चक्रुषमद्रुतत्रयाली प्राणो बलमित्यपि क्वचित्। आदिपदात् द्रुताद्यनुक्षणातिपरिग्रहः। त
था च भूतवृत्तित्वात् गुणत्वस्य कुत्रापि शक्यतावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु बलादेरपि नस्वारसिकप्रतीतिः। अत्र
वायुगुणपदं नामधिमेवेत्यत आह अगत्या। तथा च परत्वसाधारणीनतज्जातिसिद्धिरिति भावः। पचपीति।

निमित्तकारणत्व

कारणत्वमेव कारणतासामान्यमेव निमित्तकारणत्वं पदार्थः। ननु तदतिरिक्तत्वं किंचित्कारणत्वमित्यर्थः। तथा चैतदतिरिक्तकारणत्वं पदे ल
न समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वयोरेव लब्धत्वात् प्रथमकल्पे न पौनरुक्त्यमिति भावः। तयोः समवायिकारणत्वासम
त्यादू वायिकारणत्वयोः। अन्यतरदेति विरोधित्वे सामानाधिकरण्यरूपत्वादिति भाव। कारणांतरसाधारणेति। कारणतांतरवृत्तिध ताद्
र्मेणानुगतस्य कारणत्वस्येत्यर्थः। अन्यथा असमवायित्वस्यापि विवक्षणे तौ संयोगविभागौ। द्रव्यगुणेति ज्ञानादीच्छादेस्त
दुभयनिमित्तकारणत्वात् गुणांतरसाधारणपंचसंख्याकर्मभयाकृतिभावः। ननु विभागपूर्वकत्वं यदि सामान्यतो विभागोत
त्पत्तिकत्वं विभागाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमिति यावत् तदा संयोगमात्रस्यैव विद्धि विभागोत्तरोत्प
न्नत्वात् संयोगजनकसंयोगेऽतिव्याप्तिः अथ स्वसमानाधिकरणविभागोत्तरोत्पत्तिकत्वं तदापि कपालाकाशविभागाधी
नकपालाकाशसंयोगजन्यस्य घटाकाशसंयोगस्यापि तथात्वात् तज्जनके कपालाकाशसंयोगेऽव्याप्तिः। एतेन विभागप्रयो
ज्यत्वं तदित्यपि निरस्तं। अत्रैव घटाकाशसंयोगस्यापि कपालाकाशसंयोगद्वारा कपालाकाशविभागप्रयोज्यत्वात्। न च
विभागप्रयोज्यत्वे विभागजन्यसंयोगनाशजन्यत्वमतो न दोष इति वाच्यं। संयोगजसंयोगप्रत्यपि देशांतरसंयोगस्य
प्रतिबंधकत्वेन येन पूर्वदेशसंपुक्तांगुल्यां क्रियाहस्तोत्पत्तिश्चैवैकः कालः ततोंगुलीपूर्वदेशविभागो हस्तपूर्वदेश
संयोगश्च ततोंगुलीपूर्वदेशसंयोगनाशात् हस्तपूर्वदेशविभागश्च ततोंगुल्युत्तरदेशसंयोगो हस्तपूर्वदेशसंयोगना
शश्च ततोंगुल्युत्तरदेशसंयोगाद्धस्तोत्तरदेशसंयोगस्तत्रांगुल्युत्तरदेशसंयोगेऽतिव्याप्तिः। एतेन विभागनाशकत्वं विभा
गप्रयोज्यत्वमित्यपि निरस्तं। अत्र हस्तोत्तरदेशसंयोगस्यापि हस्तपूर्वदेशविभागनाशकत्वात्। संयोगजसंयोग
प्रति देशांतरसंयोगस्याप्रतिबंधकत्वे न येतु पत्रशारवायुत्स्याः संयोगाभ्यामेव शरवशारवापाशसंयोगो जनित

मु०प्र०टी०प

स्तत्र करांगुलीक्रियया विभागादिक्रमेण करांगुलीसंयोगनाशोऽगुली शाखा विभागजशाखा पाणिविभागश्चेत्येकः कालस्ततः शा
खापाणिसंयोगनाशस्ततोऽवस्थितांगुलीशाखासंयोगेन पुनः शाखापाणिसंयोगस्तत्रावस्थितांगुलीशाखासंयोगेऽव्याप्तिः
संयोगजसंयोगे देशान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वेपि तदुभयसमवेतसंयोगं प्रति समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तदुभयस
मवेतसंयोगस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथापि शाखापाणिसंयोगसत्त्व एवावस्थितशाखांगुलीसंयोगे पुनः शाखा
पाणिसंयोगोत्पत्त्यापत्तिः कपालकाष्ठसंयोगात् घटकाष्ठसंयोगधारोत्पत्त्यापत्तेश्च। न चात्र शाखापामंगुल्याः संयो
३२ गाभ्यामंगुलीद्वयावच्छेदेन शाखापाणिसंयोगद्वयमेव जन्यते तेन त्वेकद्वित्वनायं दोष इति वाच्यं। तथापि जन्यतावच्छेद
कवैजात्येन गौरवात्। एते न स्वासमवायिकारणाधीनविभागजन्योजन्यत्वं विभागपूर्वकत्वमित्यपि निरस्तं। गौरवात् स्वत्वा २७
ननुगमाच्चेत्यतो व्याचष्टे यज्जातीयेति। पादत्राजातेरत्यदूरस्थः। विभागपूर्वकः स्वसमवायिवृत्तिविभागजन्यो
यः यत्कर्मपास्वत्वगर्भितया नानुगमतादवस्थ्यादाह तेनेति। विनापि विभागमिति विनापि स्वसमवायिवृत्ति वि रामः
भागमित्यर्थः। क्वचिदिति यत्रांगुलीशाखासंयोगोत्पत्तिकालेन उत्तरकाले वा हस्तोत्पत्तिः ततोंगुलीशाखासंयोगाद्ध ३२
स्तशाखासंयोगस्तत्रेत्यर्थः। यद्यपि यत्र कपालक्रियया कपालकाशविभागः कपाले वेगोद्भवश्च युगपदुत्पन्नौ ते
तदा घटतो नघटकाशसंयोगोत्पादो विनश्यतोऽसमवायिकारणत्वाभावात्। अथ वेगाद्धटकर्मतत्तस्तेनैव कर्मणा
विनैव विभागं घटोत्तरदेशसंयोगस्तत्र कर्मजन्यसंयोगस्यापि न विभागपूर्वकता। तथापि पूर्वकृतेऽसमवायि
कारणस्य कपालस्य भावेन हेतुत्वेमानाभावात् द्वितीयक्षणे वेगसमकालमेव घटकाशसंयोगोत्पत्तौ बाधका
भावात् तत्राप्यवश्यं विभागापेक्षेति भावः। न च्वसाधारणकारणत्वं तादृशसंयोगवृत्तिकर्मत्वानवच्छिन्नकर्म

वि२

ताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं तथा चाभिघातस्य संयोगस्य जनकेस्य वेगादौ तदभावात्साव्याप्तिरत आह असाधारणेति। नन्वसाधार
णत्वपदे न कथं तादृशकारणता दृष्टस्याभद्र स्यत आह निमित्तेति तथा चासाधारणपदमदृष्टनिष्ठकारणताविभाजकोपाध्यवच्छिन्नान्यपरमि
तिभावः। नन्वेवमपि सामान्यादाविति व्याप्तिरत आह तथाचेति। तादृशजातीयेति। कर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्याश्रयसंयोगेत्यर्थः। अत्र
सत्वेते नजात्यादिनिरासः। सुखादिवृत्ति वैजात्यविशेषस्यापि कर्मजन्यतावच्छेदकत्वात् मादायात्ममनःसंयोगेऽव्याप्तिरतः संयोग
निष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकजातित्वाभावस्य योगपदं। समवायिकारणत्वमात्रोपादाने कर्मण्येवेति व्याप्तिः। असमवायिकारणत्व
मात्रोपादाने द्रव्यातिव्याप्तिः अत उभयोपादानं। कारणत्वद्वयं च स्वस्वरूपयोग्यत्वं तेनानिष्क्रियविनष्टद्व्याजनितसंयोगे च कर्म
णि नातिव्याप्तिः। एतच्च चित्रसंयोगानभ्युपगमपक्षे तदभ्युपगमे तु कर्ममात्रजन्यतावच्छेदकसंयोगवृत्तिजातिविशेष एवात्रोपवे
शनीयः। इतरथा संयोगस्यापि कर्मजन्यचित्रसंयोगसमवायिकारणत्वादव्याप्त्यापत्तिरिति ध्येयं॥ मिश्रमतं निराकरोति।
तादृशेति तद्व्यक्तिरेवकारेण तादृशजात्यवच्छिन्नव्यवच्छेदः। तथा च द्रव्ये तिव्याप्तिरिति भावः। पदार्थपृष्ठभावेऽतरेत्यादि। यथा श्रुतग्रा
ह्यार्थत्वाभावादाह फलितार्थमिति। मत्वगुणत्वपेण सर्वगुणत्वव्यत्वस्यैव बाधकतावच्छेदकत्वेप्यव्यापित्वगुणपदसार्थक्यं। ३०
पामूलकारतात्पर्यविषयीभूतार्थस्तमाह त्यर्थः। सामान्यस्यापि सकलद्रव्यवृत्तित्वात् जाति व्याप्तिवारणाय प्रावधारणोपि कर्मा
त्र पदपूरणमिति द्रव्यमात्रेति। द्रव्यं च द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं सदुदितार्थः। सत्तावारणाय
पदार्थविभाजकेति। अवच्छेदकत्वमुपाधिमत्त्वं च विभाजकतावच्छेदकत्वनियामकसंबन्धेन विवक्षितं तथा च स्वरूप
संबन्धेन सामान्यत्वस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्वात्तदादाय सामान्येऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापकत्वमात्रं विहाय समव्यापक
त्वं वैयर्थ्यमिति भावः। समवायसंबन्धेनावच्छेदकत्वोपाधिमत्त्वनाभावपदार्थविभाजकपदांसमव्यापकत्वं वेगाद्ये
२९

तन्निरासः। ~~सकलेति~~। ननु गुणानां सकलद्रव्यवृत्तित्वाभावे साध्ये एकैकद्रव्यवृत्तित्वं हेतुः कुतं तत्र परकमात्रद्रव्यवृत्तित्वं द्रव्यद्वयवृ
त्तित्वमिति यावत्। तथा च द्वित्वादौ भागासिद्धिरित्यत आह तेष्वेमिन्नकालीनेति। स्वाधिकरणक्षणावृत्तीत्यर्थः। द्रव्यपदं समवाये
न वृत्तित्वाभावप्रदर्शनपरं न तु स्वरूपपरमिति। ननु द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वस्य पूर्वोक्तफलितार्थस्य
कुपरित्यागः कृत इत्यत आह द्रव्यत्वेति। मूलस्वरसात् सद्धर्मलक्षणतस्तात्पर्यविषयीभूतपूर्वोक्तधर्मगौरवात्। व्यापकताद्रूप्य
वैत्रगौरवात्। द्रव्यत्वसमवायसंबंधेन व्यापकतावच्छेदकत्वविवक्षये वसामान्यत्ववारणसंभवे समव्यापकत्व
३३ पर्यंतप्रवेशस्यानिष्फलत्वाच्च। आह स्वातंत्र्येण द्रव्याश्रितत्वस्यार्थमाहेत्यर्थः। ननु समवायसंबंधेन द्रव्यस्य च द्रव्यव्याप्य
त्वापाद्यत्वमापादकद्रव्येऽतिव्याप्तिरित्यत आह तादात्म्येनेति। द्रव्यपदं द्रव्यत्वपरमिति। इत्थं च द्रव्यत्वस्य व्याप्यतालाभान्न
द्रव्येऽतिव्याप्तिरिति भावः। लक्षणान्तरमाह तादात्म्येनेति। सत्तायामप्यसत्त्वात् साक्षाद्व्याप्यत्वात् तद्वारणाय साक्षाद्व्याप्यपदस्य
मूलवृत्तिपरत्वे गौरवाद् रसतायोति। कालिकसंबंधेन कर्मत्वादेर्वृत्तिविभुसमवेतवृत्तित्वात्तदादायतत्रातिव्याप्तिरत आ राम.
समवेत ह वृत्तिः समवायरूपेति। नन्वेवं जातिपदं व्यर्थम्। अन्यतरत्वादेर्विभुसमवेतत्वाभावादेव। तमादायातिव्याप्तिविरहादित्यत आ ३३
ह समवायेनेति। अन्यथा कालिकादिसंबंधेन तादृशाधर्मवत्त्वमादाय द्रव्यकर्मादावतिव्याप्तिः स्यादिति भावः। प्रकारान्त
रेण द्रव्यलक्षणपदं द्रव्यत्वपरतया व्याख्याय तत्र न पुनः यावन्तः धर्ममात्रवचनस्य लक्षणपदस्य विशेषपरत्वे बीजाभा
वात्। द्रव्यत्वाभावव्यापकतया निक्षिप्तत्वात् गुणत्वतत्परमिथ्यानमिति मूलस्वरसासिद्धत्वात् बोधस्तोत्र्याख्यानं मूलद्रूति। व्याप्य
व्यापकभावापत्त्या लक्षणकर्णभावासत्त्व नियतद्रोतिद्रव्यत्वस्येति। गुणत्वे व्याप्यत्वे गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वे। तेन नीलत्वेत
द्व्याप्यादौ न व्यभिचारः। एवं द्रव्यत्वव्याप्यत्वे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वे। तेन घटत्वादौ न व्यभिचारः। मूर्त्तत्वं च न जातिरिति

भिप्रायः। पूर्वपूर्वानिवृत्तिसंभवे नेत्युक्तं। आशुतरपतयापूर्वपूर्वगुणनाशस्यैव स्वस्वसमवेतोत्तरोत्तरगुणनाशहेतुत्वेनोत्तरोत्तरगुण
नाशस्य पूर्वपूर्वगुणनाशहेतुत्वादिति भावः। कतिपयत्वेति। कतिपयत्वमविशेषणं गुणसमवेतगुणसंबन्धिस्वसमवेतगु
णनाशसंभवादिति भावः। कार्येत्यानुवृत्ताविति। महाप्रलये विगुणसमवेतगुणत्वकार्यत्वस्तिष्ठेयाऽनुवृत्ताविति अर्थः। पूर्व
पूर्वगुणत्वस्येनन्तरमेव तत्समवेतोत्तरोत्तरगुणोत्पत्तिसंभवेन महाप्रलयेष्वपि तस्याविच्छेदात्तद्व्यत्वेन साङ्कर्यभिया गुणसमवेत
गुणानामेव कार्यत्वाश्रयतायाभ्युपगमादिति भावः। ननु सकलत्वमनिष्पाद्य घटोच्छेदप्रदृष्टादृष्टवत्त्वस्वीकारादुत्तरो
त्तरं तस्मादेव कार्यगुणाधाराभविष्यतीत्याशंकानिरासायाह आत्मेतिगुणेति। अदृष्टस्यात्मसमवेतत्वनियमादिति भावः। ननु तद
गुणत्वगुणस्य निसृष्टे जातित्वापत्तेः सत्समगतं निसृष्टस्य जातित्वव्याप्यत्वात्। न च गुणसमवेतत्वे सतीति भिन्नत्वे जातिव्याप्य त
ति वाच्यम्। तर्हि गुणसमवेतत्वमात्रस्य जातित्वव्याप्यत्वापात्तिसत्त्वपर्यन्ताभिधानस्य व्यर्थत्वादित्यतो जन्यपदं दूरयति जन्यगुणेति
ति। जन्यगुणेषु गुणस्य निसृष्टत्वएव कुतो जातित्वं तदाह जन्यसमवेतेति। ननु समानदेशत्वं यदि तस्मवायिसमवेतत्वं
तच्च नमस्त्वाभावसाध्यके महाघटादि समानाधिकरणत्वेऽघटादौ व्यभिचारादित्यत आह मूल इति स्वसमानकालीन
त्वं च कालिकसंबंधेन स्ववृत्तित्वं अधिकस्य व्यर्थत्वात्। स्वस्यापि स्वसमानदेशत्वात्तम्मन्नमात्रे व्यभिचारवारणाय तरप
दं स्वभिन्नार्थकं नन्वेतत्तरसमानदेशं नस्यादित्यस्येव सम्यक् नोपाधत एतत्तत्ताविति व्यर्थमित्यत आह एतन्तताविति
ति। तथात्वलाभाय समानदेशत्वलाभाय। तथा चैतत्तत्समवायिसमवेतं नस्यादित्येवापाद्यमिति भावः। समवाय
संबंधेन समानदेशत्वलाभस्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति। तत्समानदेशोपरसमानदेशो। विरलद्रव्यान्तर्व्याप्ति
मूर्त्तत्वस्यापादकत्वेऽपि तेजसि व्यभिचारवारणसंभवादाह तत्ताविति। ननु तथापि तादृतिपदविशेषणं व्यर्थं

मित्यत आह रत्नादितीति भेदद्योतनाय स्वभिन्नत्वघटितत्वाभावाय। अन्यथा स्वस्यापि स्वसमानदेशत्वात् पटे व्यभिचारापत्तेरिति भा-
वः। एकदेशेति। स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेनेत्यर्थः। पूरणीयं। औषधिपूरणीयं। अन्यथा महापटसमानाधिकरणखण्डपटादौ व्य-
भिचारापत्तेरिति भावः। इत्थं च स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेन स्वभिन्नत्वपटसमवायिसमवेतत्वं न स्यादित्याद्यं शरीरमिति द्रष्ट-
व्यं। ननु निष्क्रियत्वं च पदप्रयोजनप्रकाशोऽसंगतः मूलकारमते निष्क्रियत्वस्य साधर्म्यत्वाभावात् नाति व्याहेरदोषत्वादित्यतः
स्वातंत्र्येण भाष्यव्याख्यानपरत्वात् ग्रन्थकारासंगमयति स्वातंत्र्येणेति। साधर्म्यपरत्वे तत्वेतिदोषः। मूलेत्युक्तानिष्क्रिय है
34 त्वस्य साधर्म्यताया अभिप्रेतत्वादित्यर्थः। विभुनिवेति। साधर्म्यताया अभिप्रेतत्वे तु निष्क्रियविशेष्यपदं विभूनामप्युपलक्षक-
मिति भावः। यथाश्रुतं प्रकाशोक्तमपि विभ्वादावतिप्रसक्तमित्यतो व्याचष्टे क्रियेति। क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकम-
त्वं तदभाववानाकाशादिरित्युक्तिः। शाकादिरसाधारणसत्तान्यधर्मेण गुणत्वं तत्त्वसमवायित्वं निखिलेषु वयुत्वेपि तिलक्षण
समन्वयः। द्वितीयवत्रियपदादानेद्रव्यत्वकर्मत्वमादाय द्रव्यकर्मणि यातिव्याप्तिरतस्तदुपादानं। सत्तामादायातिव्या- राम
प्तेर्वारणाय सत्तान्येति। ताद्रशधर्मस्य गुणत्वस्य कालिकसंबंधेन कालेपि सत्वात् कालेतिव्याप्तिवारणाय समवायि- 35
त्वमिति। ननु निष्क्रियवत्तिवृत्तीत्युक्तक्रियासमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनेत्यत आह निष्क्रियविशेषावयवकेति।
निष्क्रियविशेषावयवस्यवेत्यर्थः। द्रव्यत्वादीत्यादिपदात् पृथिवीत्वघटत्वादिपरिग्रहः। अवच्छेदकेति। समवायि-
कारणतावच्छेदकेत्यर्थः। न च जन्यत्वाव्याप्यजातिद्रव्यत्वेन समवायिकारणतया विभुनोपि क्रियासमवायि-
कारणतावच्छेदकत्वं जन्यत्वाभाववत्वकृत्वं तदादाय तत्पक्षेण लक्षणसंभव इति वाच्यं। क्रियासमवायिकारणत्वपदेन क्रिया-
त्वाव्याप्यजातिमत्वं प्रतियोगिककारणत्वस्य विवक्षितत्वात्। समवायिपदं च ताद्रशकारणतालाभायेति भावः।

साधर्म्यत्वस्य मूलकारानभिप्रेतत्वात् स्फुटयति। भाष्यकृतेति। अगुणवत्वमपि साधर्म्यपरतया संख्याचष्टे। एवमिति। द्रव्यत्वसत्तादिना
दोषद्वयेऽपि व्याप्तिवारणाय दत्ते। कर्मत्वादिनादाय कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय निवृत्तीति। नित्यसमवेतार्थकं। तेन कर्मत्वस्यापि
दैशिकविशेषणतया परमाण्वादौ कालिकविशेषणतया महाकालेवृत्तावपि कर्मणि नातिव्याप्तिः तदवस्थ्या। कालादिव्यावृत्तेनायस-
मवायित्वमिति। गुणात्यन्ताभावो अगुणत्वमित्यव्ययीभावसमाससंभवात् व्याचष्टे। नञ्समासादिति। तथा च नञ्समासत्वे नरूपेण
प्रकाशकतात्पुरुष अव्ययीभावौ वा बुभाववनिराकृतौ। अन्यथा न नेतत्पुरुषान्नतुपो यथा त्वेप्यव्ययीभावान्मतुप्कुतो न कृतद्रूपापत्तेरपरीहा-
रादितिभावः। द्रव्यं चानेपि कर्मपादयपदं बहुव्रीह्यतिरिक्तपरमिति ध्येयं। न त्वत्राव्ययवित्वं न द्रव्यत्वमात्रं कार्यं सदित्यस्यैवेष्यापा-
पत्तेः। नापि समवेतद्रव्यत्व अत्र यदा पाद्यतस्यैव द्वितीयापत्तावापादकत्वेनत्रापादके यथैवविशेषणतापत्तिः। द्रव्यत्वमात्रस्यै-
व तत्रगमकत्वसंभवादित्यतो व्याचष्टे अवयवित्वमिति। द्वितीयापत्तेद्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय मात्रपदं। न च प्रकृतसमवेत-
त्वमात्रस्यैवापाद्यत्वसंभवेन मात्रेतवेयर्थ्यमिति वाच्यं। आपाद्ये व्याप्यविशेषणतायाऽदोषत्वात्। उत्तरापत्तौ व्यभिचारवारणा-
र्थमेव तदुपादानप्रयोजनत्वादितिभावः। आपद्यतिलाघवादितिभावः। प्रकृतेः समवायिकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वाभावसाधको
न तुल्यधर्म्यकर्मण्यत्वातिव्याप्तिरित्युक्तमतः कर्मादौवेति। व्याप्तिहृदुत्वसाम्येधर्म्यपरतयैव स्वातंत्र्येणाव्याचष्टे समवायीति। अ-
त्र द्रव्यत्वसत्तामादाय द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय वक्तव्यं तं समवायिकारणत्वमवेनत्वं तदर्थः। अन्यथा गुणत्वादेरपि
कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां समवायिकारणद्रव्यवृत्तित्वादसंभवापत्तेः। कर्मत्ववारणायानिवृत्तीति। नित्यसमवेतार्थकं। लध
तेन कर्मत्वस्यापि कालिकविशेषणतया महाकालदैशिकविशेषणतया तादृशगुणत्ववत्तयाकर्मादावतिव्याप्त्यापत्तेरिद-
तिभावः। रूपरसेति। यद्यपि कर्पादव्यक्तिष्ठानां संख्यापद्यकानां संवेधानां कारणगुणाधीनत्वं द्विपृथक्त्वपदादेरतथा-
त्वात्। तथापि कारणेरव्वत्वाभावादवधानेरव्वत्वानुसन्धेतदसमवायिकारणवृत्तिर्त्वादेरप्यनुसन्धिरिति परम्परया कर्पादव्यक्तिकृदि-

त्वादेरपि कारणगुणाधीनत्वमेवेत्युक्तप्रायं तदेरपीति भावः। आदिपदात् गुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगजवेगसंयोगजसंयोगविभागजविभागादि
नां परिग्रहः। असंभवेपि कारणगुणावि नाऽसंभवेपि। द्रव्यान्तरकर्माध्यीनयोरिति। कारणगुणाभावे संयोगविभागजयोः संयोगवि
भागयोः संभवादिदमुक्तं। यद्यपि स्वकर्माधीनयोरपि संयोगविभागयोः संभवात् द्रव्यान्तरेति व्यर्थं। न च कारणगुणाभावे स्वस्मि
न्कर्मैव दुर्लभमिति वाच्यं। कारणगुणाभावे द्रव्यान्तरकर्माधीननोदनादेव कर्मसंभवात् तथापि द्रव्यान्तरकर्मानुधावनस्यावश्यक
त्वाद्द्रव्यान्तरेत्युक्तं इत्यत आह द्रसस्वरसादाह। इत्थं च मूले न चेत्यस्य न वेत्यर्थ इति भावः। कारणगुणाभावेपि गुणत्वस्योपपा
दितत्वान्निर्गुणद्रव्यस्य समानाधिकरणविशेषणत्वानुपपत्तेराह निर्गुण इति। व्यधिकरणं व्यधिकरणविशेषणं। तथा च न च नि
३५ गुणनिष्ठे द्रव्यप्रमाणमस्ति स्वयमेव तत्वेनारंभकत्वात् संयोगस्य द्रव्यासमवायिकारणत्वाच्चेति मूलार्थ इति भावः। गुणाचतुष्ट
यमिति। ननु हि निर्गुणमित्याद्यमूलस्य गुणपदचतुष्टयमित्यर्थः। तथा च न हि निर्गुणानि संख्यापरिमाणं वास्तु द्रव्यमाश्रय
ते। कारणगुणाभावे। कारणस्य संख्यापरिमाणाभावे। तस्यापि। कार्यद्रव्यस्यापि। निर्गुणत्वप्रसंगात्। निःसंख्यापरिमा राम.
णकत्वप्रसंगात्। न च त्रेष्टापत्तिरित्यत आह न चेति। न च निर्गुणो निःसंख्यापरिमाणो द्रव्यो किंचिदप्रमाणमस्तीति मूला ३५
र्थ इति भावः। एतन्मते निर्गुणं द्रव्यं इति समानाधिकरणमेव। यद्यप्याद्यगुणत्वपदं मूले गुणसामान्यपरत्वेनाप्युपपाद
यितुं शक्यते गुणसामान्याभावे संख्यापरिमाणयोरप्यभावात् परंपरया कारणगुणानिष्ठगुणसामान्याभावस्यापि का
र्यनिष्ठसंख्यापरिमाणाभावे प्रयोजकत्वादित्याद्यगुणपदचतुष्टयमित्युक्तं। तथापि कारणनिष्ठसंख्यापरिमाणाभाव
स्यैव कार्यनिष्ठसंख्यापरिमाणाभावे साक्षात्प्रयोजकत्वादाद्यगुणपदद्वयमपि संख्यापरिमाणपरमुचितमिति भावः
यः। अत्र गुणपदचतुष्टयस्यापि सकोचवत्त्वरसः। एकान्ताद्यपि तथा तस्य मूर्तत्वाद्यतिनित्यासंभवदर्भविरुद्धत्वा
त्वयं मूलं व्याचष्टे। संस्कारत्वान्येति। संस्कारत्वान्यायागुणत्वव्याप्याजातिस्तद्व्याप्यतादृष्टा समवेतानि त्यामूर्त्ति

व्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिस्तद्वृत्तियोऽन्यः संयोगत्वावान्तरकर्मगुणत्वसंख्यात्वादिरूपा द्यसंयोगेऽव्यक्तत्वत्वद्रव्यत्वसमा
दायपरिमाणे चातिव्याप्तिवारणाय। व्याप्यान्तरम जातिविशेषणं। गुणत्वव्याप्यत्वं च गुणत्वन्यूनवृत्तित्वे गुणनिष्ठान्योन्याभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति भावः। अन्यथा रूपत्वादेरपि गुणत्वव्याप्यस्य गुणत्वस्यैव व्याप्यत्वात् संभवापत्तेः। रूपत्वा
देरपि गुणत्वन्यूनवृत्तिरूपरसान्यतरत्वादिव्याप्यत्वादसंभववारणाय जातिपदं। स्वभिन्नत्वेन जातिविशेषणीयं।
तेन रूपत्वादेरपि गुणत्वन्यूनवृत्तिरूपत्वादिव्याप्यत्वेपि नासंभवः। वेगत्वस्थितिस्थापकत्वयोर्गुणत्वव्याप्यसंस्का
रत्वव्याप्यतया वेगस्थितिस्थापकयोस्तादृशजातसमावादव्याप्तेर्वारणाय संस्कारत्वान्येति गुणत्वव्याप्यजातिविशेष
णं। इत्थं च वेगत्वस्थितिस्थापकत्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयः। शब्दत्वज्ञानत्वादेः सत्तागुणत्वसंयोगत्वादेश्च वा
रणाय मूर्त्तिव्याप्यतावच्छेदकेति। कर्मत्वपृथिवीत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय गुणवृत्तीति गुणसमवेतार्थकं तेन क
र्मत्वपृथिवीत्वादेरपि कालिकसंबंधेन गुणवृत्तित्वेपि न तद्दोषतादवस्थ्यं। समवायेन तद्वृत्तत्वाभावात् इति पदं। अन्यैक ४१
मादेरपि कालिकविशेषणतया तादृशरूपत्वादिमत्वाद्व्याप्त्यापत्तेरेवमग्रेपीति भावः। एकान्त्रोक्तलक्षणस्याम
तत्वादिति तेन भाष्यसंदर्भविरुद्धत्वात्त्वयं मूलं व्याचष्टे संस्कारत्वान्येति। संस्कारत्वान्यायागुणत्वव्याप्याजातिस्तद
व्याप्यामूर्त्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदिका जातिस्तद्वृत्तीत्यर्थः। परममहत्त्वपरमदीर्घत्वत्वमादायातिव्याप्तिवारणा
य व्याप्येत्यंतं। भावनात्वस्य गुणत्वव्याप्यसंस्कारत्वव्याप्यतया भावनायामव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति
गुणत्वव्याप्यजातिविशेषणं। रूपत्वरसत्वादेः सत्तागुणत्वसंयोगत्वादेश्च वारणाय मूर्त्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेद
केति। मूर्त्तत्वाभावव्याप्यतासमवायेन बोध्या। तेन तादात्म्यसंबंधेन मूर्त्तत्वाभावव्याप्येऽत्मनि नातिव्याप्तिरिति
भावः। लाघवादाह मूर्त्तेति। परममहत्त्वादिकारणायपरिमाणाद्वृत्तीति। परममहत्त्वेति। निरवितन्मूर्तमह

त्वापेक्षको ऽपकर्षविशेषरूपायाः परममहत्त्वजातेरनभ्युपगमो बिलस्येति ॥ नित्यमहत्त्वस्यापकर्षानाश्रयमहत्त्वस्यवापरममहत्त्वपदार्थ
त्वपगगनादिमहत्त्वे पुंडरीकापकर्षयोरुभयोरुपसत्त्वेमानाभावात् । न चैतथोपिपरमदीर्घत्वत्वमादायाति व्याप्तिरिति वाच्यं । नित्य
दीर्घत्वस्यापकर्षानाश्रयदीर्घत्वस्य वापरमदीर्घत्वपदार्थतयातस्यापि जातित्वेमानाभावात् । महत्त्वविशेषस्यैव दीर्घत्वरूपत
यादीर्घत्वस्यातिरिक्तपरिमाणत्वेप्रमानाभावाच्चेति भावः ॥ मूर्त्तवृत्तितावच्छेदकेऽमूर्त्तवृत्तित्वाभाववदवृत्तित्वतत्वसंयोग
त्वविभागत्वयोरप्यात्मसंयोगविभागमात्रस्यैवमूर्त्तवृत्तित्वादवृत्तिदोषसंयोगविभागयोरतिव्याप्तिवारणायमात्रप
३६ दपूरयतिमूर्त्तमात्रेति । संयोगत्वविभागत्वादिकं चेनमूर्त्तमात्रवृत्तितावच्छेदकं विभुवृत्तिसंयोगादावपिसत्त्वादितिभावः ।
व्याप्यतापर्यंतप्रवेशेवैयर्थ्यमोदौ निरस्यावक्ष्यमाणगुणवृत्तीत्यर्थ इति । तावतैव कर्मत्वत्वादावर्वारणादिति भावः । मूर्त्तत्वाकरो
धित्वमूर्त्तत्वाभावव्याप्यत्वं तच्चस्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमूर्त्तत्वाभाववत्त्वं । मूर्त्तत्वाभावा
भाववदवृत्तित्वं वा । आद्ये आत्मातिव्याप्तिवारणाय गुणवृत्तीत्यस्य वैयर्थ्यं । अंत्येमूर्त्तत्वाभावाभावत्वेनमवेरूपोरवम राम.
तउआह विरोधित्वमिति । स्मृतिहेतुत्वंयदिस्मृतिफलोपधायकत्वं तदास्मरणानुपधायकभावनयोतिर्व्याप्ते ऽसंभवात्त्वल ३६
क्षणस्यातिव्याप्तिरतोव्याचष्टे स्मृतिहेतुत्वेति । वेगादीनामप्युद्बोधकविधया स्मृतिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्त
द्वारणायजातिपदं । पूर्ववदिति । पूर्वयथातादात्म्यसंबंधेन द्रव्यमात्रस्यव्याप्यत्वमभिमतं तथात्रापीत्यर्थः । अन्यथोस
मवायसंबंधेनद्रव्यस्यस्वरूपस्थितिस्यापकादेरपि व्याप्यत्वान्नवातिव्याप्यव्यापनेदितिभावः । गुणत्वव्याप्यत्वत
गुण.लक्ष. मिति । अन्यथा गुणत्वव्याप्यत्वात्तदादायरूपादावतिव्याप्तिर्भेदगर्भव्याप्यत्वप्रवेशेचगौरवमितिभावः । गुणनिष्ठेति । अधि
करणसंबंधावच्छिन्नाभावविवक्षाभावादेरुपादानसंसर्गानातेति । संसर्गाभावत्वेनप्रतियोग्यधिकरणाभावत्वं ।
स्वसमवायवृत्तित्वमितिपावत । स्वपदप्रतियोगिपदं रवमेवेति । यत्र गुणत्वव्याप्यपदस्य गुणत्वादिकं वारणीयं

तन्नेव गुणनिष्ठत्वादितदर्थोवाच्यत्वस्येत्यर्थः ॥ अत्यंताभावे चेति । अत्यंताभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेदत्तेरवान्योन्याभा
वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणं सार्थकं अन्यथा रूपादेर्द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवद्वित्वाद्यवच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठ
प्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकत्वादितिव्याप्तिविरहेणतद्यापीस्यादतउक्तमोक्तोप्यत्यंताभावः प्रथमप्रतियोग्यसमाना
धिकरणत्वेन विशेषितः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यंचसमवायसंबंधेनप्रतियोगिमत्त्वेककालावच्छेदेनावर्त्तमानत्वं । ते
नसर्वस्यैवाभावस्यस्वरूपसंबंधेनविशिष्टाभावरूपप्रतियोगिनोधिकरणेवर्त्तमानत्वेपिनक्षतिसिद्धिः एककाला
वच्छेदेनत्युत्पादनेऽवयवविनाशरूपादिव्यक्तौ अतिव्याप्तिः तदभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेनप्रतियोगिमतिवर्त्तमान
तयाप्रतियोग्यसमानाधिकरणमभावांतरमेवतदप्रतियोगित्वस्यतत्रसत्त्वात् । न चतथापिज्ञानादावतिव्याप्तिः । तदभाव
स्यएककालावच्छेदेनापिप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादितिवाच्यं । तत्रततत्तज्ञानव्यक्त्यायप्रमात्रसमवेतत्वावच्छिन्ना
भावस्यैवस्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकप्रतियोग्यसमानाधिकरणातत्त्वज्ञानव्यक्त्यभावस्यपरस्यसंभवात् । एवंचित्ररूप
स्यलेऽव्याप्यवृत्तिविजातीयनीलपीतादिनानारूपाभ्युपगंतरपतेनापिततद्व्यक्तिमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावमादायैव
लक्षणाभावोपपत्तिः । नीलादेर्द्वित्वादिकाव्याप्यवृत्तित्वेप्यवृत्तत्वादेस्तथात्वादितिभावः ॥ अत्यंताभावेप्रतियोग्यसामानाधिकर
ण्यविशेषणप्रयोजनमाहसंयोगादेरिति । नतत्राव्याप्तिरिति । नचद्वित्वादेरव्याप्यवृत्तित्वतया द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नस्यतत्तद्द्वि
त्वव्यक्तित्वावच्छिन्नस्यवातदभावस्यापिकेवलान्वयित्वादसंभवएववक्तुमुचितइतिवाच्यं । अव्याप्तिपदस्याभावाव्याप्यस्यसं
भवोभयवाचकत्वेनात्रासंभवपरत्वात् । सामान्याद्यस्यविशेषपरत्वेलक्षणविरहात् । संयोगादेरित्यादिपदेनसंख्यात्वल
क्षणादिग्रहणात् । नचाव्याप्तिपदंलक्ष्यैकदेशेलक्षणाभावस्यैववाचकमितिवाच्यं । योगार्थमर्यादयासामान्यतोलक्ष्यता

दूषणत्र रव्याप्तिः

नच्छेदकनिविशिष्टलक्षणाभावस्यैवतदर्थत्वात्। लक्ष्यैकदेशेलक्षणागमनमव्याप्तिरितिप्रवादस्यानिर्युक्तिकत्वेनानुपादेयत्वात्
अतएवद्वयेलक्षणेमितिव्याप्तिश्चलक्ष्याभिन्नेलक्षणसत्त्वमतिव्याप्तिः लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टेलक्षणाभावोऽव्याप्तिःसाचाद्वि
विधाभागाव्याप्तिरसम्भवश्च। लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणलक्षणाभावोभागाव्याप्तिः लक्ष्यतावच्छेदकावच्छेदेनल
क्षणाभावोऽसम्भवइतिविवेकइतिभावः। यद्यपिजकतेलक्षणघटकव्यापकताप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशप्रयोज
नविरहात्संयोगाद्यवच्छिन्नात्यन्ताभावस्यव्यापकतैवनास्तिकुत्रतमादायासम्भवः। तथापिसंयोगादेर्द्वित्वादेश्चव्यधिकरण
संबंधावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्यापिकेवलान्वयित्वात्तमादायैवासम्भवः। किंचतद्वन्निष्ठात्यन्ताभावी
३८ प्रतियोगित्वमत्रनव्यापकत्वंसर्वेषामेवतादृशविशिष्टाभावादिप्रतियोगित्वेनतादृशाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धेः। किंतुतद्वन्निष्ठा
त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकयत्किंचिद्धर्मवत्त्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधि
करणाभावाप्रतियोगित्वंवाव्यापकत्वमभ्युपेयं। तथाचसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापिव्यापकत्वात्तमादायासम्भवस्तत्त्वं। ग्राम.
नचैवंप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणेपिद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यनिरुक्तप्रतियोग्यसमानाधिकरणाश्रयस्य ३८
प्रमेयत्वादिपर्याप्तिकचिद्धर्मेणस्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकत्वादव्याप्तिरितिवाच्यं। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणेनहि
तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वमेवव्यापकत्वमेवविवक्षणीयंननुतद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितान
वच्छेदकयत्किंचिद्धर्मवत्त्वमितिदीधितिकृतामभिप्रायः। यद्यपिपर्याप्तिकत्वावच्छिन्नाभावत्वस्वाश्रयान्योन्याभावव्यापक
तावच्छेदकंतद्भिन्नत्वमर्थः। व्यापकतावच्छेदकत्वंतुतद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंतेनसंयोगादिव्यक्ते
तावच्छेदकं स्तत्वव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनव्यापकत्वमित्युच्यतेतदाप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयमेवेत्यवधेयं। अन्योन्या
भावेप्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणप्रयोजनमाहनचेति। स्वाश्रयप्रतियोगिकेति। स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसामा

नाधिकरणेपिदर्शितेनस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वंनत्वनास्तीत्यतिव्याप्ति-
प्रसक्तेतिसूचितं। नचद्वित्वाद्यवच्छिन्नस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववारणायस्वाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावएव
विवक्षणीयइतिवाच्यं। तथासतिद्वित्वादावव्याप्त्यापत्तेः। स्वाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्यस्वानधिकरणत्वस
त्वादितिभावः। यद्यपिस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितापर्यवसानेतद्भिन्नत्वंलक्षणार्थः
तथाचप्रतियोग्यवृत्तिपदादानेस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यकेवलान्वयितयातद्व्यापकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिन
एवाप्रसिद्ध्याकपिसंयोगाभाववानेतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिरितिव्याप्त्यसक्तिः गगनादेःस्वाश्रयाप्रसिद्ध्यातमादायापिप्रसिद्ध्यसंभवात्। नचस्वपदेनेदप्रतियोगिपरमपितु
प्रतंबधा केवलस्यगगनस्यगगनीयस्तैचावृत्तिगगनादिकमादायैवप्रसिद्धिरितिवाच्यं। स्वपदस्यान्यत्वप्रतियोगिपरतायाअनुपदंदीधितिकृता
वक्ष्यमाणत्वात्। गगनाद्यभावस्यापिसमवायेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणाप्रसिद्ध्याप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाभावाच्च। तथापि
प्रतियोग्यवृत्तिपदादानेस्वपदमनायत्यापत्रलक्षणसंगमनीयंतत्परमेववक्तव्यं। एवंप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदमपिसमवायसं
बन्धेनस्वप्रतियोगिमत्त्वेकालावच्छेदेनवर्ततेयद्यत्तदन्यत्वमेववक्तव्यंअन्यथात्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकप्रतियोग्यसमानाधिकर
णात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः तथाचावृत्तिगगनादिकमादायैवपात्रंपरपुलक्षणसंगमस्तथाऽवृत्तिगग
नादिकमादायैवरूपादावव्याप्तिवारणमितिदीधितिकृतोऽभिप्रायः। एवमेवोत्तरत्रापीति। वक्ष्यमाणेकालिकतत्वलक्षणेप्यत्यन्ताभावान्यो
न्याभावोप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यप्रतियोग्यवृत्तित्वाभ्यांविशेषणीयावितिभावः। नन्वत्रासम्भवः। द्वित्वादेर्द्वित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यचद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावात्मकत्वाश्रयप्रतियोगिकयत्किंचिदन्योन्या
भावव्यापकत्वाद्द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नाचेति। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेति। प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेत्यर्थः। ना
सम्भवइति। संयोगादेःसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभावेपिद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादा

ऽप्रसंभवेऽप्रसक्तेर्बोध्या। नचेदमयुक्तं। द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्य द्वित्वादेर्व्याप्यवृत्तितया स्वाश्रयान्योन्याभावप्रतियोगिसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावरूपस्यापि व्यापकत्वस्य द्वित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यंताभावे सत्त्वादिति वाच्यं। व्यापकतालक्ष
णे विप्रतियोगिसमानाधिकरणपदस्य प्रतियोगिमत्त्वेन कालाद्यवच्छेदेनावर्त्तमानस्वरूपत्वादिति भावः। तादृशाभावप्रतियोगिन इत्यप्रति
योगवृत्तिस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिन इत्यर्थः। तदन्यत्वसमुदायस्य तत्तद्व्य
क्तिरूपस्य। अनुगतत्वेति। अनुगतसाधर्म्यस्येत्यर्थः। स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यस्य तु त्वघटितत्वेनानुगतत्वमि
ति भावः। इदमापाततः। प्रतियोगिवृत्तिस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणाभिन्नत्वोक्तौ वपि अनुगतसाधर्म्यत्वसंभ
वादिति ध्येयं। घटादीति। तद्घटाश्रये कपाले तद्घटान्योन्याभावाधिकरणे कपालांतरे तद्घटसत्त्वात्तस्यापि स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्या
३८ भावव्यापकत्वं ताभावप्रतियोगित्वादिति भावः। आदिपदात् जातिपरिग्रहः। स्वाश्रयान्योन्याभावेति। अव्याप्यवृत्तिव्याप्तिः।
तदत्यंताभावस्याप्यन्योन्याभावाव्यापकत्वादन्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादिति भावः। एवमुत्तरत्रापीति। एवमेवाग्रिमलक्षणेऽप्य राम०
न्योन्याभावेति पाठे अन्योन्याभावपदं साश्रयान्योन्याभावपरमिति भावः। नन्वेकत्वाव्याप्यत्वं किमेकत्वत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिभि ३८ दू
व न्नत्वं किंप्रतियोगिकप्रतियोगिव्यधिकरणाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं वा नाद्यः। नित्यमात्रवृत्तित्वादाव्याप्तेः अवयवैकत्वस्याव्याप्य
वृत्तितया ऽवयविरूपादावतिव्याप्तेः। नान्त्यः घटरूपादावतिव्याप्तेः। तस्यापि घटैकत्वत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वादित्यत
आह एकत्वाव्याप्यत्वमिति। घटरूपादावतिव्याप्तिवारणाय यावदिति। अव्यापकत्वस्य व्यापकत्वाभावरूपस्याभावस्वरूप
घटितत्वे न गुरुत्वात् यावदेकत्वानामपावरकत्वरूपगाद्वित्वादिव्यापकत्वावाह(?) प्रतियोगीति। स्वसमानाधिकरणात्यंताभाव
प्रतियोगित्वयावदेकत्व घटरूपादावतिव्याप्तिः घटैकत्वादेरपि वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिकालावच्छे
दनसामान्याभावस्य वृत्तिदोषत्वात् अतः प्रतियोगिसमानाधिकरणेति स्वरूपविशेषणं। प्रतियोगिसमानाधिकरणवृत्तित्वं

प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं न तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं असंभवापत्तेः। द्वित्वादेः स्वसमानाधिकरणैकत्वस्यापि यावदंतर्गततया तदधिकरणवृ
त्तित्वाभावात्। केचित्तु। प्रतियोगिसमानाधिकरणपदं तत्ताभावविशेषणमित्याहुः। तदसत्। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य प्र
तियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं वा। नाद्यः। असंभवापत्तेः। एकैकत्वानामपि यावदंतर्गततया तदभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावात्स्वाव्या त
प्यवृत्तित्वात्। नान्त्यः। द्वैकत्वादेर्वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावादेरपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तितया घटरूपादावतिव्याप्तितादव
स्थ्यात्। न च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। न च प्रतियोग्य
नधिकरणस्वाधिकरणवृत्त्यभावेति विवक्षितमिति वाच्यं। उपक्षरत्वापत्तेः। यावत्पदार्थं विशदयति। एकत्वेति। तादृशेति। प्रतियोगिसमानाधिकरण
स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः। अत्र तादृशप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वं बोध्यं। तेन घटरूपादिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगिताया अपि प्रमेयत्वादि
नाव्यापकत्वेऽपि घटरूपादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। स्वसमानाधिकरणैकत्वाभावेति। स्वसमानाधिकरणैकत्वप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः।
स्वसमानाधिकरणैकत्वत्वावच्छिन्नाभावोक्तौ द्वित्वादावसंभवापत्तेः। अभावः प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। तेन विशिष्टाभावमादाय घट
पादौ नातिव्याप्तिः। एकत्वे वैयर्थ्यादिति। प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणप्रतियोगिकात्यंताभावसामानाधिकरण्यस्यैव सम्यक् सौ
त्वादिति भावः। अथ तु क्वचित्कः पाठः। तादृशगुणत्वेति। अनेकवृत्त्यन्यगुणत्वेत्यर्थः। अनेकवृत्तित्वं चानुपदं निरुक्तमेवेति भावः। ननु
स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यधर्मवैयधिकरण्यं स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यधर्माधिकरणावृत्तित्वं तत्तादृशधर्माधिकरणवृत्तित्व
प्रतियोगिकाभावः तादृशधर्माधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वा। आद्ये यत्किंचित्तादृशव्याप्यधर्माधिकरणवृत्ति
त्वाभावस्य द्वित्वादावपि सत्त्वात् अतिव्याप्तिः। अंत्ये स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्याधिकरणवृत्तित्वस्य स्वाश्रयान्योन्याभावाधिकरण
वृत्तित्वमपेक्ष्य गौरवेणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् प्रसिद्धिरतस्तदनधिकरणवृत्तित्वं तदभावाधिकरणवृत्तित्वरूप
वैयधिकरण्यपदार्थमाह स्वाश्रयेति। स्वाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन घटादिवृत्तित्वादावतिप्रसंगः इति घटा
यवृत्तिधर्मस्यैव तदाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावव्याप्यत्वादतः स्वाश्रयप्रतियोगिकेति। इत्थं च घटत्वादेरपि व्याप्यत्वेन तादृ दि२

शव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणं घटभिन्नमेव तद्वृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः। अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः। तेन स्वाश्र
यप्रतियोगिकान्यासवृत्तिधर्मावच्छिन्नान्योन्याभावस्य केवलान्वयितया व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धावपि नासंभवः। गुणत्वे सतीत्य
नेनापि विशेषणीयं तेन कर्मणि नातिव्याप्तिः। ननु स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्याप्यप्रतियोगिकाभावसमानाधिकरणमित्येव सम्य
क् किं व्याप्यत्वावच्छिन्नेत्यनेनेत्यत आह द्रव्यत्वादीनामिति। तथा चातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। अत्र व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावः समवायसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। तेन द्रव्यत्वादीनामपि विषयितासंबंधावच्छिन्नतादृशव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणत्वेऽपि
नातिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यं। ननु स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यमित्येव सम्यक् किं
३६ व्याप्यत्वपर्यंतेनेत्यत आह समवेतेति। तथा चासंभव इति भावः। समवायसंबंधेन स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वोक्तौ
मेयत्वादेः परीहारसंभवात् द्रव्यत्वेत्युक्तं। द्रव्यमात्रस्यैवेति। निखिलद्रव्यस्यैवेत्यर्थः। व्याप्यधर्मवत्त्वादिति। तथा च स्वाश्रयस्यापि
तद्व्याप्यवत्त्वात् समवायेन तद्व्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववान् आत्मादिरेव तत्र द्रव्यत्वादेरसत्त्वात् तत्सामानाधिकरण्यमिति नातिप्र
संग इति भावः। ननु व्याप्यपदवैयर्थ्यं प्रतियोग्यवृत्तिस्वाश्रयान्योन्याभाववत्त्वावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणगुणत्वमि राम॰
त्यस्यैव सम्यक्त्वादित्यत आह यथोक्तेति। ननु स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्धः स्वाश्रयान्यो ३६
वं६ न्याभावमपेक्ष्य स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति चेन्न। समवायसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकस्वाश्रयान्योन्याभाववत्व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य सामान्यादिवृत्तेः स्वाश्रयमात्रनिष्ठस्वाश्रयान्योन्याभाववत्वा
वच्छिन्नाभावासमनियतत्वेन तयोर्गौरवस्याकिंचित्करत्वात्। किंच स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नसामान्याभावो नात्र
लक्षणघटकः प्रकृते गुणत्वस्य व्याप्यत्वस्य दुर्वचत्वात् किंतु स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावो यत्तत्सामानाधिकरणान्योन्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव व्याप्यत्वं तत्तत्त्वावच्छिन्नाभावकूटं च लक्षणघटकः। न च स्वाश्रयप्रतियोगिका
न्योन्याभाववदवृत्तित्वमेवानुगतं व्याप्यत्वमस्तु चेत्यमिति वाच्यं। तद्धि स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतियोगिकाभावव
भावा॰

वप्रतियोगिकाभावः

द्वृत्तित्वाभावः तादृशान्योन्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वाभावो वा। नाद्यः। द्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः। तदाश्रयप्रतियोगि
कान्योन्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपस्य व्याप्यत्वस्य अवृत्तिमात्रे निरूपितया तदवच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यस्य द्रव्यत्वादौ सत्वात्। नांत्यः। द्रव्य
त्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या अतिव्याप्त्यभावेऽपि विशेषवैयर्थ्यापत्तेः। तादृशान्योन्याभावत्वावच्छिन्नाभा
ववद्वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः। स्वाश्रयनिष्ठेति। तथा च स्वाश्रयेऽन्योन्याभाववद्भिन्नत्वलक्षणघट इति भावः। अर्थादिति।
लक्षणस्य सम्बन्धप्रवेशप्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः। यधिकरणपदस्यार्थमाह विरुद्धमधिकरणमिति। तादात्म्येन प्रतियोगिनोऽन्यो
न्याभावविरुद्धत्वादिति भावः। तद्वृत्तित्वेति। तत्र पूरणीयपदार्थः। एवं च स्वाश्रयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तित्वानाधिकरण
त्वमेकं लक्षणमिति भावः। अत्रान्योन्याभावः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः। तेन स्वाश्रयवृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नस्वाश्रयप्रतियो
गिकान्योन्याभावप्रतियोगिस्वाश्रयवृत्तित्वोपरूपादेनासंभवः। स्वव्याप्यवैयधिकरण्यपदस्वव्याप्याधिकरणवृत्तित्वं तद
द्वि तदभावस्य द्रव्यत्वादावपि सत्वात् सत्त्वादावतिव्याप्तिरत आह तत्प्रतियोगिकेति। स्वव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तत्ताभावो यस्य
स्यापि स्वव्याप्यत्वात् स्वव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववत्सामानाधिकरण्यं द्रव्यादिवृत्ति द्रव्यत्वादावप्यस्तीत्यव्याप्तिरतः
तत्प्रतियोगिकेत्युक्तं। अधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमाह तत्सामान्याभाववत्त्वमिति। इत्थं च स्वव्याप्य~~[illegible]~~प्रतियो
गिताकाभावसामानाधिकरणपसामान्याभाववत्त्वं द्वितीयलक्षणफलितं सामानाधिकरण्यस्य द्रव्यत्वाघटितत्वाच्छिन्नाभावमादाय द्रव्यत्वादा
वतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं। अत्र चेति। द्वितीयलक्षणे चेत्यर्थः। एकत्वादेरिति। वर्त्तमानत्वादिलक्षणेनान्वयः। व्यासज्यवृ
त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमभावविशेषणं देयमत आह उत्पत्तिकालेति अभावविशेषणत्वेति। स्वव्याप्यप्रतियोगिकात्यंताभावविशे
षणत्वेत्यर्थः। संयोगादिवारणायेति। स्वसमानाधिकरणप्रतियोगिकात्यंताभावसामानाधिकरण्याभाववत्वो[illegible] केवलादेरपि स्व
समानाधिकरणसंयोगप्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणत्वादसंभव इति नियमांशोपादानोपादेयं तस्मिन् संयोगस्यापि दुष्ट
तया नैकत्वादिव्याप्यत्वमिति न तदत्यंताभावसामानाधिकरण्यमदायासंभव इति संयोगादिवारणमात्रं नियमांशोपादानप्रयोजनमि

र्थः । आदिपदाद्भासमानादित्वगुणगुणमात्रपरिग्रहः । नोपादेयमिति । संयोगादिप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्याप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाभावादेव
तमादायासंभवाभावादिति भावः । द्वितीयमेकवृत्तित्वलक्षणमुपेक्ष्य कतीयंव्यापकत्वे स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकद्रव्यत्वाव
यवच्छिन्नान्योन्याभावात्यन्ताभावस्य द्रव्यत्वादिरूपस्य व्याप्यत्वं द्वित्वादेरपि स्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकत्वयुक्तापि घटपटान्यतरत्वावच्छि
न्नान्योन्याभावात्यन्ताभावव्याप्यत्वं घटपटद्वित्वादेरित्यति व्याप्तिमात्रं व्याहतं तदसंतेति । तत्सामान्यात्यन्ताभावेत्यर्थः । असंताभाव
प्रवेशे गौरवात्तल्लघुनिष्कर्षाय माह स्वाश्रयेति । अत्राप्यन्योन्याभावः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्ति
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावमादायनासंभव इति भावः । स्वात्यन्ताभावे एकवृत्तित्वानेकवृत्तित्वयोर्लक्षणान्याह स्वसमाना
५० धिकरणेत्यादि । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगियत्तादृत्वं तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिगुणत्वादेरित्यर्थः । स्व
लक्ष्यत्वेनाभिमतं द्वित्वादेरपि यत्किंचित्तद्द्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तिरतो प्रतियोगित्वे द्वित्वविशेषणं ।
नन्वेतदतिव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणत्वेन वह्नित्वविशेष्यतां किं न प्रतियोग्यंते नोतिवाच्यं । तथापि घटपटवृत्तिद्वित्वा
दावतिव्याप्तेः । तस्य स्वसमानाधिकरणघटजलादिवृत्तिद्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वात् घटपटवृत्तिद्वित्वा रामः
देरपि स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिघटपटवृत्तिद्वित्वादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तिरतो द्वित्व ५०
पदं । कर्मधारयविशेषणपदवारणाय गुणपदं । द्विःस्वाणामात्रस्यापि द्वित्वे च माननाभावः । तेन न तदेकत्वाव्याप्तिः । तादृशवृत्ति
गुणत्वव्याप्यजातीयत्वं वा विवक्षणीयमिति भावः । तादृशप्रतियोगिगुणान्यगुणत्वोक्तौ प्रतियोगिकोटौ गुणान्तं वैयर्थ्यं लाघवगौरवं चा
तः प्रतियोगिकोटौ गुणत्वासंनाहात्तल्लक्षणमाह तादृशेति । तत्तद्घटादिव्यक्तावतिव्याप्तिवारणाय गुणेति । लाघवपदं स्वाभावेति
स्वाभावासमानाधिकरणद्वित्वपर्यन्तं तादृशगुणत्वमित्यर्थः । स्वलक्ष्यत्वेनाभिमतं द्वित्वपदं यत्किंचित्द्वित्वव्यक्तौ स्वाभावसमानाधिक
रणाभावत्वेन संयोगादौ लक्षणसमन्वयः स्वाभावासमानाधिकरणयत्किंचिद्धर्मीगुणत्वमित्युक्तौ रूपादावतिव्याप्तिः स्वाभावा
समानाधिकरणविशेषगुणत्वमित्युक्तौ च संयोगादौ वह्निव्याप्तिरतो द्वित्वपदं । घटत्वकपालद्वयवृत्तितया कपालद्वयवृत्तिद्वित्व

करस्यलिं विंश्व द्वित्वपरतेन

स्यैव तदभावाधिकरणवृत्तितया तत्रातिव्याप्तिः । एवं जातावपीत्यतो गुणपदमिति भावः । अभावश्चेति । एकवृत्तित्वलक्षणे एकवृत्त्यभावघटितलक्षणं नेकवृत्तित्व
लक्षणे द्वितीयानेकवृत्तित्वलक्षणे चाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य इत्यर्थः । एकवृत्तित्वलक्षणे प्रथमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाविशे
षणे रूपादावसंभवः । द्वित्वमात्रस्यैव रूपाधिकरणे वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन सामान्याभावस्य च सत्वा
त्तादृशद्वित्वाप्रसिद्धेः । न चैवं संयोगादावतिव्याप्तिः । द्वित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तितया अधिकरणे द्वित्वस्यापि तादृशाभावप्रतियोगित्वेन
तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वात्संयोगस्येति वाच्यं । प्रतियोग्यनधिकरणस्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षिततया
पा तादृशद्वित्वाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाविशेषणे चाद्वित्वादावतिव्याप्तिः तस्यापि तादृशद्वित्वसमानाधिकरणस्य वैशिष्ट्यव्यासज्य
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन सामान्याभावस्य प्रतियोगित्वात् न चैवं रूपादावसंभवः । रूपादेरव्याप्यवृत्तित्वपक्षे रूपा
भावमात्रस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । तादृशप्रतियोग्यनधिकरणकाभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं प्रा
थमिकानेकवृत्तित्वलक्षणे प्रथमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाविशेषणे स्वप्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽसंभवः । द्वितीयलक्षणे
पि स्वाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाविशेषणेऽप्रसिद्धिः । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं न तु प्रतियो
ग्यधिकरणावृत्तित्वं तथा सति द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकरूपात्यन्ताभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्यधिकर
णतया रूपादावतिव्याप्त्यापत्तेः । इत्थं च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावाधिकरणावृत्तिद्वित्वकगुणत्वं लक्षणं
फलितं तेन द्वित्वमात्रस्यैव संयोगादिसामान्याभावसमानाधिकरणत्वेऽपि नासंभव इति भावः । अनुगतत्वघटितत्वेनाननुगत
त्वादनुगतमेकवृत्तित्वानेकवृत्तित्वयोर्लक्षणान्तरमाह यद्वेति । घटत्वादिमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय तत्तज्जातिविशेषणं
जलत्वजलत्वयोरन्यतरमात्रोपादाने रूपत्वादिमादाय रूपादावतिव्याप्तिरतउभयोपादानं । न चैतत्पाप्तपतिव्याप्तिः । रूपस्यापि जलव

दि०४

त्विाद् जलपृथिव्यादिवृत्तित्वाद्वेति वाच्यं। जलवृत्तिः स्नेहोऽनलवृत्तिस्तु हृत्तीत्यर्थः। इत्थं च रूपादेर्नोभयवृत्तित्वमिति नातिव्याप्तिः। संख्या
त्वपृथक्त्वमादाय एकत्वैकपृथक्त्वयोरतिव्याप्तिवारणाय रूपत्वं तं जातिविशेषणं। जातिपदं समवायेन तादृशधर्मवत्त्वलाभायेति भावः। ता
दृशेति। घटादिवारणाय गुणपदं। भावसाधनं पदमिति। वैशेषिके स्वत्र भावसाधनं विशेषपदं। तद्धितप्रकृतीभूतमभिन्नेत्यर्थः।
करणसाधनत्वेति। तद्धितप्रकृतीभूतस्य विशेषपदस्य करणसाधनत्वमित्यर्थः। पृथिवीवृत्तिजलवृत्तिवत्तो: दृष्टान्तर मितरपदेन
पंचमीतत्पुरुषात् पृथिवीवृत्तिवृत्तीतरजलवृत्तिवृत्तीत्यर्थे गंधादावव्याप्तिः गंधत्वादेरतथात्वादतो व्याचष्टे पृथिवीति तथा च पृथिवी
दि० ४१ वृत्तिवृत्तिजलत्वे सोः कर्मधारयसमासानंतरं इतरेतरे पदेन पंचमीतत्पुरुष इति भावः। ननु पृथिवीगुरुत्वेत्यत्र वृत्तजातिमादाय ज
लगुरुत्वे जलगुरुत्वेऽव्याप्ति जातिमादाय पृथिवीगुरुत्वे चातिव्याप्तिरित्यत आह जलपृथिवीति। निविडत्वादीति। तस्या जातेः पृथि
वीवृत्तिमात्रवृत्तित्वादिति भावः। आदिपदात् कोठिन्यत्वव्यापारभेकतावच्छेदकसंयोगानिष्ठवैलक्षण्यपादेः परिग्रहः। तेजोवेगातिरा
पस्येति। तेजोवेगानिष्ठोत्कर्षस्येत्यर्थः। नैमित्तिकद्रवत्वस्येति। पाकजन्यतावच्छेदकत्वादवत्वानिष्ठवैजात्यस्य तादृद्रव रा० ४१
त्वनिष्ठतात् तम्यस्येत्यर्थः। जलद्रवत्वव्यावृत्तं निखिलपृथिवीतेजोद्रवत्व[illegible] नैमित्तिकद्रवत्वत्वाख्यजातेर्मानाभावेन
पपाग्जुतासंगतेः। विभागवेगेति व्याप्तेणमेवावत्तीत्यनेनान्वयः। नैमित्तिकद्रवत्वत्वावृत्तीत्युक्तौ नैमित्तिकद्रवत्वपाकजत्वरूप
धापार्थिवावयविद्रवत्वमात्रनिष्ठोत्कर्षापकर्षाश्रयाव्यर्थ्यावयवद्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातिमादाय पाकजजातिमादाय तोच
वयविद्रवत्वेऽतिव्याप्तिरतो जलद्रवत्वेत्युक्तौ जलासमवेतद्रवत्वं तदर्थः। केचित्तु वैशेषिकनये परमाणुद्रवत्वस्येव पाक
जतया अग्निसंयोगावच्छेदकतावच्छेदकजातिमादाय तद्द्रवत्वेऽतिव्याप्तिरतोऽलद्रवत्वेत्युक्तमित्याहुः। तदसत्। अग्नि
संयोगावच्छेदकतावच्छेदकजातेर्घटादिभिन्नपरमाणुद्रवत्वसाधारणत्वात्। अन्यथा घटत्वमनन्यपि कारणद्रवत्वकमेणाद

पाथः पृथिव्योरित्यस्य पाकजत्वे तत्पाठः ग्रामाद्रिकः अनन्वयात् ५

लोलत्वापत्तेः। अन्ये तु उपष्टंभकपृथिवीभागनिष्ठत्वस्तानिसंयोगजन्यरूपाद्युच्छेदप्रतिबंधकतावच्छेदकं परमाणुद्रवत्वव्यावृत्ततेज
सभागनिष्ठद्रवत्ववृत्तिजातिमेदमादाय सुवर्णादिद्रवत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय जलद्रवत्वेत्युक्तं। न च सा जातिर्जलत्वद्रवत्वसाधार
णमपि जलमध्यस्थितक्वाथ्यमानघृतादेरपिद्रुतत्वानुच्छेदादिति वाच्यं। जलपरमाणुद्रवत्वस्याप्रतिबंधकतया सोसिद्धिक द्रवत्व
मादाय सा कृपापत्तेरित्याहुः। स्नेहत्वेन रूपाणामिति। यद्यपि स्फटिकादिषु नोऽवांतरवैलक्षण्यमनुभवसिद्धं। तथापि जलीयशु
रूपाणां न पृथिवीशुक्लव्यावृत्तवैलक्षण्यमित्यर्थः इतिमतेनाहेति इतिमतेलक्षणांतरमाहेत्यर्थः। अस्मिन्मते उक्तलक्षणस्य जली
यशुक्लरूपेऽव्याप्तिस्तत्र जात्यभावादिति भावः। विशिष्टतस्यानाश्रयविशेषणत्वभ्रमनिराकरणमाह विशिष्टतमिति। आश्रयविशे
षणत्वे विशिष्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। भावनान्येत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः। ननु भावनाया मेव्याप्तिः। तस्या भावनान्यत्वविशिष्टायामनो
वृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिसंस्कारत्वस्याश्रयत्वादित्यत आह भावनायां चेति। गुणे गुणान्यत्वविरहात् तद्विशिष्टसत्ताव्यतिरेका
दिति भावः। ननु कालिकपरत्वापरत्वयोः अतिव्याप्तिः तयोरपि मनोवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वानाश्रयत्वात् मनसि कालिकप
रत्वापरत्वाभावेन ~~कालिकपरत्व~~ कालिकपरत्वापरत्वजातेः मनोवृत्तिवृत्तित्वाभावात्। कालिकपरत्वदैशिकपरत्वयोः सा
धारणगुणत्वव्याप्यजातौ च मानाभावादित्यत आह जातिपदं चेति। जातिविरहेऽपि गुणत्वव्याप्यजातिविरहेऽपि। नक्षतिः। न
कालिकपरत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिः तयोर्मनोवृत्तिवृत्तिविभाजकोपाध्याश्रयत्वादिति भावः। तदाश्रयत्वं च विभाजकोपाधिता
निरूपकसंबंधेन विवक्षणीयं। तेन कालिकादिसंबंधमादाय नाव्याप्तिः। यथाश्रुतार्पितानाहेतुमाह। परमाणोरेवद्रवत्वस्ये
ति। वैशेषिकमतइति शेषः। तथा च तन्मते पृथिवीतेजोवयविद्रवत्वस्य पाकजतया तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। ननु पा
कजप्रयोज्यतावच्छेदिका परमाणुद्रवत्वेऽपि साधारणी काजातिरस्तीत द्रवत्वमेव पाकजत्वमुच्यतां मिलितआह पाकेति।

नच तादृशजात्यभावेऽपि पाकनिष्पन्नजनकतावच्छेदकत्वमेव पाकजत्वमुच्यतां। प्रयोजकत्वं च खलकजनकादिव्यावृत्तये स्वपाकासिद्धिप्रसङ्गे सतीति नि
यतपूर्ववर्त्तित्वमिति वाच्यं। गौरवापत्तेरिति भावः। ननु पाकजन्यतावच्छेदकं जातिरिति नेन सर्वत्र जातिविशेष एव पाकजन्यतावच्छे
दकं इति लक्ष्यम् अवयवरूपादिजन्यतावच्छेदकं चकिमिति जिज्ञासायामाह अवयविरूपत्वादिकमिति। समवेतवृत्तिरूपत्वादिकमि
त्यर्थः। एतच्च वैशेषिकनये। न्यायनये पाकजावयविरूपे व्यभिचारात् गौरवाच्च। नीलादिपीतादिसाधारणस्य तादृशजातिविशेषा
वेति। नीलत्वपीतत्वव्याप्यपाकजनीलादिव्यावृत्तजातिविशेषो वेत्यर्थः। एतच्चाभ्युपगमेन। अवयवरूपादीति। जनकतावच्छेदकं गु
४२ अवयविरूपत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वपक्षे स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन रूपत्वं जातिविशेषोऽस्य जन्यतावच्छेदकत्वपक्षे स्वा
श्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलत्वपीतत्वादिकमिति भावः। षट्पदार्थीवारणायेति। गुणभिन्नत्वविशिष्टपदार्थत्वमतिव्याप्ति
वारणायेत्यर्थः। अभावमादाय षट्त्वं। सप्तत्वव्यवहारगोचरत्वमनस्त्वमिति न पदैकलक्षणस्य शेऽव्याप्तिरस्त्वसत्त्वं तदला
भावादित्यतः सप्तत्वविशेषगुणलक्षणमाह भावनाभिन्नेति। भावनाभिन्नत्वसजातीयत्वव्यापकतावच्छेदकधर्मसमवा राम० ४२
यित्वत्वे सति इति योजना। संख्यादिसामान्यगुणेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं। रूपादावव्याप्तिवारणाय जन्यैकत्वेत्यवच्छे
दकान्तं धर्मविशेषणं। रूपादेरपि रूपसंयोगान्यतरत्वस्यैकान्यत्वादिरूपतादृशधर्मवत्त्वादव्याप्तिवारणाय समवायीति। गुरु
त्वनैमित्तिकद्रवत्वे चातिव्याप्तिवारणाय गुरुत्वे सत्यविशेषपदलं। पूर्ववत्तत्पदार्थवारणाय गुणपदमिति भावः। भावनाभिन्ने
त्यस्य प्रयोजनं स्वयमेवाह भावनेति। अन्यथा संस्कारत्वस्यापि जन्यैकत्वव्यापकतावच्छेदकतया तत्समवायित्वेन भावनाजाः
संग्रहो न स्यात् भिन्नान्तोपादाने च भावनाभिन्नत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्तत्र न दोष इति भावः। जन्यैकत्व
विशेषणप्रयोजनमाह परत्वापरत्वयोरिति। जन्यपदोपादाने तद्व्युदासस्फुटयति। आत्तिकर्येदिति। तथा च वृत्ति रूपद

स्पर्शो वृत्ति

ने२

त्वापरत्वयोरदैशिकपरत्वापरत्वयोश्चैकत्वसामान्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेऽपि जन्यैकत्वव्यापकतावच्छेदकत्वात्तद्व्युदासः इ
ति भावः। दूषयति न लक्षणं। संस्कारत्वस्याप्येकत्वव्यापकतावच्छेदकतया वेगस्थितिस्थापकयोर्व्युदासायेत्याह द्रव्यत्वे। नच ज
न्यव्यापकतावच्छेदके सत्यन्तं किमेकत्वपदेनेति वाच्यं। परत्वापरत्वादेरपि जन्यव्यापकतानवच्छेदकत्वादतिव्याप्तिनादव
स्थात्। असंभववारणायेति। स्पर्शावृत्तीत्यकृते रूपादेरपि जन्यैकत्वव्यापकतावच्छेदकसत्तागुणत्वयोः समवायित्वाद
संभवः स्यादिति भावः। रूपादिकं विहाय स्पर्शोपपत्तानुधावनस्य फलमाह स्पर्शोपगमहापञ्चेति। यद्यपि स्पर्शावृत्तीत्यकृतेऽपि
भावनाभिन्नत्वविशेषणाभावकृतविशिष्टाभावस्य सत्त्वेन भावनायामेव लक्षणगमनान्नासंभवो वक्तुमुचितः किं तु रूपा
दावव्याप्तिरेव वक्तुमुचिता तथापि स्पर्शावृत्तीत्यकृते भावनाभिन्नजन्यैकत्वव्यापकतावच्छेदकधर्मसमवायित्वं स्यात्त
दर्थः। न च तादृशधर्मसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो वाच्यः वप्रतियोगिताकभेदमात्रस्य संख्यादावतिप्रस
क्तत्वात्। तादृशधर्मसमवायिघटत्वभेदकूटस्य दुरवधारणत्वात् ततपाचतादृशसामान्यभेदासिद्ध्याऽसं
भवः। भावनाभिन्नत्वविशिष्टधर्मसमवायित्वमेव रूपभावनाभिन्नत्वविशिष्टतादृशधर्मसमवायित्वस्यापुरु
तया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति दीधितिकृतो निगर्वः। अन्ये तु स्पर्शपदावृत्तिपदयोः क्रमेण व्यावृत्तिमा
हुः असंभवेति। स्पर्शपदस्यापास्यावृत्तीति करणे जन्यैकत्वव्यापकतावच्छेदकत्वे गुणवृत्तिधर्मासिद्ध्याऽसंभवः
अवृत्तिपदस्यापास्यतादृशास्पर्शधर्मसमवायान्यत्वकरणे वस्यर्शानुपगमहेतुस्त्विदलाकुः। तदसत्। अव
त्तिपदादाने रूपादेरप्युपगमहानात् स्पर्शोपगमहापञ्चेति विशेषाभिधानस्यासंगतत्वापत्तेः। केचित्तु। स्पर्शावृत्तीत्यकृ
ते गुरुत्वजलत्वद्रवत्वान्यतिविशेषणवैयर्थ्यात् लक्षणासंभव इत्यर्थः। स्पर्शोपगमहापञ्चेति प्रागुक्तवदिलाकुः। नन्विदल

व्यापकत्व

क्षणोत्तविभागपरत्वापरत्वेष्वतिव्याप्तिः विभागश्च आवयवावयवारब्धेतत्तीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी निर्देश्ये विभागपरत्वापरत्वानामभावेन विभा
प्रशस्त गत्वापरत्वमात्रवृत्तिधर्मेणाजन्येर्वजानवच्छेदकत्वादित्यत्वरस्तत्वाभावविज्ञलक्षणान्तरमाह भावनान्येति। भावनान्यो यो वायुवृत्ति
वृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सतीत्यर्थः। तादृशेति। गुरुत्वाद्यन्तद्रवत्वान्यस्यर्थः। अत्रापि संख्यादिवारणाय सत्वं
तं संस्कारत्वजात्यभ्युपगमे भावनोपग्रहाय भावनान्येति समवायिविशेषणं। पादौ व्याप्तिवारणाय वायुवृत्तिवृत्तीति। धर्मवि
शेषणं। वायुसमवेतसमवेतेति तदर्थः। सत्तागुणत्वमादाय रूपादावव्याप्तिवारणाय स्पर्शावृत्तीति। गुणान्तरवृत्तित्वो कोऽप्य
र्थे ऽभिव्याप्ति ... तोविशिष्यस्य शेषपदोपादानं। जन्यरूपादेः ... कविशेषणत्वपासंयोगत्वादिरूपतादृशधर्म
४३ वत्वाद्व्याप्तिवारणाय समवायीति। गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोरतिव्याप्तिवारणाय तादृशेति सामान्यारोपवृत्ति व्याप्तिवा
त्व रणाय गुणपदमिति भावः। लाघवादाह भावनान्यमिति। इदं च पूर्वलक्षणे न संभवति वेगस्थितिस्थापकयोरतिव्याप्तेः। य
यपि संस्कारत्वं संस्कारत्वाबाधितान्यत्वसंस्कारत्वे तत्संस्कारेतराससमवेतत्वे सति सकलसंस्कारसमवेतत्वं अत राम.
स्तदपि भावनान्यत्वमेवलघुतथापि संस्कारत्वं न यथाऽपि ... तः संस्कारत्वमेव प्रतियोगितावि ... ४३
दविशेषणं। भावनान्यत्वे च भावनायाअपि प्रवेशागौरवं। न च भावनान्यत्वेऽपि भावनानप्रविष्टाऽस्तु स्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ल तासंबंधेन भावनामिव ... विशेषणसावच्छिन्नत्वमपि न संसर्गप्रविष्टमपि गुरुत्वे च धर्मत्वे च ... चापकमिति वा
च्यं। तस्य संस्कारद्वान्यं तुल्यत्वेपि प्रतियोगिघटितभावनान्यत्वपरिष्कारस्येव दीधितिकृतोक्तत्वेनादोषात्। वक्ष्य
माणदोषवारणाय पावत्वं। स्वाश्रयसमानाधिकरणपदं चपूरयित्वा व्याख्येयं स्वाश्रयेति स्वपदन्त्विभजातिपरं।
गुरुत्वादरपि पृथिवीत्वादिरूपद्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्नेतरेभ्यस्तेजः प्रभृतिभ्यो भेदप्रयोजकत्वात्

गुरुत्वाद्यवतिव्याप्तिवारणाय पावत्पदं। इत्थं च पृथिवीजलयोरपि तादृशेतरत्वेन ततोभेदाप्रयोजकत्वान्न प्रसंगः। पृथिव्यादेरपि ज
लत्वादि रूपद्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्नेतरत्वेन यावदन्तर्गतत्वया गंधत्वादेस्ततो भेदाप्रयोजकत्वादसंभवः स्यादतः स्वा
श्रयसमानाधिकरणादृति। गंधत्वादेरपि ताद्दशपटत्वाद्यवच्छिन्नेतरेभ्यो यावद्भ्यो भेदाप्रयोजकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यम
तो द्रव्यविभाजकोपाधिरिति। द्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्नेतरत्वं च द्रव्यविभाजकोपाधिपर्याप्तप्रतियोगिताकभेदवत्त्वे
कन्दवत्वं। तेन गंधत्वादेर्निरस्तत्वादिविशिष्टपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नेतरभेदाप्रयोजकत्वेपि नासंभवः। भेदप्रयोजकत्वं
न भेदजनकत्वं भेदानां नित्यत्वात्। नापि भेदव्यापकत्वं गंधत्वादावसंभवात्। अतएव न भेदव्याप्यत्वमपि। नापि
तादृशभेदानुमापकत्वं ... जनितानुमितावव्याप्तेः। व्याप्त्यादिभ्रममादायापातिव्याप्त्यापत्तेश्चेत्यतः प्रयोजकत्वपदार्थ
माह तावन्निष्ठेति। तादृशद्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्नेतरानिरूपितत्वं ... तन्निष्ठेत्यर्थः। घटत्वादिमादायघटादावति
व्याप्तिवारणं। पद्गुणत्वव्याप्येति गुणवृत्त्यर्थकं। जातिपदं च समवायेन तद्वृत्त्यभावेति भावः। अत्रया वत्त्वान्तर्भावेन
गौरवादाह स्वाश्रयेति। स्वपदमग्रिमजातिपरं। गंधत्वादिजातिमादाय लक्षणस्य समन्वयः। अभावश्च प्रतियोगिव्यधि
करणो बोध्यः। तेन नासंभवः। सामान्याभावादिवक्षणगुरुत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः। अत्रापि स्वाश्रयसामानाधिक
रण्यप्रवेशेन गौरवादग्रिमव्याप्यपदार्थपरिष्कृत्या संगतेः प्रकारान्तरमाह पक्षि चिदिति। द्रव्यविभाजकोपाधित्वाव
च्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यताश्रवेत्रो संख्यादावति व्याप्तिरतः स्वरूपतोद्रव्यविभाजकोपाधेर्व्यापकताता
भावपक्षिचित्पदं। गुणत्वव्याप्यजातेर्द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यत्वस्यतत्समे ... दसंगतेरात् व्याप्यास
मानियतइति। व्याप्यपदसमानियतपदे ... र्थः। व्याप्यत्वेति। व्याप्यत्वसमव्याप्यतानवच्छेदकपरैसर्थः। प्रकाशे

सुखस्येश्वरात्मन्यवृत्तित्वेनात्मत्वावच्छिन्नेतरभेदप्रयोजकत्वाभावादित्युक्ते तत्रासंगतं सुखादेरीश्वरात्मन्यवृत्तित्वेऽपि जीवात्म
न्यवृत्तेनात्मत्वावच्छिन्नेतरभेदानुमानस्य त्राक्तत्वेनात्मत्वावच्छिन्नेतरभेदप्रयोजकत्वसंभवादित्यत्र रूपमप्यन्यथा व्या
चष्टे। आत्मत्वेति। तथा चात्मत्वावच्छिन्नेतरभेदप्रयोजकत्वाभावादित्यत्र लक्ष्मीतलुरूपइतिभावः। रूपादीति। भास्वररूपातिरिक्त
रूपाद्यव्याप्तिरित्यर्थः। आदिपदात्स्पर्शग्रहः। इति अव्याप्तिमेव विवृणोति। रक्तत्वमधुरत्वादीनामिति। आदिनाशुक्लत्व
नीलत्वादेः तिक्तत्वकटुत्वादेश्च परिग्रहः। अतादृशत्वादिति। द्रव्यविभाजकोपाधिसमव्याप्यतावच्छेदकत्वविरहादित्य
र्थः। ननु निखिलपृथिवीरूपरसमात्रवृत्तिजलादिरूपरसव्यावृत्तां जातिमादाय पृथिवीरूपरसयोरेवं निखिलजलरूप
५४ रसमात्रवृत्तितदितररूपरसव्यावृत्तां जातिमादाय जलवृत्तिरूपरसयोश्च लक्षणसंभव इत्यत आह जलरूपादीति।
आदिपदाद्रसपरिग्रहः। अनुगतेति। निखिलपृथिवीरूपादिवृत्तीत्यर्थः। ननु पृथिवीत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकत
येव तज्जातिसिद्धिर्नीलत्वपीतत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्यत आह शुक्लत्वेति। आदिपदेन शुक्लत्वादिज राम॰
न्यतावच्छेदकजातिपरिग्रहः। ननु शुक्लत्वादिकं नानैवास्तु अनुगतव्यवहारस्तु नीलादिभिन्नरूपत्वादिना कथं ५४
चित्समर्थनीय इत्यत आह नीरसस्येति विजातीयनानारसादिमदवयवारब्धस्य लड्डुकादेः तथा च निखिलपृथिवी
रूपरसमात्रवृत्तिजातिसत्त्वेऽपि पार्थिवरसगंधयोरव्याप्तिर्दुर्वारा। तद्वृत्तिजातेः पृथिवीत्वसमव्याप्यतावच्छेदकत्वा
भावादितिभावः। इदमुपलक्षणं। जलीयस्यापि अव्याप्तिरपि दुर्वारा। तेजःसंयोगजनीलाद्युत्पत्तिवारणाय नीलादिकं
प्रतिपृथिवीत्वेन समवायिकारणत्वावच्छेदकत्वेऽपि जलीयशुक्लरूपं प्रति जलत्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावेन
निखिलरूपमात्रवृत्तिजातौ मानाभावादित्यपि द्रष्टव्यं। ननु संयोगत्वादीनामपि न द्रव्यमात्रकर्मादिद्रव्यमासत्वं

मनस्त्वात्तद्ग्रहात् संयोगत्वादिमद्ग्रहे तैर्विनेष्टे नरत्वं चक्षुषा तद्ग्रहात् अत्रापि तत्त्वमादाय संयोगादावतिव्याप्तिरतो व्याचष्टे। नयनेति। ते
जोभिन्नेत्यर्थः। अनुद्भूतस्पर्शोद्भूतरूपेत्यर्थः। तथात्वेत्विति पाठः चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वेत्वित्यर्थः। अतीन्द्रियत्वनयनानुमानात्तदले नेवतद्ग्रहणाद्यपा
श्रुतमेवसाध्यतिभावः। क्वचित्त्वगवृत्तेति पाठः। सच त्रसरेणोस्त्वग्ग्राह्यत्वेन तत्परिमाणवृत्तिजातेरपि त्वग्ग्राह्यत्वस्य सर्वसि
द्धतया तु क्वात्रासंगतेः। ननु तादृशजातिमत्वोक्तावतीन्द्रियाव्याप्तिरूपनविरुद्धमत आह समुदितेति। मात्र। योग्यताया जातिघटितत्वे ईश्वर
बुद्ध्याद्यव्याप्तिरसंगतेत्यत स्तत्पदघटितं निरुच्यावतारणिकामाह अपेतिवक्तव्यमिति। अन्तःकरणमात्रग्रहणयोग्यत्वं वक्तव्यमित्य
र्थः। निमित्ततयेति। विषयतातिरिक्तरूपेणेत्यर्थः। संख्यात्वपरिमाणत्वमादाय संख्यापरिमाणसामान्ययोरेवातिव्याप्त्या आत्मप
यतानुधावनमसंगतमतः आत्मसंख्यात्वादिप्रसिद्धिं कांचित्सूरयो व्याचष्टे आत्मेति। साक्षात्कारोत्येति। अन्यथा सर्वस्यैव ता
दृशालौकिकसाक्षात्कारविषयतया तादृशसाक्षात्कारविषयस्येवाप्रसिद्ध्यापत्तेरितिभावः। नन्वजन्यांतद्धूपजन्यपदं चाद्वितीय
साक्षात्कारविशेषणं किमर्थमित्यत आह अजन्येति। तल्लौकिकत्वेति। द्वितीयसाक्षात्कारस्य लौकिकत्वलाभ इत्यर्थः। तद
लाभे सामान्यलक्षणादिजन्यसाक्षात्कारविषयगुरुत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः। गुणत्वव्याप्येतीति। गुणत्वव्याप्यमिति
त्राशः। परममहत्त्वेति। तस्यात्मपरिमाणे लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वादितिभावः। प्रकाशकारीपत्लक्षणस्य वहिरिन्द्रियत्वादि
प्रवेशे गुरुतया स्वयंश्रोरनिकृष्टलक्षणमाह चाक्षुषेति। सत्तागुणत्वसंख्यात्वपरिमाणत्वादिमादायातिव्याप्तिवारणायावि
षयांतजातिविशेषणं। तत्र निर्विकल्पकविषयेत्युक्तौ रसनादेः संख्यात्वाद्यग्राहकत्वात् संख्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमत
श्चाक्षुषपदं। स्पार्शनघटितमपि लक्षणांतरं बोध्यं। चाक्षुषाविषयेत्युक्तावप्रसिद्धिः वस्तुमात्रस्यैवालौकिकचाक्षुषविषय
त्वादतो निर्विकल्पकेति। निर्विकल्पकत्वं सप्रकारकभिन्नत्वं तेनालौकिकचाक्षुषस्यापि ज्ञातो निर्विकल्पकत्वालाभान्नाप्रसिद्धि

द्रव्यत्वस्य रसत्वगुरुत्वगन्धत्वादिकमादाय परमाणुगुरुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय विषयान्तं जातिविशेषणं। मानसविषयत्वमात्रोक्तावुप
नीतमानसविषयतामादाय परमाण्वादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमतो निर्विकल्पकेति। अत्रापि निर्विकल्पकत्वं सप्रकारकभिन्नत्वं। तेन मानसो
पनीतभानस्यापि ज्ञातो निर्विकल्पकत्वान्नातिव्याप्तितादवस्थ्यं। न चैवं ज्ञानेऽव्याप्तिः। ज्ञानप्रत्यक्षे विषयस्य प्रकारतया भाननियमेन
ज्ञानत्वादेः सप्रकारकज्ञानज्ञानाविषयत्वादिति वाच्यं। सप्रकारकज्ञानलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव ज्ञानत्वेन ज्ञानस्य हेतुतया ज्ञानत्वज्ञानं
विनापि विषयविशिष्टतया पि ज्ञानसाक्षात्कारानुदयात्। चाक्षुषनिर्विकल्पकविषयत्वस्येति मानसनिर्विकल्पकविषयत्वमा
घे त्रोक्तौ निर्विकल्पकेश्वरज्ञानादाववयाप्तिरतो जातिमदिति। जातिपदं च स्वरूपबोधेन तादृशविषयवत्त्वालाभाय। अन्यथा कालिकसं
४५ बंधेन ज्ञानत्वादिमत्त्वमादाय परमाण्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः। आत्मत्वमादायात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय गुणपदमिति भावः। परममहत्त्व
जातिपक्षे लक्षणमिदं परममहत्त्वेऽतिव्याप्तमतो लक्षणान्तरमाह सङ्ख्येति सत्तागुणत्वसंख्यात्वपरिमाणत्वादिवारणाय पा
दत्रयं तं जातिविशेषणं। आत्मवृत्तिपदं च प्रत्यक्षत्वेऽप्यपेक्षावृत्तीत्यपि बोध्यं। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। सार्वज्ञेति। अपूर्वासंनिकृ राम·
ष्टचैत्रत्वादिनिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारिताशालिज्ञानस्य सार्वज्ञ्यसंपादकत्वात् तादृशज्ञानस्य च चैत्रत्वादिनिर्विकल्प ४५
साध्यत्वादिति भावः। तदजन्यत्वेनेति। योगजधर्माजन्यत्वेनेत्यर्थः। अन्यथा गुरुत्वत्वादेरपि योगजधर्मजन्यमान
सनिर्विकल्पकविषयतया गुरुत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। ननु सप्रकारकज्ञानलौकिकप्रत्यक्षं प्रति ज्ञानेन ज्ञा
नस्य हेतुत्वे मानाभावः। ज्ञानत्वज्ञानं विनापि विषयविशिष्टतया ज्ञानभानाभ्युपगमात्। ज्ञानत्वादि
कमनुपस्थितमपि तथैव प्रकार इति निर्णयज्ञानत्वस्य हेतुत्वासंभवाच्च। तथा च ज्ञानत्वादेरपि विषयाविशेषादेव तास्मिन्नपि मनोत
स्य मानसनिर्विकल्पकविषयत्वात् ज्ञानेऽव्याप्तिरित्यत आह ज्ञानत्वादेरिति। सविकल्पकमात्रेति। विषयादिविशेषकज्ञान

भासकत्वमन्तर्थः। निर्विकल्पकं विहायेति। सप्रकारकभिन्नत्वरूपं निर्विकल्पकत्वं विहायेत्यर्थः। मानसविशेषणीयमिति। मानसविषय
त्वविशेषणीयमित्यर्थः। अन्यथा लौकिकत्वमानसविशेषणे गुरुत्वादेरपि विषयान्तरे लौकिकस्य मानसप्रत्यक्षस्य विषयतया गुरुत्वा
दावतिव्याप्त्यापत्तेः। न चालौकिकत्वमलौकिकान्यत्वमिति वाच्यं। ज्ञानत्वादेरनुपगमहापत्तेस्तत्साक्षात्कारस्य विषयांशे ज्ञानोपनीतभानत्व
नियमादिति ध्येयं। यन्नये लौकिकत्वं न विषयतानिष्ठं विशेषणं तन्नये लौकिकत्वेन विषयताविशेषणासंभवात् स्वांशे लौकिकसंनि
कर्षजन्यत्वरूपलौकिकत्वेन मानसज्ञानमेव विशेषणीयं स्वपदं जातिपरं तथा च गोत्वमिति संभवेत्याह आत्मिकं वेति। मानसनिर्विकल्पक
विषये त्यत्र निर्विकल्पकपदेन स्वांशे निर्विकल्पकं वक्तव्यमित्यर्थः। पूर्वलक्षणे चाक्षुषनिर्विकल्पके तत्र तु निर्विकल्पकत्वं स
प्रकारकभिन्नत्वमेवेति भावः। नन्वेवं गुरुत्वादावतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह तत्रेति। आत्मिकनिर्विकल्पकं चेत्यर्थः। तत्रेति। स्ववि
शेषकत्वे सतिस्वाप्रकारकत्वमित्यर्थः। स्वपदं जातिपरं। क्रमेणादलद्वयव्यावृत्तिमाह तेनेति। यद्यदन्निधेयमिति। एतच्च सत्यंत
दलव्यावृत्तिः। अस्य गुरुत्वत्वप्रकारकत्वेऽपि वस्तुमात्रविशेषकत्वेन गुरुत्वत्वविशेष्यकत्वादिति भावः। गुरुत्वत्वादेर्विशेष्यत
याऽवच्छिन्नभानेप्रमाणासूचनाय वीप्सोपादानं। गुरुत्वमिति। एतच्च विशेष्यदलव्यावृत्तिः। अस्य गुरुत्वत्वाविशेष्यकत्वादिति भावः।
स्वत्वगर्भत्वेनात्मिकनिर्विकल्पकस्याननुगतत्वमात्मैकनिर्विकल्पकानभ्युपगंतृमतसाधारणाय च लक्षणान्तरमाह ज्ञाने
त्यादि। सत्तागुणत्वसंख्यात्वपरिमाणत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय क्रमशो जातिविशेषणं ज्ञानत्वादेरपि चक्षुःसंयुक्तात्म
समवेतसमवायवत्त्वादसंभववारणाय ज्ञानकारणेति। चक्षुःसंयुक्तसमवेतत्वसमवायस्य विशेषणं। यद्यपि समवायस्यैकत्वे
न चक्षुःसंयुक्तात्मसमवेतसमवायस्य मनःसंयुक्तात्मसमवेतसमवायाभिन्नतया ज्ञानकारणत्वमपि तत्रास्तीत्यसंभवो
दुर्वारः। तथापि चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायानिष्ठचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायत्वावच्छिन्नज्ञानकारणतायाआश्रयता

संबंधेनावच्छेदकत्वं भवतीत्यर्थः। सत्तादिकं च न तथायोग्यं अन्यथा घटान्यसत्तादि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति सत्तादि निष्ठ चक्षुः संयुक्त समवेत
समवायत्वेन हेतुतया सत्तासत्तादेस्तादृशावच्छेदकत्वात्। न च संनिकर्षस्य नेतादृशपदार्थभावेन हेतुत्वमपितु चक्षुः संयुक्त समवेत सम
वायित्वेन द्रव्यसमवेत चाक्षुषत्वेन सामान्यतो हेतुहेतुमद्भाव इति वाच्यं। लौकिकत्व विषयता विशेषानभ्युपगमे तत्सामा
न्यतो हेतुहेतुमद्भावस्यासंभवात्। गुरुत्वत्वादिकमादाय गुरुत्वादौ रसत्वादिकमादाय परसादौ चातिव्याप्ति वारणाय सार्थक्यं तजातिविशेष
४६ णं। गुरुत्वत्वरसत्वादेरपि मनः संयुक्त घटादि समवेत समवाय शालित्वात् अतिव्याप्तितादवस्थ्य वारणाय ज्ञानकारणे ति मनः सं
युक्त समवेत समवायस्य विशेषणं। यद्यप्येकस्यापि समवायस्यैकत्वेन धर्मत्वादि समवायस्य ज्ञानत्वादि समवायाभिन्न तथाप
मीदावति व्याप्तिर्दुर्वारा तथापि मनःसमवेत समवायनिष्ठ मनः संयुक्त समवेत समवायत्वावच्छिन्न ज्ञानकारणतापर्या:
आधेयतासंबंधेनावच्छेदकत्वं ग्राह्यमित्यर्थः। जातिपदं च समवायसंबंधेन तादृशधर्मवत्त्वलाभाय। न चैवं ज्ञानकारणं चक्षुःसं राम.
युक्त समवायभून्य ज्ञानकारणमनःसंयुक्त समवाय शालित्वमित्येवास्तु किं समवायचतुष्टय घटनयाधर्मवपन्न्याये तिवाच्यं। ४६
निर्विकल्पकेश्वर बुद्ध्यादावतिव्याप्यापत्तेरितिभाव:। एतदपि परममहत्वजातिसत्वे परममहत्वेऽतिव्याप्तं गुरुतरं चातो त्व
क्षणांतरमाह संख्यान्ति। पृथक्त्वातीन्यपि बोध्यं। प्रकारांतरं व्याचष्टे अ[illegible] अन्यथा पाद्यत्वकर्मादावति व्याप्तेरितिभा
वः। अणुत्वत्वादीति। आदिना शुक्लत्व जीवनयोनि प्रयत्नत्वपरार्धत्वादीनां परिग्रहः। प्रकारांतरेण निरूपयति सपरिमाणादेर
पिलक्ष्यत्व प्रयोजन व्याप्तिवारणाय जाति बति तं लक्षणं मुक्तं तत्र संगतं यथा पाकजानां कारणगुणजन्यत्वाभावादसंभवा
दुक्तं तथा नित्यरूपादीनामपि तदभावादीनां संग्राह्यत्वस्यैवोचितत्वादिति तेनाभिमतरूपादीनामप्यलक्ष्यत्वपरतयैव भाष्यं व्याचष्टे
भाष्य इति पाकवृत्तिनेतिस्वाधिकरणपाकाभाव कालजातिमित्यर्थः। तथा च पाकस्याभावो यथा कं अपाकेसति अतमपाकजमिति

समासः। सप्तम्यंता जन्येर्द्वादिति उपसर्गपदइतिभावः। स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वेति वेगस्य पाकजत्वमिति त्वयोः अभावात अनवि शेषणत्वमिति भावः।
जन्मानि विशेषणमिति। जन्मानि व्यावर्त्तकमित्यर्थः। पाकजजातीयानां पाकाधीनजन्मनोपि संभवेन तस्यैव व्यावर्त्तनीयत्वादिति
भावः। उपरंजकं तु तदन्येषामिति। जन्मनीनसुनुपपद्यते। तदन्येषं परिमाणैकत्वादीनां जन्मनि उपरंजकं विशिष्टप्रतीति
प्रकारत्वमात्रं न तु व्यावर्त्तकं व्यावर्त्यास्ति त्वेरित्यर्थः। नित्यवर्गेषु दासइति नित्यवर्गानां लक्ष्यत्वमुदासइत्यर्थः। तेषां जन्मा
प्रसिद्धेरिति भावः। नन्वेवं कर्मजन्यवेगस्यापि संग्रहोविरुद्ध इत्यत आह वेगपदमिति। कर्मजन्येति। शक्ताविशेषत्वरूप सामान्य
धर्मेण विशेषपरमित्यर्थः। उपलक्षकं चैति। लक्षणया जन्यास्थिति स्थापकपरमपीत्यर्थः। अन्यथा तत्स्यात्लक्ष्यत्वे कारणगु
णपूर्वकत्वस्य तत्रापि सत्वादतिव्याप्यापत्तेरितिभावः। शक्ति लक्षणोभयपरत्वंप्राचां नये युगपद्वृत्ति द्वयविरोध इत्यतो
जन्यस्थितिस्थापक परं त्वमाह कर्मजन्येति। सर्वत्रेवेति। अन्यथा परमाणुवृत्तिस्थिति स्थापकस्यापि लक्ष्यतया
तत्र नित्यत्वेन कारणगुणपूर्वकत्वाभावादव्याप्त्यापत्तेरितिभावः। लक्ष्यं व्याख्याय कारणगुणपूर्वकाइति व्याचष्टे कार
णमिति स्वाश्रयस्येति। अन्यथा स्वकारणगुणपूर्वकत्वस्य लक्षणत्वे संमवायसेत्रितिभावः। कारणत्वं शक्यव्यापेक्ष
कद्वेक्ष्याह स्वाश्रयसमवायीति। स्वपदं लक्ष्यत्वाभिमतपरं। ननु अवयवावयविनोरेकत्वाभ्याजनितेद्वित्वे कारण
कारणसंयोगादिजन्यसंयोगादौ चातिव्याप्तिरित्यत आह स्वाश्रयसमवेतेति। तथा च स्वाश्रयसमवेतानुजन्यत्व
सतिस्वाश्रयसमवायि गुणजन्यत्वं लक्षणं पर्यवसितं नित्यवर्गाणां रूपादिध्वंसानां च वारणाय विशेषदलं। स्वाश्रय
समवेतजन्यत्वं च स्वाश्रयसमवेतजन्यपर्याप्तद्विन्नत्वं। अन्यथा स्वपदस्य लक्ष्यपरत्वे स्वाश्रयसमवेताजन्यत्वेस

१ स्वाश्रयसमवायिपदं द्वेयर्थ्यापत्तेः स्वादिनाशस्य स्वसमवायित्वात्स्वाश्रयत्व इत्यापि संबन्धे व्याप्ति व्याप्ति विरहात् तत्र न चैवमपि स्वाश्रयसमवेत ज
न्यघटादि जन्यत्वस्तित्वन्यगुणत्वं च स्व स्वसम्बन्धे न र्

तिजन्यत्वस्य तथात्वे सति गुणजन्यत्वस्य वा सम्यक्त्वे न स्वाश्रयसमवायिपदं व्यर्थमिति वाच्यं । यथा संनिवेशे वैयर्थ्याभावादि
तिभावः । ननु परमाणुगुरुत्वस्यापि जन्यत्वात्तत्र व्याप्तिरित्यत आह अत्र चेति तन्यत्वमभिप्रेतमिति । अन्यथा तस्य जन्यत्वे
ओ॰ कारणतयाभावात्पाकजत्वप्रयोजकतद्वारणाय तत्रापि अपाकजत्वोपचयं वदेत्युः । तथा च मदुक्तेन जन्मनि विशेषणेन
तद्वारणमिति भावः । ननु एवमपि वस्तुतः मते तत्र व्याप्तिः लीलावतीकारमते तु तत्र व्याप्तिरेव तेन परमाणुगुरुत्वस्यापि जन्
न्यत्वस्वीकारादित्यत आह लीलेति । भस्मीभावदशायामिति । काष्ठाद्यारंभकपरमाणुषु भस्मविशिष्टतादशायामित्यर्थः ।
५८ गुरुत्वापकर्षस्यदर्शनादिति । भस्मनिष्ठगुरुत्वापकर्षहेतुकानुमानेन गुरुत्वापकर्षस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । तदन्य
थानुपपत्तेति । तस्मिन्सत्वे काष्ठाद्यारंभणदशायामपि तत्सत्वात्काष्ठादावप्यपकृष्टगुरुत्वोत्पादप्रसंगोऽतो जन्य दु
त्वावच्छेदकत्वे कारणं तदसंभवेन पाकजत्वं विना तदनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुमानेनेति । तथा च तन्मते परमाणुगु शी.
रुत्वस्यापाकजत्वाभावेनाल्पत्वादेव नाव्याप्तिः । न चैतावता तन्मते भस्मादिगुरुत्वारंभकापकृष्टगुरुत्वस्य पा ५८
कजत्वेपि काष्ठादिगुरुत्वारंभकोत्कृष्टगुरुत्वस्यापाकजत्वे मानाभावः इति वाच्यं । तदुत्कृष्टगुरुत्वस्यापि नित्यत्वेन
स्मीभावदशायामपि तत्सत्वेन भस्मन्यप्युत्कृष्टगुरुत्वोत्पादप्रसंगः । गुरुत्ववति परमाणौ वपकृष्टगुरुत्वोत
रोत्पादासंभवश्चातो जन्यत्वावच्छेदकत्वे परिशेषात्पाकस्यैव तद्धेतुत्वात् । न च काष्ठाद्यारंभकपरमाणूनां भस्मा न
रंभकत्वमपि तु नित्यापकृष्टगुरुत्ववत्परमाण्वन्तराणामेव तदारंभकत्वमिति वाच्यं । यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्य
तत्तदुपादानोपादेयकमिति नियमाद्दिति भावः । क्वचित्तु अवयवाविनिगुरुत्वापकर्षस्यदर्शनादिति पाठः । तत्रोव
यविनीत्यस्य तदारब्धे भस्मादिके ऽवयविनीत्यर्थः । यद्वा भस्मीभावदशायामित्यस्यावयविनीत्यनेनान्वयः । तथा च

काष्ठाद्यारंभकपरमाणुषु भस्मविशिष्टतादशायां वर्तमाने ऽवयविनि काष्ठाद्यारंभकपरमाणुसमवेते भस्मादिके ऽवयविनी
तियावत् । नातो भस्मीभावदशायामित्यस्य वैफल्यं । गुरुत्वापकर्षस्यदर्शनादिति । पतनापकर्षहेतुकानुमानेन गुरुत्वापक
र्षस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । तदन्यथानुपपत्तेति । भस्मनिष्ठप्रतीयमानापकृष्टगुरुत्वस्य परमाणुनिष्ठापकृष्टगुरुत्वं
विनानुपपत्तेरित्यर्थः । काष्ठाद्यालके ऽवयविनि भस्मीभावदशायां गुरुत्वापकर्षस्यदर्शनादितियथाश्रुतव्याख्यानं तु न युक्तं
भस्मीभावस्य भस्मत्वरूपस्य भस्मविशिष्टत्वरूपस्य वा काष्ठदावसंभवात् । भस्मन्नः काष्ठादिनाशानंतरोत्पन्नत्वादिति तत्र
अत्वादित्वादिति ध्येयं । अत्र लीलावतीकारस्य संके ववचनेनास्वरसः सूचितः तद्बीजं तु गुरुत्वनिष्ठजातिरूपोत्कर्षापकर्षयोरेव
मानाभावः । न चैवं काष्ठादिगुरुत्वमपेक्ष्य भस्मनिष्ठगुरुत्वस्यापकर्षाभावे पतनापकर्षोपि न स्यादिति वाच्यं । गुरुत्वनि
ष्ठजातिविशेषोत्कर्षापकर्षयोर्हि न पतनोत्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वं किंतु प्रचुरगुरुत्वसमवहितगुरुत्वं बहुतरपतन
जनकमल्पतरगुरुत्वसमवहितगुरुत्वं चापकृष्टपतनजनकमिति संबन्धसिद्धान्तः । गुरुत्वसमवहितत्वं च स्वसमवायि
समवेतत्व स्वसमवायिसमवेतसमवेतत्व स्वसमवायिसंयुक्तत्व स्वसमवायिसंयुक्तसंयुक्तत्वादिलक्षणपरंप
रासंबन्धघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन गुरुत्वविशिष्टत्वं संबन्धानंतुगमस्यादोषतया तादृशपरंपरासंबन्धोनाम
गुणतत्वेपि सत्ति विरहात् । एवं च काष्ठादिगुरुत्वस्य काष्ठादिसंबन्धिमजतीयभागानिष्ठगुरुत्वसमवहितत्वेन बहुत
रावयवगुरुत्वसमवहितत्वेन चापकृष्टपतनजनकत्वं भस्मादिगुरुत्वस्य चाग्निसंयोगेन जतीयभागनाशादव
यवस्याल्पत्वात् स्वाल्पतरगुरुत्वसमवहितत्वेनापकृष्टपतनजनकत्वं । न च लाघवात् गुरुत्वनिष्ठजातिरूपजन्यक

षोपकर्षयोरेवपतनोत्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वमुचितमितिवाच्यं। तथासत्यपकृष्टगुरुत्ववतोबहूनामवयविनांसंवलनद
शायांउत्कृष्टपतनानुपपत्तेरपकृष्टपतनापत्तेश्च। असंवलनदशायांप्रत्येकगुरुत्वात्तादृशोत्कृष्टपतनाभावेनापक
ष्टपतनोत्पादेनचतत्रसत्वेनगुरुत्वनिष्ठोत्कर्षस्यवक्तुमशक्यत्वात्। नचसमाहारगुरुत्वस्यैवपतनस्यनोत्कृष्टत्व
मपित्वपकृष्टत्वमेवयथोक्तपरंपरासंबंधेनप्रचुरतरपतनसमवहितत्वनिबंधनमेवचोत्कृष्टत्वव्यवहारइतिवाच्यं।
तथासतिसर्वत्रपातनिष्ठोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वव्यवहारस्यप्रचुराप्रचुरपतनेनैवसंभवात्पतननिष्ठोत्कर्षापकर्षयो
४८ रेवाक्लिष्टापत्तेः। प्रकृतेपिकाष्ठभस्मपतनयोरुत्कर्षापकर्षत्वव्यवहारस्यतेनैवसुवचत्वात्उद्देश्यासिद्धेश्चेति
भावः। नन्वेकत्वस्यापिसंख्यात्वेनद्वित्वसजातीयत्वादतिव्याप्तिस्तद्वत्स्थितत्वमतआहसाजात्यमिति। ननुस्नेहपार्थिवा
घवयविद्रवत्वेचातिव्याप्तिः। गुरुत्वव्याप्यजात्यातत्सजातीयाप्रसिद्धेरित्यतआहस्नेहेचेति। तादृशेनगुणत्वव्याप्यव्या राम॰
प्यः। पार्थिवादीति। आदिनातैजसावयवपरिग्रहः। जातिभेदादिति। परमाणुद्रवत्वसाधारणोत्कर्षापकर्षरूपजाति ४८
भेदाद्दृत्यर्थः। तादृशेतिविभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते। ननुगुणत्वव्याप्यजात्यासाजात्यविवक्षणेसंयोगज व्याप्य
संयोगविभागजविभागवारणायकृप्तमात्रपदमव्यावर्तकंपततेतयोर्गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्यापिसजातीयत्वात्त्वन्यत्व
भावात्कारणाकारणसंयोगकार्याकार्यसंयोगसाधारणाः कारणाकारणविभागकार्याकार्यविभागसाधारण्या
श्चगुणत्वव्याप्यव्याप्यजातेरभावादतआहसंयोगजेति। तयोः संयोगजन्यतावच्छेदकविभागजन्यतावच्छेदको
भयाभेवगुणत्वव्याप्यव्याप्यजातिभ्यांसजातीयत्वादितिभावः। इदमुपलक्षणं। कारणाकारणविभागजन्य

स्पर्

कार्याकार्यविभागवारणायतथात्वविवक्षया। अयिकेति। रूपादयः प्रायेणसजातीयगुणपूर्वकारवेतितदुपादानमित्यर्थः। नतेति।
लक्षणइतिशेषः। अणुत्वादीति। द्व्यणुकनिष्ठाणुत्वस्यपरमाणुद्वित्वजन्यत्वात्तस्यचगुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्याणुत्वस
जातीयत्वादिभावादितिभावः। आदिनासंख्यामात्रजन्यगुरुत्वसंख्यामात्रजन्यप्रचयजन्यमहत्वस्यपरिग्रहः। नचसंख्या
याः गुरुत्वजनकत्वेमानाभावइतिवाच्यं। गुरुत्वनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोर्जातिरूपत्वानुपगमेतन्नियगुरुत्वेऽल्पापिसंख्याप्रह
तुत्वस्यावश्यकत्वादन्यथान्यूनाधिकसंख्याकसमानगुरुत्वाश्रयावयवारब्धयोरवयविनोर्गुरुत्वतारतम्यानुपपत्तेः।
कार्यकारणभावस्तुपरिमाणवदेवेतिभावः। नन्वेवंपूर्वोक्तावयवावयविद्रवत्वादावतिव्याप्तिः कपमुद्धरणीयेत्यतआहमा
त्रपदमिति। अकारणगुणेति। स्वाश्रयाकारणगुणजन्यत्वेसतिस्वाश्रयसमवेतयद्गुणजन्यत्वस्येत्यर्थः। अन्यथाकारणा
कारणपदस्यस्वकारणेकारणपरत्वेअसंभवापत्तेः। अवयवावयविद्रवत्वातिव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेश्च। नित्यवर्गरूपा
दिनाशेचातिव्याप्तिवारणायविशेष्यदलं। नचस्वाश्रयाकारणसमवेतजन्यत्वेसतिस्वाश्रयसमवायिसमवेतजन्य
त्वमित्येवास्तु किंगुणपदोपादानमितिवाच्यं। समवेतत्वमपेक्ष्यगुणत्वस्यलघुत्वात्। वस्तुतस्तुस्वाश्रयाकारणीयाज
न्यत्वेसतिस्वाश्रयसमवायिजन्यत्वमेवलक्षणं। समवेतत्वसंबंधेनस्वाश्रयाकारणीयत्वादिलाभायचगुणपदमि
त्येवतत्वं। नोत्तेति। तस्यस्वाश्रयाकारणस्यावयविनोगुणेनैकत्वेनजननादितिभावः। ननुप्रकारेयोग्यत्वादित्यसंगतं
परिमाणादावप्युपाकजत्वस्याबाधितत्वेनायोग्यत्वाभावादित्यतआहप्रकारेऽयोग्यत्वादिति। विशेषणतायोग्य

मेव कुतस्तदाह परिमाणादाविति। अवच्छेदकत्वायोगादिति व्यावर्त्तकत्वासंभवादित्यर्थः। व्यावर्त्तकमेव च विशेषणमिति भावः।
कारणद्वयस्य परस्परसंयोगविभागाभ्यां कार्यसंयोगविभागौ चारजननात्कारणसंगतेराह कारणद्वयमिति। अनन्वया
दिति पंचम्यर्थजन्यत्वस्यानन्वयादित्यर्थः। यथाश्रुतमेवोपपादयति। कारणद्वयेति। ननु कारणद्वयसंयोगा
भ्यां कारणद्वयविभागाभ्यामपि न कार्यसंयोगविभागाविति स दोषस्तदवस्थ इत्यत आह वक्ष्यते हीति। यत्र कारणविभागमि
ति। एकपटकारणसंयोगमित्यर्थः। एतेन भाष्योक्तप्रकारेण व्याख्यातः कारणद्वयविभागजन्यत्वेन व्याख्यातः। तंतुद्वया
४८ कारणविभागाभ्यामपि तावद्वादेकस्य पटाकाशविभागस्य जननादिति भावः। योग्यतायां दजन्यतो व्यतेतदाद्वित्वादा
वतिव्याप्तेश्चेत्युत्तरग्रंथासंगतिः। संख्यात्वरूपत्वादेर्जन्यतावच्छेदकत्वाभावादतो व्याचष्टे जकारेऽयोग्यत्वेति। राम.
साजात्यस्यावच्छेदकत्वाभावाद्व्याचष्टे तदवच्छेदकत्वमिति। तत्सजातीयत्वमिति। कारणगुणजन्यसजातीयत्वमित्य ४८
र्थः। गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति। कारणगुणजन्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं न वक्तव्यमित्यर्थः। यथाश्रुते दूषण
माह तज्जन्यतेति। कारणगुणजन्यतेत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वं। कारणगुणपूर्वकयोग्यतावच्छेदकत्वं तथा त्वासंभवेन। का
रणगुणजन्यतावच्छेदकत्वासंभवेन। उत्तरेति। अपाकजेत्यस्य पर्युदासापत्ते द्वित्वादावतिव्याप्तेश्चेत्युत्तरग्रंथासंगते
रित्यर्थः। भेदेनेति। अन्यथा गुणत्वस्यापि गुणत्वव्याप्यतया तद्व्याप्यरूपत्वादिमादाय पाकजादावतिव्याप्तिताद्वस्थ्या
दिति भावः। गुणत्वपरंपराव्याप्येति। गुणत्वव्याप्यरूपत्वव्याप्येत्यर्थः। तथा च पाकजेऽतिव्याप्तिरिति भावः। यथा

मूर्त्तेति। यथा मूर्त्तेत्यादौ यपदं स्वरूपकथनमात्रं तथात्रापि सजातीयगुणपदं स्वरूपकथनमात्रं न तु विवक्षितमवयववाव
ह्रि विवक्षितत्वस्य सत्त्वे तदले नैव वाधितत्वाप्रयोजनाभावादिति भावः। किं तु स्वाश्रयसमवायीयासमवायिकारणवृत्तीत्ये
वविवक्षितमिति भावः। यद्यपि सजातीयपदानुपादाने रक्ततंतुरूपं प्रति स्वावयवांशुसंयोगस्यासमवायिकारणतया कु०
तंपटमादाय द्रव्यमात्रेऽतिव्याप्तिरेव समवायिकारणपदस्य कारणे कार्यप्रत्यासत्त्या कारणमात्रपरतया दध्यादावयव
यव वकत्विरसविशेषदेस्ताद्दृशकारणत्वेन तदारामपि दृश्यमानेऽतिव्याप्तिः। गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यपदस्य गुणत्वन्यूनवृत्तित्वपर्यंक
त्वात्। तथापि एकतंतुकपटे दध्यादौ रसविशेषादेः कारणत्वं चानभ्युपगम्येदमभिहितं। निरुक्तैयत्कारणपूर्वकत्वे तदभावस्ये
त्यर्थः। पाकजादाविति। आदिपदेन नित्यवृत्तिपरत्वादेः परिग्रहः। बुद्ध्यादाविति। तत्त्वाश्रयस्य निरुक्त कारणाप्रसिद्धेरिति
भावः। ननु यन्निष्ठकारणतानिरूपितकार्यत्वाभाववान् स्वाश्रयस्तद्वानुरक्तपदेन वक्तव्यमित्यस्वरसादाह अतिप्रसक्तत्वा
च्चेति। आत्ममनोयोगपूर्वकत्वादेरिति। आदिपदाद् घटाकाशसंयोगपूर्वकत्व शब्दपूर्वकत्वादिपरिग्रहः। अतएतापकृष्टेति कु
ताद्दृशापतनस्यापि सांवृत्तित्वसंपादनाय जन्यांतपतनविशेषणं। अतिप्रसक्तमिति। तथा च तज्जातीयपतनेऽ
तिव्याप्तिरिति भावः। गुणवत्त्वापकृष्टमिति। न च तथापि ताद्दृशापकृष्टपतनजनकतावच्छेदकरूपपरमाणुगुरुत्वमात्रवृ
त्तिपरूपं भावादायपरमाणुगुरुत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं। परमाणुगुरुत्वमात्रवृत्तित्वतापकृष्टस्य गुरुत्वांतरासमवहि
तत्वरूपतया जातित्वाभावात् अजन्यविनिष्ठगुरुत्वस्यावयविनिष्ठगुरुत्वसमवहितत्वानियमेन गुरुत्वांतरासम
वहितत्वाभावादेव ताद्दृशापकृष्टपतनाभावसंभवात्। न च तादृशाजातिरूपत्वमेव तस्येति वाच्यं। तथासति बहु

नापरमाणूनां संबन्धलनट त्रणुकामपि तादृशापत्तेनापत्तेः । न चेष्टापत्तिः तद्यकर्षस्याती । इयत्तयानन्तभावस्य प्रत्यक्षासिद्धेरिति वाच्यं । अतीन्द्रि
यत्वादेवानेसुपपत्तेर्मेपरमाणुपरिमाणवत्कर्षस्याप्यसिद्ध्यापत्तेरितिभावः । द्वे चित्तुप्र कोऽत्रोपरममहत्त्वेऽतिव्याप्तिरित्यपरममहत्व
८३ परंपरमाणुरुत्वस्याप्युपलक्षणं गुरुत्ववृत्तित्वेन वा जातिविशेषणीयेतितायं दोषइत्याद्रु । तन्मात्रेति । नित्यवृत्तिमात्रवृत्तित्वं चेत्य
र्थः । तदितरेति । नित्यवृत्तीतरावृत्तिमात्रत्वं न तु वृत्तित्वांशोपि व्यर्थत्वादित्यर्थः । अणुत्वस्यापीक्षि । तथाच परिमाणत्वेपातिव्याप्ति
रित्यर्थः । इदमुपलक्षणं । गुरुत्ववृत्तित्वस्याविशेषणत्वे परमाणुगुरुत्वस्याप्युपलक्षणं वा च्यं कारणगुणपूर्वककोत्तिस्वाश्रय
५० समवायिनिष्ठगुणजन्यवृत्तीत्यर्थः । तथाच स्वाश्रयसमवायिनिष्ठगुणजन्यो यस्तद्वृत्तिर्वेगसंस्कारत्वान्योगुणत्वव्याप्या जा
तिस्तच्छून्यविशेषगुणत्वमितिसमुदितार्थः । तादृशविशेषगुणाप्रसिद्धिवारणाय वक्ष्यंत जातिविशेषणाभावेनासंग्रहा
यसंस्कारत्वान्येति । जातिविशेषणास्त गुणत्वमादायासंभववारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वन्यूनवृत्त्यर्थकत्वेनगुण राम॰
त्वव्युदासः । अन्यताया समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलाभाय जातिपदं । परत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिवा ५०
रणाय विशेषगुणत्वमिति । परत्वापरत्वान्यत्वाभावेऽन्यं । न च कारणगुणपूर्वकपदेनस्वाश्रयसमवायिनिष्ठगुण
पूर्ववर्तिकर्मणोव्यावर्तकविशेषगुणत्वदलंनेतिवा च्यं । समवायसंनिवेशवैयर्थ्याभावात् । नन्वप्रकाश्रनचपरिमा
णेव्याप्तिरिति नसंगच्छते संख्यापरिमाणजन्यपरिमाणस्यालक्ष्यत्वात् । प्रचयजन्यपरिमाणेच लक्षणस्य
दित्वत आह अप्रसिद्धिवृत्तिरिति । तच्छून्येति । अविशेषितसंयोगश्चान्यो । कर्विनावयवयोः संयोगेत्यर्थः । असंग्रहत्वे
शृण्वानंतभावंतथाचतत्रलक्षणेनाव्याप्तिरितिभावः । ननुसंख्यापरिमाणान्यतरमात्रजन्यत्वमप्रसिद्धंस

कमवायि कारणांदूरपिजनकत्वात् आह मातृपद मिति असमवायिकारणांतरसंयोगादूर्ध्वपर्यवसितोऽर्थ इतिलाघवादपि कांश्यस्वविष्णो
जनकत्वाद्वेति भावः अकाशे उत्तरसंयोगपदे कर्मजन्यसंयोग पर तया व्याख्यातत्वापत्तार्थं इत्यर्थः तः स्वयंमात्रं भावद्रव्य
इति एवं चोत्तरत्वंचरमविभक्तत्वमेवेतिभावः एतेन संयोगसोत्तरत्वनिर्वचनेनविभागोव्याख्यातः इति श हेतोत्तरविभागो
विभागस्यावित्वेनोत्तरविभागोपि व्याख्यात इत्यर्थः तं संततायाचाद्विति अस्य येषुबुध्यादावस्य इत्यादि ति भावः इ्यकर्म २५
णोरतिव्याप्तिवारणायसंयोगजगुणत्वम् इतिनन्वप्रकाशे संयोगजत्वमत्रसंयोगासमवायिकारणकत्वमितिकथमु
क्तेमूलक्रुतेवेताद्दिभिधानाहि त्यत आह मकाशोइ निर्गुणस्तस्मीतीति मूलोक्तस्त्यर्थः । तात्पर्यतात्पर्य्यविषयीभूतेत्य
र्योजनात्तानादीतिमत्तरूपरागार्थः आदिपदात्सुखदुःखधर्माधर्मद्वेषसपरिग्रहः कर्मजयोविभिकर्मणयोः
संयोगयोः कर्मजयोर्विभागयोरिति योजना अन्यतरकर्मोभयकर्मजेद्विवचनं आद्यपदस्यविवक्षार्थ
कतेलक्षणापतिरन्यतरकर्मजसंयोगविभागयोरोद्यविभागात्मन्नाजत्वंयदापत्तिश्चैततो मूलभूतपरत्वया आद्यपदं
या चेष्टत्वंपोगजेति मूलभूतत्वात्तत्सात्तपरंपरयाच्चस्पापेक्षि तत्वात्तजन्यमात्रस्येति कार्यमात्रस्यैव गुणत्व ६०
न्यत्वादितिभावः उपाधिविशेषइति रूपत्वापाकस्यापिबुद्धित्वरूपधर्मविशेषइत्यर्थः नन्वपाकत्वादिप्रयोगाने
तस्युवेयोः तो अस्योपर इत्यत आह मानाभावाद्वेति नन्द्वित्वादिजनकतावच्छेदकतयैवतत्सिद्धिसंभवात् कुतोनुमानं
नत्वत्रा रूपत्वादिप्रयोगस्त्वेवनानात्वात्पत्तेरव्यभिचारेणकर्द्वित्वादिजनकतावच्छेदकत्वमितिवाच्यं द्वित्वादिष्वपिनानात्वे

क्षा३ द्व६

गु०टी० ज्ञानस्य कार्यस्य च्छेदकतापत्तेः सुखचन्नाशश्च स्वनाशापेक्षाबुद्धित्वं मानमस्त्वव्याप्यमेवं द्वित्वाद्यवच्छिन्नजनकतावच्छेद
कं सर्वं प्रमानसापेक्षाबुद्धित्वमेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः प्रागविलम्बस्याद्दोषत्वात् नचैवं स्मृत्यादिमादाय विनिगमना
विरहः इतिवाच्यं अंशतः स्मृत्यादेरपेक्षाबुद्धितोपि द्वित्वाद्युत्पत्त्या स्मृत्यादिव्यापकत्वासम्भवात् अयतथापि स्मृतित्व
५१ मादाय विनिगमनाविरहः नचैव कल्पनीयतत्तत्स्मृतित्वानि अतितत्तद्व्यक्तिकल्पनेकारणतावच्छेदकत्वने गौरवमेवमावकमिति वा सं
तथापि कल्पनीयतत्तन्मानसव्यक्तिः प्रतितद्विशेषणज्ञानादिव्यक्तेर्द्विशिष्यहेतुत्वावश्यकत्वेन तुल्यत्वात् नैवं तत्र मानसापेक्षाबु
द्धिरेव प्रथममनुभवत्वादि सिद्धान्तनतवत्सिद्धान्यथासिद्धापत्तिः संस्कारस्यादेरिवावेनतत्तीपकृत्यैव स्मृतिसंभवादिति वा ज्ञातत्वा
पि यत्र परामर्शाद्यात्मिकाया स्मृत्यपेक्षाबुद्धिस्तत्र स्मरणाद्यापत्तेः अनुमित्याद्युत्पत्त्यनन्तरं प्रथमानसज्ञानसंभवादिति चे
त्र प्रत्येकैकापेक्षाबुद्धितो द्वित्वाद्युत्पत्तिस्तत्र संस्कारमनिकल्पनागौरवस्यैव विनिगमकत्वात् वा स्मृत्यपेक्षाबुद्धिस्थ ५१
ले मानसव्यक्तिजन्यतेस्त्वाराद्रिव्यक्तिकल्पनापाद्म स्मृतितन्मन्यसंस्कारादिव्यक्तिकल्पनासमानत्वात् नचापेक्षाबुद्धित्वं
वा स्मृतित्वादिव्याप्यं नानैवालीनसत्वव्याप्यमेकमेवं तदुभयथापि द्वित्वादिजनकतावच्छेदकापेक्षाबुद्धित्वा मो द्वित्वादिज
नकतावच्छेदकापेक्षाबुद्धित्वैः सममेकानेकव्यक्तिद्वित्वाद्युत्पत्तिकालेपि तत्रित्वाद्युत्पत्तिवारणायतेषां मेदस्यावश्यकत्वादिति वा
च्यं त्रित्वाद्यधिकसंख्याजनकतावच्छेदकापेक्षाबुद्धित्वानां द्वित्वादिन्यूनसंख्याजनकतावच्छेदकापेक्षाबुद्धित्वव्याप्यत्वात् नवै राम०
वं द्वित्वाद्यधिकरणसंख्योत्पत्तिकालेपि तद्द्वित्वादिन्यूनसंख्योत्पादप्रसंग इतिवाच्यं सकलतत्व्यक्तित्वेनेष्टत्वात् प्राचीनम

ता४

ते न्यूनसंख्यायां तदधिकसंख्यासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेव तदानीं तदनुत्पादात् द्वित्वत्वादिना प्राचीनमते न्यूनसंख्यां प्रत्यधिकसंख्यासामा
ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेव तदानीं तदनुत्पादात् त्रित्वाद्युत्पत्तिकाले द्वित्वाद्युत्पादवारणाय एतादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यावश्यक
त्वात् एतन्मते अधिकसंख्योत्पत्तिकाले न न्यूनसंख्योत्पत्तिः किंतु मते द्वित्वत्रित्वादिजनकतावच्छेदकापेक्षाबुद्धित्वानि परस्परविरुद्धा
न्येव तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् इति मेवं पक्षपरत्वद्विष्ट्यकत्वादिजनकतावच्छेदकापेक्षाबुद्धित्वमादायैकस्य द्वा
लेव नापेक्षाबुद्धेः साकाण्यापत्ते स्मरणापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वापत्तेश्च न चैष्टापत्तिरिदानीं परमाणावाद्विविष्टद्वित्वाद्युत्पत्तेरस्मदादि
पनात्मानेकापेक्षाबुद्धितोपीति नामपेक्षाबुद्धितो वा संभवेपि सर्गादौ परमाणुद्वित्वोत्पादासंभवात् नच योगिनस्तदानींत
नद्वित्वाद्युत्पत्तिः किंतु नैतिवाच्यं तथासति सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकेऽनुपपत्तिमात्रात् अस्मदादिवत्सर्वज्ञोऽन्तरा परमाणोपीति नामपेक्षा एग०
बुद्धितस्तत्परमाणुद्वित्वाद्युत्पत्तिरिति वा च्यं एकालिकसर्वज्ञो द्वित्वादशायामप्रसिद्धत्वात् अन्यथा सत्त्वेमात्रमात्रेणैव सर्व द्वगाद
स्मिन्नेव यस्मात् दुपपत्तेः पलया अनुपपन्नमात्रं विवेद्वित्वात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तद्विजातीयापेक्षाबुद्धित्वेन हेतुतापीनकालिकसामान्य
धिकरणप्रमात्वात्स्तनि कुत्रापेक्षाबुद्धिरूपे मनापि द्वित्वोत्पत्त्यापत्तेः नापि यत्र समवाये न द्वित्वोत्पत्तिस्तत्र विषयतासंबन्धेन नापे
क्षाबुद्धिरिति वैशिष्ट्यसामान्यकरणेपत्त्यापत्तिः अयमेकोऽयमेकोऽनयोः प्रत्येकं एकत्वविति समूहालंबनापेक्षाबुद्धितो विषयमानद्वि
त्वमात्रेण वद्वित्वोत्पत्तिप्रसंगात् तन्नद्याक्तित्ववेतद्द्वित्वावच्छिन्नं प्रति तन्नद्याक्तित्वधर्मिकत्वावच्छेदकैकत्वप्रकारकापेक्षाबुद्धित्वेन
हेतुत्वमितिचेन्नहि अनुगतकार्यकारणभावानां जातिकल्पनायां प्रयोजनाभावान् प्रत्यक्षबुद्धित्वेनैव हेतुत्वस्य सम्भवादिति दि

गा१ ले२

गुणि.टी. कृतानतुजन्यमात्रगतवातिव्याप्तिसत्वात संस्कारादावितिविशेषणविशेषानमसंगतमत आह संस्कारादावितिवतस्य कार्य्यमात्रस्यतद्धीति अपे
क्षाबुद्धित्वं हीत्यर्थः जातित्वस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः नाद्रव्येनेति द्वित्वाद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वादिसाधारणस्य कार्य्यतावच्छेदकस्यैकस्याभा
वादेकत्वान्यसंख्यात्वैकपृथक्त्वान्यपृथक्त्वादिप्रत्येकधर्म्मावच्छिन्नं प्रतितेन हेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः द्वित्वाद्वित्वादकोपेक्षाबुद्धितो द्विपृ
५२ थक्त्वपरत्वादेर्द्विपृथक्त्वाद्युत्पादकापेक्षाबुद्धितश्च द्वित्वादेरुत्पादवारणाय द्वित्वद्विपृथक्त्वत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिविशिष्य हेतुमत्ता
दस्यावश्यकत्वादिति भावः नानेकत्वेति एकत्वद्वयादिविषयकबुद्धित्वादिकमित्यर्थः आदिपदादेकपृथक्त्वद्वयादिविषयकबुद्धित्वपरत्वनि
रूपत्वविषयकबुद्धित्वपरिकालोत्पत्तित्वस्य कालोत्पत्तिकत्वविषयकबुद्धित्वादिपरिग्रहः अनन्तुगमादिति तादृशेनजनकतानामन
२ नुगतत्वादित्यर्थः तथाचैकैकस्य त्वहृणाघवकत्वेपर्य्याप्तव्याप्तिः समुदायस्य तहणाघटकत्वे असंभवः कारणत्रयावस्थायिबुद्धि
निष्ठजनकतात्वेनचानुगमेहर्वोत्तानि प्रसंगत्तद्रवस्य इतिभावः गंधत्वेतिरूपत्वादेर्नित्यावृत्तीत्यनेनैववारणात्तद्विहायगंधत्वा
घतुपावर्णादिनानुस्वत्वद्वैपत्वभावनात्वादिपरिग्रहः संयोगत्वादीति आदिनाविभागत्वकर्म्मत्वमतावच्छेदकसंयोगादिनिष्ठजा
त्यादेः परिग्रहः तज्ज्ञातीपत्वेचेतिकर्म्मजातीपत्वेचेत्यर्थः गुणत्वव्याप्येति अन्यथासत्तानुगतत्वमादायासंभवापत्तेरितिभावः परिमाण
त्वादीति आदिनासंख्यात्वपृथक्त्वादिपरिग्रहः ननुकर्म्मत्वादेर्मनोगुणवृत्तीत्यनेनैववारणात्तेनुसत्त्वव्याप्यपदव्यर्थमत आह मनो
गुणापर्हमितिव्यक्तिसंनतपावमनोवृत्तिवृत्तीत्यर्थः इतिभावः गुणत्वव्याप्येतिगुणत्वसामर्थकमितिशेषः चतुर्थेअत्रवदेतीतिपावत्व
प्राप्तादिकः विभाजकोपाधिपरमिति तत्वे चविभाजकोपाधितानिपानक्षेपकेनक्रयतेनकालिकादिनेवेधमादायनातिप्रसंगः
तत्वेहेतुमीमाहदेविकेतितथाचतदपरता चोकालिकपरत्वापरत्वयोरव्याप्तिः स्यादितिभावः नचैकजातिविरहेपिकालिकपरत्वापर

२

त्वरूपावान्तरजातिमादायैवतन्नलक्षणसमन्वयः स्यादिस्पत आह कालिकपोश्चेतितथाचकालिकपरत्वापरत्वयोर्मनोवृत्तित्वमेवना
स्तीतिभावः नत्वेवं द्वित्वादावव्याप्तिर्द्वित्वत्वादीनोविभाजकोपाधित्वाभावात संख्यात्वस्यचनित्यवृत्तित्वादित्यत आह विभाज्येतेवेतितथाचा
नेकद्रव्यसमवेतसंख्यात्वरूपविभाजकोपाधिमादायैवतन्नलक्षणसमन्वयइतिभावः ननुतथापिद्विपृथक्त्वादावव्याप्तिः द्विपृथक्
त्वादेर्विभाजकोपाधित्वाभावात्पृथक्त्वत्वस्य चनित्यवृत्तित्वादित्यत आह पृथक्त्वेचेति ... कृत्वमपीत्यर्थः विभाजकत्वप्रज ५४
तेतथाचतत्रापि अनेकद्रव्यवृत्तिपृथक्त्वत्वरूपोपाधिमादायैवलक्षणसमन्वयइतिभावः असिकेत्वेगुणत्वव्याप्यपदप्रयोज
नंसंदर्भशुद्धेनभवतीत्यतः कालिकपरत्वापरत्वयोरव्याप्तिवारणायपरकारोत्कर्माह मनोगुणोतिवेतितथाचकालिकपरत्वापरत्वे
त्वमपिपरत्वापरत्वत्वोपाधिनाममनोगुणसजातीयमेवेतितद्वृत्तिकालिकपरत्वत्वापरत्वमादायतन्नलक्षणसमन्वयइतिभावः मेधा
दिरपिगुणत्वादिनामनोगुणसजातीयएवेत्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येचेतिगुणत्वव्याप्यपदप्रयोजनं चानुपदमेववक्ष्यते
लाघवादाह मनः पदेदेवेति अत्रानुसामान्यपरत्वेनिगेधमीकुलार्थपरत्वेचपाकजनीत्यावच्छेदकत्वाथिवीतेजो इत्युक्तवृत्तिजातिमा
दायतदाश्रयद्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिरतोनिरूपपदमितिकश्चिततद्वसत्रज्ञातेहत्कषीपकर्षव्याघातपातगुणविभाजकोपाधिता ज्ञा
धा पन्या भावान्तत्वात्तकन्निगंधेतिरूते सुरभिसुरभ्यादि धानिग्रेव स्वंतंकरसादिवृत्तिकडत्वादिमादायरसादावतिव्याप्तिः नीर
सेतिकृतेचिज्ञातीयस्यवदासं नीरूप इत्ये वगंधवृत्तिगंधत्वमादायगंधेऽतिव्याप्तिरेवस्तु सामान्यपरत्वेपीत्यतोनिरूपपदं ए
वं च वायुघृतकं एवमादायकालिकपरत्वापरत्वयोर्लक्षणसमन्वयः अनुस्पर्शोतिस्पर्शजन्यतावच्छेदकजातिमादायचस्पर्शेनाति

मु.शि.टी. सयोगजन्ये ज्ञातेरनुष्णाशीतत्वव्याप्यतया स्पर्शत्वव्याप्यत्वाभावादिति भावः कल्पद्वयमेव गुरुत्वव्याप्यद्रव्ययोजनमाहुरुष्णत्वे चेति जातिवि
शेषेति अपकर्षरूपेत्यर्थः तस्य चानुष्णाशीतगुरुत्वमाहात्म्यरूपगुणवृत्तित्वमिति भावः न तु न ज्ञातिविशेषो पि गुरुत्वव्याप्यत्वेनैव अप्र
गुरुत्वविभाजकेति न ज्ञातिविशेषस्य नतयातस्य गुरुत्वविभाजकपरिमाणत्वव्याप्यगुरुत्वगतप्रत्याहारगुरुत्वत्वजातेस्तन्मितान्तवृत्तिपदेन
वभिन्नासदिति भावः गुरुत्वत्वसाक्षाद्व्याप्येतु नो क्लृप्तादावव्याप्तिर्द्वित्वादिजातेर्गुरुत्वव्याप्यसंख्यात्वव्याप्यत्वादतो गुरुत्वविभाजको
43 पाधीरुत्तेन न वै वमपि द्वित्वाद्यव्याप्तिः द्वित्वादेर्गुरुत्वविभाजकसंख्यात्वादि व्याप्येनैकद्रव्यमात्रवृत्तिसंख्यात्वादि व्याप्यतयातत्साक्षा
द्व्याप्यत्वाभावादित्यत आहतत्वे वेति विभाजकोपाधिसाक्षाद्व्याप्यत्वे वेत्यर्थः अनेकद्रव्यवृत्तिसंख्यात्वादित्वं च न ज्ञातिरिति भावः म
त्वोक्तव्याख्यायाम नुष्णपदस्य हपदार्थेन रवैयर्थ्यात् स्वात्मैकाभावव्याव्याव्रूपादपरतिविजातीये तिक्रियायां सहादिरूपविजाती 43
यारंभका अपीत्यर्थः संयोगादयस्ति आदिना विभागपरिग्रहः तस्या विजातीयस्य द्वयजनकत्वादिति भावः सजातीयवि
तितद्यथा तिव्याप्तिरिति भावः पाकजेति विपि तत्पादितिपाकजरूपादिविशिष्टकारणत्वात्त्वास्त्यर्थः तथा च विजातीयाजनकत्वे सति सजाती
यजनकत्वमुष्णस्पर्शैकत्वान्याविव्याप्तिरितितस्यत्वसवाद्यभाववत्वरूपः तुल्यपदमितिभावः रूपादिकमिति तस्यगंधस्पर्शस्य
शादिपरिग्रहः तुल्पादीनादिना गुरुत्वद्रव्यसंयोगपरिग्रहः। वलनमिश्रमप्यस्ति तो द्रव्यविशेषपञ्चकमहत्वशालीसारणावा पुष्टिवरन
पत्तोप्वयं आदिना जीवनाशोस्पृपरिग्रहः अपि ग्रांतकपित्थेष्टा दृजनकवि भागपापाणादि कमपि चोष्टेन न पतिति विज्ञानो राग
यमितित यावत्तन्तहत्वाभावाहेतमुव्याप्तिरिति भावः ज्ञानादीनामिति परान्तमुत्वाहः पुरुषादे चापरिग्रहः एकाश्रितमिति यथा

संयोगान्ये तुल्यवृत्तिघातसंग्रहवारणांसेमवतितयाधेकत्वादिना विजातीयादित्वादिजननात्स्पर्शो नवजन्यजनकविभागादिजनकात्र सम्मि
वारणायगुणे प्येकाश्रितत्वस्य प्रवेशः रूपत्वावृत्तानेकत्वादि परत्वपरममहत्वदीर्घत्वयोः परिग्रहः रूपादावितिआदिनोः स्नेहपरिमाणादि परिग्र
हः अन्याभिरिति ते पोविजातीयाजनकत्वेपि सजातीयजनकत्वाभावादिति भावः अजनितेति अजनितः पाको विलक्षणसंयोगो येन
तेजो वयवे न तद्वृत्तिगुरुत्व मुष्णस्पर्शान्ते त्यर्थः अजनितपाकत्वस्य अस्य विशेषणत्वं तु नसंगच्छते उष्णस्पर्शस्य पाकजरूपादि
जनकत्वेपि पाकजनकत्वे मानाभावात्स्यद्धापाकजपाकजरूपादितया पाजनिते पाकः तनितं पाकजरूपादि येन तेजो वयवकृता
स्तत्वेनत्वेत्यर्थः विजातीयाजनकत्वसंपादनार्थं अजनितपाकेतु नो सजातीयजनकत्वं पादनार्थकानेत्युक्तं आदिना विजातीयजनक याव६
योगादि व्यक्ति परिग्रहः। वित्तादित्वपदे समभिव्याहृतयत्नपदं स्पर्शत्वो सम्पर्शत्ववारणाय देत्यं नेचास्मजातिविशेषमस्पर्शेभीमस
र्गस्पर्शत्वावारणायामूर्त्तमंते च रमेज्ञातिविशेषवारणाय एवं योसमस्पर्शस्प्रस्वाहतिरूपत्वाय पाकजपाकजरूपादिजनकत्वात्तिव्याप्तिः रूप ना६
त्वादिसंग्रहाय स्वाव वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या अपत्वेत्येकाश्रितस्य विशेषणीलरूपादे स्वावृत्तिनानादिजनतानावच्छेदक
जात्याश्रयत्वनकत्वाद्यव्याप्ति वा सनायगुणत्वसाक्षाद्व्याप्येतिलोहस्पर्शयोः सुसंग्रहः भियोगाद्यन्नादि जनकत्वाद्व्याप्तिवारणाये
का भिन्नस्ये ति रूपादे स्तादृशजात्याश्रयत्वानादिजनकत्वादिव्याप्ति वंतो वायादिभिन्नेत्येकाश्रितविशेषणं आदि पदादभि
घातसंग्राहश्रावतिरिक्तस्पर्शोत्तमसवलपरिग्रहः अन्यत्सर्वं द्वयमेव वृत्तेः सामान्यत्वपवेशो गोरवादाह स्पृष्टनीतिअ
संभववारणाय गुणत्वव्याप्येति विज्ञानादीति। आदिपदसंख्यादि जन्यमात्रावच्छेदकजातिपरिग्रहः स्वादृश इति भिगुणत्वसा

गुप्ति.टी
कार्य्यत्वाप्यतीत्यर्थः कर्म्मता स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यता ज्ञानाद्युद्देश्यजातत्वस्य यत्र्प्रवेशस्य जनकत्वात् स्वजातीयजनकत्वावच्छिन्नरासरतिभावः ध्वि
तीयविवक्षायां स्वानुगतपदस्य व्यावृत्तिमाह स्वर्गेति तथाच स्वर्गे व्याप्तिरितिभावः तद्वन्मुपगमेनुलाद्दूराद्धं स्वजनकत्वयाव्या
प्तिवारणाय तदुपादेयं स्वत्वकर्त्तृत्वेकर्म्मतः स्ववृत्तिगुणत्वव्याप्य जातपत्नीत्वाऽघृत्वेतद्दत्तेनावारणोपि स्वजातीयजनकत्वदृत्ते
नैववारणात्तिरितिघोर्वृत्तयकृत्वाद्यातिअन्यथातमादायुः दृ्वयकूत्वास्ववति व्याप्तिः स्यादितिभावः संख्यापाः स्वावित्तातीयपरि
५४ माणजनकत्वात स्वव्यात्वेविहायपटयकृत्वत्वानुधावनभावनाकारणापेतिभावनापा अपिपटुत्वस्यावनाजनकत्वस्यभाष्यद्व
ताऽश्रमिहितत्वाद्भावनात्वमादायभावनायामतिव्याप्तिवारणायभावनान्येति वस्तुतो परविशेषगुणत्वमर्थः पद्यंयमेत्तकृतेनजाते ७६
विशेषगुणत्वयाभावनाहु मादायनभावनायामतिव्याप्तिरेवमग्रेकम्मीत्वमनवपिकारणाहृत्तित्वेनजातेर्विशेषगुणत्वयामं
२६ स्कारत्वमादायापिनाम्निआतिन भावमुत्पपदे ऊओत्परामितिवत्स्मारणाद्वितीयविवक्षापदे भावनात्वमादायेवभावना
याभतिव्याप्तिर्व्वाधाजाते:पत्यकृत्वविवक्षापन्नुभावनाः स्मित्विनोपादेयमेववकानकालकृतोभावनास्मितिपाठः आमादिकः अत्र ५४
भावनावारणायपादनान्येतीतिपाठोपिप्रामादिकः किंतुत्वपदं याऽदूतोत्पपरमितिमनंतरमेवभाष्यवावारणायभावनास्मे
तिवत्स्मपामितिपाठः तादृशपाठास्तत्वमेवभाषामापाभावनाजनकत्वेमानाभावादिति वनत्वोपपरत्वा दीति आदिपदात्पर
त्वयोः स्तुत्वदुःरवयोश्चपरिग्रहः स्वजातीयेत्यादिपदस्य भवेन तकोंतपरिग्रहः जनकमात्रौ कोपात्वादेरपिसद्धेर्मत्सुस्तानकार ११
जनकत्वानदूष्पकादवावृमतः सजातीयपदस्य नात्वं वस्तनीप्या पष्यापाद्यन्तात्माबेनपत्वादिना स्रु मकार स्मापिगुरुत्व
२५
सजातीयपरत्वादिसजातीयत्वेविनाशाषतावत्स्यं गुरात्यादाद्यजात्यानुसामान्यं तथाव्येंटयकृत्यत्वादिवारणायेति स्वर्वौ सत्संगते कृष्ण
तस्यपृथिवीत्वादिजात्यामजातीयजनकवृत्तित्वेपि गुणात्वव्याप्यजात्यामजातीयजनकावृत्तित्वेनादिपदस्याद्याभावात्तन्नादिपद
मूलपाठेगुरुगत्वव्याप्यजात्यैवसजातीयत्वं सत्याह्वातात्वाद्याति आदिनागुरुत्वादेर्गाह्रिस्थितिस्थापकानापरिग्रहः कर्म्मासमवा
पीतिदृत्यं वृद्धत्वत्वगुणत्वादे: स्पेदनपतनादेःमपवापिकारणात्वात्प्रातिप्रसंगइतिभावः अभिघातजनकम्मीतिस्पर्शनिमित्तकारणा इतस्य
त्वान्नत्रातव्याप्तिवारणाय अस्पर्शवायोतिप्रसङ्गत्वेनापातिजातिविशेषणाप्रेतत्यर्थः अतेअनुद्भूतस्पर्शस्यापीत्यत्र अनुभूतो ह्
स्पर्शः स्पेपाकजानिविक्तमूर्तस्यापिविजातीयजनकावृत्तित्वेन सजातीयपावयवाद्भूतस्पर्शोजनकत्ववृत्तित्वेनवतस्याद्याभुद्
तोत्पस्पर्शेऽतिव्याप्तापनेवितिभावः अपकृत्वविशेषगोरवादाद्युसत्वरूपेतिभाव्यः तुल्यस्पर्शेन सपातेतिगीतोन्नावुत्पप
दाभित्यर्थः तथा च भावः नुत्पस्पर्शस्याद्भूतोत्पस्पर्शासि अस्पर्शोपरतवादिशिष्टमित्वत्वेनानुद्भूतस्पर्शोपिलद्दे प्रथमेवेति नाति
व्याप्तिरितिभावः नुज्ञानत्वादेः सजातीयजनकवृत्तित्वेपि विजातीयजनकवृत्तसोनादिदृत्तिनत्वालानादावतिव्याप्तिरितिरहोपि
दृषे: अतिव्याप्तिःस्पविजातीयात्नत्वादुपायद्वेपपानिफलहेषस्पहेतुतयास्मात्तस्माजनकत्वात्प्रेत्यभ्याहस्रकापदितिपदे
क्लायाकार्य्यमात्रं प्रतिहेतुत्वेनवास्वाराजनकत्वेपयान्द्वेपस्यापिविनिवृत्तत्वात्यत्वहान्योत्पातिदिशाद्वात्मकवाध्या
सगोजनकत्वादित्यर्थः नतुद्वेपस्यवोत्कादिशद्वात्मकवाह्यगुणोजनकत्वेमानाभावः तत्रत आहद्वेषानत्वं वेधि यथपिद्वेष
स्पमितिवृत्तिजनकातमाविजातीयजनकत्वमेवनास्तितुनोःतिव्याप्तिः मचतानादिभिन्नेत्यत्रकृतिभेदस्यापिप्रवेशादतिव्याप्ति
डि१
शैत्य७

मु. सि. टी.

इति वाच्यं तद्देहप्रवेशे प्रयोजनविरहात् तथापि ज्ञानस्य सुखदुःखयोर्वा नाशत्वे कर्मदेहप्रवेशेऽयोगात् सामस्यमवेतत्वापत्तिश्च प्रतियोगिताकत्वेहप्रवे
शनीयतयात्वादृष्टमिति मे दोषियादिति च इति भावः। गुरुत्वादीति आदितादृशत्वावेगाव्यस्थिति स्थापकपरिग्रहः न तु गुरुत्वादिरपि स्वनिष्ठगुणत्व
व्याप्यजातिशून्यस्य पर समवायिकारणतेति कृत्रिमयत्नेवतमहत्व कृत्रिमत्वादित्यत आह फलतदिति गुरुत्वाद्यावृत्तिव्याप्तिमायात् तन्तुरूपत्वादि
वृत्तिहापेत्यर्थः इत्यं च गुरुत्वादिजातेः तादृशजातिशून्यत्वपतनाद्यसमवायिकारणत्वं निराजातिव्याप्तिरिति भावः स्वनिष्ठत्वमेन गुणत्वव्याप्य
५५ जातौ विशेषणोऽस्त्वेवभवः रूपत्वादेर्गुणत्वव्याप्यमेवत्वादिति जातिशून्यायपाविशून्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वादिति हृदयं एकत्व
त्वादेरिति केचित् संतमकोऽयं स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिशून्यमेव न शून्यत्वे तु तादृशजातेसामान्याभावः स्वनिष्ठैकमत्वेपर्यवसितेग
नगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वेगुणामि असमवायिकारणत्वस्य स्प्रादौ बाधितत्वेनात्र समभावात्। किं तु स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजा
तिमतिवेगादिशब्दः। तथा चैकत्वादावव्याप्तिः एके त्वादेः स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यएकत्वत्वादिजातिशून्यदित्वादसमवायिकार ५५
णोकत्वादिहिं त्रित्वादेः स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्येत्यत्र गुणत्वमत्र द्वाव्याप्यपदं च व्यर्थमिति केचिदाहुरिति समुदायार्थः एकत्वत्व
द्वित्वादिनाप्येकदृष्टयत्वत्वरूपादिपरिग्रहः द्वित्वादित्वादिनोत्तु द्वयकत्वविग्रहपादिपरिग्रहेः द्वित्वादिसाधारण्यगुणत्वव्या
प्यजातिप्रतियोगिकोऽभावस्तदाद्युपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीयः अन्यथा द्वेषित्वव्यासज्यवृत्तिधर्मा
वच्छिन्नाभावमादाय सम्भवापत्तेः तथा च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमात्मपो पदेशो गौरवं स्वनिष्ठपदव्यापपदयोर्वै रम्य
यर्थ्ये च प्रतियोगिव्यधिकरणगुणत्वाभावस्य समवायिकारणत्वमत्रित्वस्यैव सम्भवत्वादिति अपरे तु भावः इति अपरे तु स्वनिष्ठगुणत्व

दे चिदित्यनेनाभरतान्वितनहीऽन गुणस्तु व्यवः

५

व्याप्यजातिशून्यस्याभावत्वे सामान्याभावस्यवाधात्तो नैकत्वादावव्याप्तिः अस्त्वेतत्सामानाधिकरण्यप्रवेशः व्याप्यपदयोर्वैयर्थ्यमित्या
हुरित्यर्थः इदमपि न सम्यक् अस्त्वेतदभावतयाऽवैयर्थ्यमेवोपदेशप्रयोजनकत्वात् द्वितीयगुणत्वव्याप्यपदवैयर्थ्यं द्वित्वादौ परस्तु ते
स्वनिष्ठेत्यत्र निष्ठव्याप्य जातिशून्यस्य यदसमवायिकारणत्वं तदेतच्चैकत्वस्य एकत्वगुरुत्वत्वादिधारणायात् संतेजातिविशेषणो
असमवायिकारणस्य हि नाम मेनाव समवहति स्वनिष्ठव्याप्यजातिशून्यस्यैति स्वनिष्ठव्याप्यजातिशून्यत्वं वेगादृशजातिसामा म
न्याभावो बोध्यः अन्यथैकत्वादेरसंबद्धाने व्याप्यजातिशून्यासमवायिकारणत्वाप्रसिद्धेः सामान्यादेर्नैव व्याप्यजातिशून्यत
यातदसमवायिकारणताप्रसिद्धेः तः स्वनिष्ठेति पृष्ठजातिशून्यासमवायिकारणतोति क्रमेणाप्रसिद्धिः असमवायिकारणता
मात्रस्यैव स्वनिष्ठसत्तारूपजातिमदसमवायिकारणत्वादतो व्याप्येति जातिपदं समवायेनशून्यत्वाभावप्रसंगस्यम
वापत्तेः स्वनिष्ठव्याप्यजातिशून्यकारणाव्रतो सुखादयोऽसम्भवः रूपत्वादेरपि स्वनिष्ठव्याप्यजातिशून्यत्वेन तानादिकार
णत्वात् इति त्वादितोऽसमवायीतिपरत्वापरत्वे तु स्वाश्रयगति व्याप्तिवारणाय समवायिकारणता इति जातिविशेषणोऽपरत्वादेर्न ५८
पिर्वेस्तानादिकारणत्वादसमवायीति। जातिपदं समवायेनतद्वत्ताभाव अन्यथा कालेऽतिव्याप्तेः नोः गुणत्वा नेति गु
णत्वशून्यस्य यदसमवायिकारणत्वं तदत्र नीत्यपोः गुरुत्वत्वादिवारणाय तेन असम्भववारणाय गुणत्वशून्येति शेषं स
र्वं वतामतु सत्तायामा आपिस्मे यत्वादिव्याप्यत्वादाघल रूपत्वव्याप्यपदे न कथं संतायावारणमत आह आद्य इति जातिस
मानाधिकरणाभावेति जातिपदं समवेतमात्रपरं जातित्वघटकनित्यत्वादिप्रवेशप्रयोजनविरहात् अभावप्रसन्नमवा

गुणशि. टी. ष्यद्वृत्तित्वविशेषः स्वपदं व्याप्यत्वाभिमतजातिपरं अन्यथा सत्ताया अपि तादृशाधिकरणासंबंधवैशिष्ट्यस्य तद्वृत्तिधर्मावच्छि
न्नाधारतानिरूपितवाद्यप्यत्वापत्तेः एतस्य गुरुत्वादौ हेत्वानन्वयेपि न तु कर्मत्वगुरुत्वत्वादीनामपि समवायिकारणत्वादेकमात्रवृत्तित्वा
वच्छिन्नत्वाव्याप्तिरिति तत आह अप्रसिद्धेति अप्रसिद्धिवारणाय केवलं स्वनिष्ठपदं यत्र तु पादादानादेवेत्यर्थः अप्रसिद्धि
५६ वारकस्वनिष्ठपदघटितात्वं मतं तस्यैव स्वनिरूपितादेवेति फलितार्थः स्वनिष्ठपदस्यापि व्यावृत्तिं दर्शयितुं अप्रसिद्धिवारके अपि
स्वनिष्ठपदविशेषणेन व्याप्तं तेनैतेन कृते स्वनिष्ठपदानुपादानेप्याद्यता इति स्वत्वं समवायिकारणं प्रसिद्ध्या कर्म
गुरुत्वादिघटितव्याप्तिमादायाप्रतिपत्त्या स्वनिष्ठपदोपादानस्य तन्नाप्यनिष्ठताप्रसक्त्यात्मप्रसिद्धिवारणार्थक
मिति पाठः तद्भेदे तद्भेदः अन्यथा सत्ताया अपि तादृशाधिकरणासंबंधवैशिष्ट्यस्य [illegible] तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियो
गितया व्याप्यत्वापत्तेः एतस्य गुरुत्वादौ हेत्वान्वये तदेतत्स्वनिष्ठपदोपादानेन कर्मगुरुत्वेप्यव्याप्तिर्भावनिरास इति
पाठः तत्र अप्रसिद्धिवारणार्थकमित्यस्यार्थः स्वनिष्ठजातिरूपत्वास्य समवायिकारणतेति कृते समवायिकारणता ५६
[illegible] धर्मनिष्ठतानिरूपजातिमत्त्वसमवायिकारणत्वादप्रसिद्धिः स्यादिति तद्वारणार्थकं [illegible] स्वनिष्ठत्वविशेषणं अनुतया
पि स्वनिष्ठपदं सार्थं व्याप्यजातिमत्त्वासमवायिकारणतावच्छिन्नत्वस्य समवायत्वान्वयाद्याजातित्वमपदेन व्याप्यजातिप्रतियो
गिकाभाववद्वृत्तित्वरूपेणाप्रसिद्धिवारणमभवान आह स्वनिष्ठत्वमपि च नित्यप्रतियोगिकाभावो यतः कुतः नेनैतद्वसमवायिकार
णाहृत्तसमवायिकारणवृत्तिजातेरपि नाप्रसिद्धिरित्यत आह स्वनिष्ठेति स्वनिष्ठमनुपादानपदे पापाभावविरहेण कर्मत्वगु रणा

१

रुत्वादिमादायाजिव्याप्तिरित्यादिभावः इति योजनीयं कर्मत्वगुरुत्वत्वादीनामित्यादिनावेगत्वद्रवत्वत्वमित्यादिस्यापरत्वपरिग्रहः स्यात्वेति
अन्यथादित्वादिघटितत्वाद्यावत्विव्याप्तमर्त्तेरिति भावः एकत्वघटिकत्वादौ च परत्वादिकमादायपलक्षणसंभवइति हृदयं नव
गुणत्वभवन्यासमवायिकारणतावृत्तिर्त्वगुणत्वभवन्यासमवायिकारणतावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः स वा प्रसिद्धः कर्मसमवा
यिकारणतावृत्तित्वं किंचेऽस्य गुरुत्वायुगत्वभूमायैतस्य पुन्नलं गुरुत्वादावतिव्याप्तिवारणोन तस्य निवेशः इत्यर्थः समवायिकारणतावृ
त्तित्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्व्यासमवायिकारणतावृत्तेः संयोगत्वस्यापि कर्मासमवायिकारणतावृत्तित्वादित्यत आह
द्वितीयेति फलितइतिकर्मासमवायिकारणतावृत्तीतु स्वावेव गुणत्वभून्यत्वस्य फलं गुरुत्वादावतिव्याप्तिवारणोत्तस्यनिष्ठाहादि
त्यर्थः कर्मत्वादीतिकर्मणो गुणत्वभून्यासमवायिकारणतात्वावच्छेदिति भावः आदिना कर्मत्वव्याप्यजातिपरिग्रहः नु
नु गुणत्वव्याप्यत्वे गुणत्वाभाववद्वृत्तित्वेसति गुणत्वसमानाधिकरणत्वं तथा च गुणत्वसमानाधिकरणत्वस्यैव लाभेनावै
कर्मत्वादिवारणाविनस्याभिधानित्वपर्यन्तेनेत्यत आह गुणत्वाभाववद्वृत्तित्वेति एवं च गुणत्वसमानाधिकरण
त्वस्याव्यावर्त्तकत्वेपि निरर्थकत्वाभावः उपरितनलघुत्वादिति भावः पवक्तव्ये मेति स्पष्टत्वात् उत्तवधत्वपुष्टिजीवनावेत्यभिधा
नोपलक्षणं कपित्वर्थः अन्यथा रूपादेः तावेतस्य स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वाप्रमस्तु स्वतः स्वेष्टं स्यादेः कारणताद
व्याप्यापत्तेरिति भावः संग्रहज्ञवकस्य स्नेहस्याजलस्पर्शानरद्वौ तस्यापि संग्रहस्यपरित्यागः त्वाद्दृशासतिप्रवीणाभिधा
नोताभिन्नस्येत्यर्थः अनाश्रयस्येमेते विजातीयार्थः तदन्यमात्रवृत्तित्वेतदस्मिन्नित्वेसति तं दसवृत्तित्वंतत्रविशेष्यभागस्यैव

गुणि॰टी॰

वति ८ ८८

र्याद्यात्मकत्वतत्त्वस्य तत्र्त्तिरितिएकवृत्तिमात्रवृत्तित्वमनेकवृत्त्यवृत्तित्वेसत्येकवृत्तित्वंतत्रापिविशेष्यभागस्यवैयर्थ्यादाहवस्तुतइति
ह्नित्तिरितिपरत्वापरत्वादावतिव्याप्तिवारणाय द्वयवृत्तित्वात्तद्धर्मेतरेतित्वातद्धर्मेतरभावजनकेतीत्यर्थः अन्यद्विशेषणप्रयोजनं
शिरोमणीयसमानजात्यारंभकत्वरूपोत्कादिशाबोध्यं इत्यादीतिअस्मदीयसमानजात्यारंभकत्वरूपोजातिरोत्यर्थः अत्रापि
द्रव्यत्वगुरुत्ववेगत्वस्थितिस्थापकत्ववारणायकर्म्मसमवायिकारणत्वेनजातिविशेषणीयात्वसमुत्पत्तिमित्युक्तत्ववारणा
५८ यसत्त्वसमवायिविशेषणीयरूपश्चएकाशोकत्वरूपोनमूलत्वरसमिद्धं अतःस्वातंत्र्येणमूलंव्याचष्टेमूलइतिसजातीयइति
उभयारंभकेअतिप्रसंगवारणायसत्वेनोक्तजनकेअतिप्रसंगवारणायविशेष्यदलंभावपदार्थंत्वजनकेपरत्वादौनातिव्याप्तिःनतुका
र्य्यकारणान्यतरवृत्तित्वार्थं समवायप्रत्यासत्त्यासजातीयजनकत्वं वा व्याप्तिस्तुवुत्पादहककुलेवेतिसत्येतदत्वाभाव
शेनामव्याप्तिमपिघापविशेष्यदलभावाद्गानामव्याप्तिमाहधर्म्मितिरक्षादिनेत्यादिपदाद्वेषपरिग्रहःशक्तियानुपहितस्य
गुल्लोनास्तीतिनत्राप्यातिरिक्तद्रव्यादिद्वित्वादाविशितत्स्यसजातीयाजनकत्वात्तनास्तीत्याभावजनकत्वेनभावजनकत्वा
द्वेतिभावः आदिमापत्वापरत्वादिपरिग्रहःसानेतरेतिरूपादिसंयोगादेरतिप्रसंगवारणायसत्वेतज्ज्ञानेतरसविषयकत्वाद्वि
त्वंयस्तजातीयंतज्जनकव्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वेसतीत्यर्थः नचलादृशसजातीयजनकत्वमूलत्वेसतीतिवाच्यं केनचि
तिघटनाघेतिवाच्यं अत्राववायविरूपादावतिव्याप्तेरापन्नेः स्मरेच्छाप्रयत्नाभ्यांस्मरणादीच्छाप्रयत्नयोःफलेच्छाद्वेषाभ्यामु ताभ
पायेच्छाद्वेषयोस्तेननानेनाव्याप्तिरितिभिन्नानेसजातीयाविशेषतोज्ञानस्यापिसविषयकभिन्नसजातीयाजनकत्वान ५८

१ नद्वाश्रजातीयज्ञानजनकत्वान्नातिव्याप्तिःसंगःज्ञानेतरेतिसजातीयाजनकजोतोरूपादव्यनिव्याप्तितादवस्थ्यंतस्य १
रतःसविषयकेति

तत्राप्यातिरिक्तोज्ञानेनरेतिसविषयकविशेषणंतु इत्यंवज्ञानस्यैज्ञानेतरभिन्नसजातीयाप्रसिद्धेः सजातीयत्वन्तुज्ञानसंभवःस्मृत्यादेरपिज्ञाने
तरसविषयकभिन्नज्ञानस्यध्वंसजनकत्वात्सजातीयत्वंचगुणत्वन्तूनवृत्तिज्ञानाभावोच्यं अन्यथाज्ञानवत्सविगुणत्वादिनासुखादि
नासुखादिसजातीयत्वादसंभवापत्तेः ज्ञानमात्रवृत्तिजन्यवारणायगुणत्वव्याप्येतिगुणत्वन्यूनवृत्तिस्तुयर्कतेनगुणत्वसमान्ना
यनासंभवःजातिपदं समवायेनस्वमतानाभाय अन्यथापतित्विनत्स्येंक्षेत्रज्ञनाशादावतिव्याप्तेरापत्तेः अजनक
परत्वादावतिव्याप्तिवारणायपूर्व्वबधिकालोत्पत्तिविशेषणेनतु व्यधिकरणोत्पादत्वधर्मतादितरभावजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्य
जातिसत्वंतरर्थः परत्वादेरपितात्वधर्मेतरसध्वंसस्यजनकत्वात्सतिव्याप्तिरवस्थाज्ञानेतिस्वव्यधिकरणज्ञानत्वधर्म्मे
तरजनकत्वमात्रेजातरश्चभावानुपधायकेपुःपरत्वादिषुनातिव्याप्तिरतोजातिगर्भतानर्भकत्वसत्वाइष्टत्वादिकमादा
यकर्म्मादावतिव्याप्तिवारणायगुणत्वव्याप्येतिगुणत्वन्यूनवृत्तित्वर्थ अन्यथागुणत्वमादायपरत्वादावतिव्याप्तितादव
स्थ्याजातिपदंसमवायेनतद्ज्ञानाभावबन्धयाकालेऽतिव्याप्तेःनतुप्रावजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमितेरा
त्मादिमितरेतेनभावविशेषणेनेत्यनेत्याहअपरत्वादिति अन्यथागुणत्वमादायगुणत्वासावतिव्याप्तितादवस्थ्यान्जातिप
देसमवायेनतद्नानाभावेत्र्यथाकालिकपरत्वादेरपिविषयकत्वाद्याव्याप्तकभावजनकत्वादतिव्याप्तेरितिभावः
सुखदुःखेतिइच्छाज्ञानयोःकार्य्यमात्रंप्रतिकारणत्वेनैवज्ञानत्वधर्मेतरभावंप्रतिजनकत्वात्स्वकृतासंभवः इच्छापिति
वृत्तित्वात्तत्वधर्मेतरयत्नापगोदिशिपाजनकत्वात्तत्संभवःसुखदुःखयोःतत्वधर्म्मेतिरिक्तभावाजनकत्वात्तदि

द्विः॰ ४८

गु॰ शि॰ दी॰ शेषगुणादानेऽपि गृहीतः स्यादिति भावः। ननु तथापि सुखदुःखयोरव्याप्तिः तयोः स्वसमवायिकरणं प्रत्यक्षसत्वेनैतरत्वे
स्याजनकत्वादित्यत आह ज्ञानत्वमित्यविशेषणतोऽस्यं च स्वसमानाधिकरणो छ्रादि जनकत्वमादाये वत न ज्ञानासमवाय इति भावः।
न च स्वव्यधिकरणोत्तरभावजनकत्वमेवं समञ्जसं किं ज्ञानत्वमिति स्मनेन तावतेऽपरत्वादिवारणात् प्रयत्नस्य स्वप्रत्यक्षजनकत्व
केवलज्ञानत्वसमवायादितिवाच्यं अस्वरूपाभावे वैपर्थ्याभावात् न चैतत्पापिनि प्रयोजनकं मे वेति वाच्यं तत् हेतु पाठाने मूले प्रयत्ने
५८ जनकक्रियापाजनकत्वमाद्यपलक्षणोपपादनानुपपत्तेः किं यापाः प्रयत्नव्यधिकरणत्वात् इत्येवेति स्वव्यधिकरणत्व
स स्वतात्मधर्मे विशेषणत्वेऽवैयर्थ्यः इच्छाद्वेषजनकत्वेति सुखदुःखत्तानयोरेव तज्जनकत्वादितिभावः। न तृतीतिरिति नास्य भि
शिपर्यः ह्यविषयकपद्वेषजनकत्वादेवत्त च लज्ञानासमवायादिति भावः। नातिप्रसंग इति सत्वेन हलस्येवाभावादिति भावः। अत्रेच्छात्वे
मर्म जनकत्वादिति पाठः। समानाधिकरणधर्माधर्मजनकत्वादिति पाठे समानाधिकरणप्रद्वेषत्वप्रयत्नेष्वतिप्रसंगाभा
वेस जातीयजनकत्वेव तत्संसमानाधिकरणविशेषणतास्वार्थत्वादिति ध्येयं न तु अगोगप्यमूपरमाणुवेजनकत्वमतेधर्मा ५८
स्यधर्म जनकत्वेभवेति पि अधर्मस्याधर्मस्य जनकत्वेमानाभावात् न चाधर्मसत्तानधर्मजन्यकार्यप्रतिकारणत्वेना
धर्मजनकत्वमस्त्येतिवाच्यं सजातीयजनकत्वं हि अनुशयप्रसाधारणाकारणात्वेवम् अर्थे अस्यास्तु सुखदुःखयोरपि का
लत्वेन सुखदुःखप्रतिकारणत्वे नाव्याप्त्यापत्तेः किं च संस्कारत्वेनात्मनंतीके इत्नेपि भावनानुमाशयमानताव्याप्ति
व्याप्तिरत आह प्रत्यक्षत्वेनेति परमाजातिरित्यर्थः प्रकाशमयवाररयति वस्तुनस्तिनत्तु च तु सुरोः संयोगादिजनकत्वात्

जनकत्वे त्वौपाधिकसविषयाभावेन लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वात्

विदक त्वेपि संयोगादिद्वारा वस्तुपरिजनकत्वं न वस्तुपराकृतादेर्विषयतयाज्ञानेनिष्ठजनकत्वावच्छेदकत्वेपि ज्ञानद्वारा जनकत्वं नहि
हंरस्यतोमावार्थमाह पुत्रमुखत्वेपि पितृपतो ज्ञाना। पितुःपुत्रसुखज्ञाने ज्ञानयोरेव तिज्ञाने छाद्योत्पित्यतरवेनार्थः। आदि
५८ यमात्राच्छन्निस्पष्टे द्वि पकाह निलेसतिपदलौकिपदं नितसम्मत तृपस्प्रवेशेगोरवादाहसेद्रियकेतिसंस्कारत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां
त्वगुणात्वात्पन्नपदेनैवारणात् द्विशेषपदं गुणत्वव्याप्यपदयोर्वैयर्थ्यं छन्नकरणाद्यपरतयाचष्टे गुणाद्रूपत्वादिनागुणत्वे
त्वन्नगुणराशहृ स्तनार्थ सुरत्वादेरसयरवारणाय इतरत्निरूपितिरूनत्वित्वस्याधिसमानाधिकरणपदाद्रितेत्वेगुणत्वादे
रसंग्रहाय त्वे निरतन आरतत्समानाधिकरणो भावनात्वसमानाधिकरणोऽसार्थः। ऐन्द्रियकद्वतीति इन्द्रियकद्वतिरव्यवच्छानेतर
५ आत्मगुणमात्रवृत्तिर्जातिरित्युक्तेन वर्षः। धर्मत्वाधर्मत्वसमानाधारमादायातिव्याप्तिवारणायपदेन्द्रियमक्तवीति द्रव्याद्वाद्यतिव्याप्तिवा
रणाय द्वि तीयपदं जातित्नद्वानेनातिव्याप्तिवारणाय ज्ञानेनेत्येति गुणविशेषणं तृपादावतिव्याप्तिवारणायास्येति संस्कारत्वेगुणत्व
सख्यात्वादिवारणाय पत्नात्वे इति ज्ञानात्माश्नगुणात्माद्वित्विरित्यर्थः ज्ञानविषयंत्वसमवायेनतद्वत्ताता भावये द्विपकेति संख्यात्व
परिमाणत्वादिकं मतपेति आत्मिवारणाय विशेषणेति संस्कारत्ववारणाय भावनेत्यादि। भावः प्रतियोगि व्यधिकरणो वायुः
तेन संस्कारतत्प्रभावनाति हविशिष्टाभावादिमति योगित्वेपि न कृतिः अन्यत्स्वर्वैवतात्विष कृतिरिन्यपरुपाजातेर्द्वि
यकत्वाविशेषणत्वं प्रसिद्धमित्याययणात् इत्यानानेति पुंस्पत्वेऽपि यद्यत्वे विशिष्टसाकारपरविषयत्वमिति यावत् मात्मप्रवेशे
तोरवाद् इत्यानेति संस्कारत्वादिवारणाय तत्र इत्यात्मगुणविशेषणं आत्मवृत्ति यत्कृत्यस्य पृतरूपेषु यत्कृतात इत्ता

गु॰क्रि॰टी॰ तद्विशेषोऽन्यैः आत्मसंयोगादेरप्युपलक्षणत्वात्संयोगादौ नातिव्याप्तिः इति तु व्याप्यइतिंतु स्वर्थेन तु स्मरणादपादविलायप्रत्यर्थः सतोल सुत्वादिति
भावस्यादृशाति ज्ञानभिन्नेश्वरविशेषगुणजातीयपरमित्यर्थः। अथ ज्ञानभिन्नो योऽस्वरविशेषगुणस्तदन्यत्वमस्तस्यादाकाशे
नामपातित जातिव्याप्तिः स्यादितिभावः लाघवादाह द्वाम्यलेति इच्छाप्रयत्नयोरेव ज्ञानभिन्नईश्वरविशेषगुणजातीयत्वादि
५९ तिभावः। सुखदुःखद्वेषाणां नुसजातीयाजनकत्वादेवनिरास इति हृदयम्। स्यादितिकतत्वस्य सजातीयैकत्वादिजनकत्वे
पिज्ञानेनात्र विजातीयाजनकत्वाद्विलादेस्त्वविजातीयपरिमाणजनकत्वे पिसजातीयाजनकत्वादित्यर्थः। नतु निःसंख्याति
कर्मेव६ नतु एककपालेकादस्य घटैकत्वजनकतयाघटकपालद्वित्वजनकतयाच एकत्वापिसंख्याव्याप्तेः सजातीयविजातीयोभयजनक अ
त्वमस्त्येवेत्यत आह गुणत्वेति वाच्यमिति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं एकस्यत्वविजातीयत्वमित्यर्थः गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं तु ५९
गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमनेनतु गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सतिगुणत्वव्याप्यत्वं विशेषदलं वैयर्थ्यान्न्यूनलेपत्तनमादाय गुरु
त्वेन सामान्यगतत्वापत्तेश्च विशेषनिष्टगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वे तत्र सा व्याप्यत्वे वस्तुन एव मितमि
त्वाहुः तदसत्त्वेन नन वृत्तामादाय हृणादावतिव्याप्तिप्रवेशात् गुणत्वव्याप्यदेनगुणत्वन्यूनवृत्तित्वलाभसंभवेनकालान्तरपद
वैयर्थ्यप्रवेशाद्वा अन्यथेति स्वाहृतिजातिमत्वस्य स्वहृत्तिपतत किंचिज्जातिसत्त्वे मतिमत वेतत्वस्य वा स्वविजातीयपदार्थ त्वाद्
र्थः। तद्व्याप्यगोगिरस्तु पलतरणे पायजनीलादि पाकजनीलादिजनकत्वात्रपिरूपादावतिप्रसंगोऽपोध्यः पृथ्वीपाजा नत्र
तिपरत्वपेक्षेवे गाद्यिति व्यापकपोरति व्याप्तिः जन्मना पूर्वपरत्वपरेण परत्वव्यापत्वं मितिव्याप्तिपरत्वपरू सुस्वपर

त्यर्थः। अप्रसंग इति कर्मजन्यवत्त्वासमानाधिकरणसंग्रहत्यर्थः। तस्येति स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणेति दृश्यमितिमूलस्येत्यर्थः। एतत्वाप्तिहितस्येतस्य
विशेष्यं अभयारेभके ति संयोगादावित्यर्थः। विवक्षणीयव्येतिभावस्य स्वाश्रयसमवेतारंभकवदेवविवक्षणीयपाल्येत्यर्थः। तत्स्वेयहारेतु
द्विसेयहायेपरमसमवेतेमिपसमवेतविशेषगुणारंभकत्वेमनिस्वाश्रयसमवेतारंभकाभिनायकत्वादित्यर्थः। अन्यथा स्वसमानाधिक
रणसुखदुःखान्यविशेषगुणारंभकधर्माधर्मयोः स्वसमानाधिकरणधर्माधर्मसुखदुःखजनकेश्वरपत्ते चातिव्याप्तिरितिभावः
अत्र स्वत्वदादिपरिमाणजनकपरमाणुद्वित्वादावतिव्याप्तिर्वारणायविशेष्यदले स्वाश्रयसमवेतपदं सतत्परत्वपरत्वपदे
नकालिकपरत्वपदेन परसमवेतविशेषगुणजनकत्वस्वाश्रयसमवेतजनकद्वित्वजातिमत्वस्यात्रदाभेदेनत्वादायथाधर्मभूतने
शपरत्वे इति व्याप्तेः अथ परिमाणत्वनैमित्तिकद्रवत्वादि सत्तारसभवारणाय विशेषदले स्वाश्रयसमवेतपदमिति ध्येयं न चापिव रूपा
दौनिमित्तद्वतिव्याप्तिवारणायैव विशेषगुणत्वविवक्षणीयपात्यर्थः। नवोत्पत्तिप्रसंगात्तु जातिपरत्वपदेनयोरति अवेगस्पर्शवेगता
नतु वसेस्कारत्वरूपपरसमवेतस्पर्शरूपावाविशेषगुणजनकवेगहृत्तितयाव्यत्ताद्वावपजातिपरत्वपदे धृतिव्याप्तिरितिवाच्यं
स्पर्शस्वरसमेवबुद्धिशब्दयोरतिव्याप्तिर्वेमित्यसमानत्वादितिभावः। अत्रत्वर्थ इतिनत्याद्यव्याप्तिपरत्वाभित्यस्यपरत्वमवेन।
विशेषगुणानुपधायकत्वे सति शेषगुणोपधायकतापरत्वमित्यर्थः। जातिपरत्वेवेगस्यपरसमवेतविशेषगुणाजनकाहृत्तिविशे
षगुणाजनकहृत्तिजातिमत्वपरत्वेद्वित्वर्थः। अतिव्याप्तिरित्यस्यसमानाधिकरणभावनास्मरणजनकहृत्तिसंस्कारत्वमादाय
यातिव्याप्तिरित्यर्थः इतिभावः। एवेमतितात्पमितिनेवस्यानुपयुक्तत्वापत्तेस्तारोतरेणतदावनारयानिनावाभिन तु विशेषगु

गु.शि.टी.

गात्मेतितया वविशेषगुणत्वप्रवेशादेव यत्किंचिद्रलापकेषा नयोरतिव्याप्तिरिति सकाशात्मिशापः सुवैमात्रस्वरसेनैव बुद्धिशब्दयो
र्व्याप्तिश्चेत्विशकाशोऽवतारणी यद्गतिभावः। यथाश्रुतेति लक्षणस्य संस्कारत्वमात्रा यद्वेगस्थितिस्थापकयोरतिव्याप्त्यत्वान्
गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे पर्यवसितं तथा याथार्थ्यपक्षे गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे नतु सतिसमस्ताः समानाधिकरणपदार्थ कना
६० तुल्यचाधिकरणताहशगुणजनकाविलपाहविन्दे जातिमतो विशेषगुणत्वस्य तेजोयावरपरमाणुरूपादावतिव्याप्ताव्याहशब्दजनका।
नित्याहनिलाद्यव्याहजातिमतयाद्रूपत्वादेरतयासाव्याप्तिव्याप्तिनिरासिभावः ज्ञानभिन्नपदस्य व्यावर्त्तितमाहशब्दव्येतिरा
ह्यादेरित्यर्थः। जातिमितिद्वारं दिनेमुक्तौ करने रपिभेदभिगातादिद्वारैव शब्दादिविशेषगुणजनकत्वात्संजातिद्वयं तः स्यादिति। हु
निमित्तमेन रूपतिः नाम्नापि नद्वौतिद्वारमितिशब्दादिरूपविशेषगुणजनने रस्यर्थः। तेनतत्र समवायिकारणत्वस्याधिकस्य
रघुः स्वजनन वृत्तसत्तेऽपि नित्याहृत्ति तयाजातमपि वपुटुबनरभावनावाप्यातनवृत्तिविशेषगुणाभावं च धर्मेतितयावायुनेऽहज्ञानमा
वादेवत भाव्याप्तिरिति भावः। ताहशजन्यवेनिका प्येमात्रं चापृथगगनयु ज्ञानत्वादिना मावृत्तिर्नेवत्वादिति भावः। नेत्या
रत्वेति अन्यथा संस्कारत्वस्यापि ताहशानित्याहतितपाशानामि नपद्युतरभावनाघात्मेव विशेषगुणजनकभावनाद्यन्तिमप
नहृतवेगाश्रावतिव्याप्तिः स्यादिति भावः। परिमाणत्वाद्यादिनाद्रिपदानरथपत्वं गुरुत्वलादि पशियहः ज्ञानाभिन्नेतीति हि
तीयज्ञानाभिन्नेतमधः स्वपितिज्ञानाभिन्नेति विशेषगुणादिशपशेभावनायाज्ञानाभिन्नेगुणजनकत्वाभावस्यव्याप्ति
त्यर्थः। इदमुपलक्षणं नैस्कारत्वावयवेगाहेत्ववदेलवेपर्यवनस्यादत्पेतदःताभावे नैवकारणोदितिहस्पेपि धा

नाशिश्यासिरिति

६०

११

ज्ञानवासनायाः मिथ्याज्ञानजन्यवासनायाः। मिथ्याज्ञानजन्यवासनायाधर्माधर्मजनकत्वेमानाभावात् विहितनिषिद्धकर्मणस्तद्धर्माधर्मजनकत्वा
त्तत्त्वज्ञानेनातितत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्साप्रभावाभावतु धर्माधर्माधर्मेयनुपपत्तेर्नतज्ज्ञाह भावनायाः इतिभावनायाभाव नाजनकत्वेमाना
भावादाहृज्ञानेतितथावस्मृतिजनकत्वादेव नभावनायामव्याप्तिरितिभावः नतथानाव्याप्तिः परिमाणादौत्वादिनासंख्यागुरुत्वपरिग्रहः ज्ञानपदे
नेच्छिद्विती पेनापिज्ञानपदे नात्मधर्मोपलक्षणं गौरवत्वादेवात्मधर्मेतराजनकत्वाद्व्याप्तिः स्यादित्यर्थः। तुलादौ स्यादिदुःखद्वेषभावनापरि
ग्रहः। ज्ञानेच्छायोक्तभगवदिच्छामादायैवलक्षणसमन्वयसंभवदितिभावः। विशेषगुणेति द्वितीयविशेषगुणेत्यर्थः। न चेच्छैद्विती यज्ञानभिन्न
परत्वमर्थं घटादि संयोगादेः स्वप्रत्यक्षजनकत्वेऽपि स्वाश्रयसमवेततविशेषगुणाजनकत्वाभावादेवनिरासात् सार्थक्यमितिवाच्यम्। नन्वत्र पापि
नयोः सुखादिजनकत्वादतिव्याप्तिरुपरिष्टात् आहतयोऽपीति आत्मैकत्वमहत्त्वयोरपीत्यर्थः। ननु अभिघातात्मजातेजः संयोगेनापि पाकजनेनात्र
स्यतत्त्वेयाधिकरणशब्दजनकत्वात् द्रूपतद्वत्त्वेनैवानतथि शालरस्य तन्त्राहयारीत्वमितिनं त्वात्ममनोयोगस्य तु वैशिष्ट्यवत्स्वीकारादेव तत्संभारमानि
प्रसंगविनाप्रिकिंमत्रवैमात्र्यस्वीकारे गोतिपाश्वं विहिगमकाभावप्रकारणतावद्रूपव्याद्यवानुपरोधात्। अपथवैव जातित्वाकारादिदिभा
वः धर्मजन्यताधछेदकजात्यालंकारभिपात दतुपगमेत्याह आत्मेतिनतुजातिभेदे मानाभावं इत्यतआह हेतुसंयोगमात्मेति तेजः संयो
गमात्रस्यात्ममनःसंयोगमात्रस्येत्यर्थः। तथात्वे पाकजनकत्वे ज्ञानसुखादिजनकत्वे आतिप्रसंगमाहितिय याकयोविलेनः संयोगाणं द्र
पासुत्पत्तिप्रसंगात्सुखसिकालेपात्ममनः संयोगसत्त्वात् ज्ञानसुखाद्युत्पत्तिप्रसंगाभेत्यर्थः। किंआत्मपाक्षमनःसंयोगस्यजनकत्वेन
वैजात्यस्यफलबलकल्पितत्वतथात्वे घाणादिविजातीयात्ममनःसंयोगविरहादेवनज्ञानाद्युत्पादइतिभावः। ननुवलकारस्यवेग

अ॰ ११८ व्याप्य॰ व्या॰

गु॰ शि॰ इति त्वात भावनात्वस्य गुणत्वसामानाधिकरण्याभावात भावनायामव्याप्तिवृत्तेराह गुणात्वसामानाधिकरण्यमेवेति भावनात्वस्य सामानाधिकरण्यसंपादनाया
संस्कारत्वाभेति तु स्वत्वादेरपि गुणत्वव्याप्यत्वादुक्तं जातीति वृत्तेत तो यः प्रत्यक्षगुणत्वस्य व्याप्या जाति मद्वृत्तिविशेषगुणत्वमित्यर्थे तत्वाने छाभाव नादा
वव्याप्तिः न भैक्तीति शब्दोत्पन्नावात्वं यदृष्टेपत्वेतरतास्मिन्नितिवृत्तित्वप्रवेशे गौरवात्तु स्वत्वेनेतरत्वस्य रूपत्वेनसमानाधिकरण्यसामानाधिक
रणेष्वतादात्म्येन प्रकाशकारित्वम् त्वंगात्स्य च सामान्याव्याप्तानुसारे गोत्व पृत्वे योऽजपति पृत्वमिति मध्यमिति परिमाणतात्पर्यनेतरत्व
धाहाप्येमित्यर्थः केनात्वपरिमाणात्स्य स्वाश्रय स्वत्वरूपत्व जनकत्वेस्य शोभस्वाश्रय यद्वृत्तिघातजनकत्वेपिनाप्याप्तिरिति आकाशे परंतिवर
६१ नैवेस नेतरेस्थ्याहाग्नेस्यर्थः अकारोत्पादवृष्टेसामानाधिकरणतीतिशब्दत्वादौ शब्दत्वम्प्योत्पन्न देसमानाधिकरण्यमनवेदृष्टं तावपि
नतस्मात्रेष्टेवित्वमिति व्यवच्छेदः आदिमानुद्धिसे योगत्वादिपरिग्रहः तेषां द्वित्वविभागादिजनकवृत्तित्वेपि समानाधिकरणाभवत्
मात्र तु नित्यामावाम इति भावः माह प्रमाणत्रहे वृत्तित्वं यदिस्व समानाधिकरणाजनकत्वे वृत्तित्वे पतित्वसमानाधिकरणाजनकवृत्तित्व ६६
तु यत्वेतदादि शेष्यादल्पके य पर्यमत आरश्यत्वेति समानाधिकरणोत्पत्वं त्वमानाधिकरणोत्पथे तानाभिघातेभि तेष्प्रत्यक्षल ६१
मात्र क्षिनोत्रेभि परिमाणात्वे नित्यत्वथात्वपरिमाणस्य समानाधिकरणानाव जनकत्वात्स्पर्शस्य समानाधिकरणाभिघात
जनकत्वात्परिमाणत्वस्य योः भेयहोत्पादितिभावः स्पर्शीयपलेटे तत्रापि जनकत्वभाव हमायात्वादभिघातपदेसंयो
गसामान्यसंयोधाएव तु नारजीप रत्वादित्वापातिपेदवादि भेदेनेति भावः द्वित्वादौ तिआदिपदाद्वित्वत्वादि परिग्रहः समतीय गा॥॰
जनकहतीत्यसमानाधिकरण्यनकिंचित ज्ञात्पादुरूगतव्याप्यता पायावि वृत्तितोराघः परत्वादावतिव्याप्तेः न तस्यापि गुणत्वादिमत्वा

स्वदोऽव्याप्तिः स्पर्शस्य भिघातत्वाद्भिघातजनकत्पादस्य पिकयत्वासित्वा नआहस्य वृत्तिश्चिन भत्युपगमवादे नास्कृयास पवापीनिकमजनकावलीन
पूरितचिको ग्रह

नीयस्य ज्ञानस्य जनकत्वात्तांतः गुणात्वव्याप्यपदवैयर्थ्यादिपत्त आहमातासंवेति प्रथमसाजात्येन गुणत्वव्याप्यजात्येवेति भावः पृथिवीत्वादीति पृथिव्यादेर्गु
णत्वव्याप्यजात्वमजातीयेशमिद्धात्वप्राविसमानाधिकरणस्यजातीयजनकात्वमितात स्तात्व्याप्य व्याप्य पृथिवीत्वादि नात्मज्ञानीयोघटादिःतज्ज
नककपालादिवृत्तित्वात्मेति भावः अत्यादि पदाज्जलत्वादिपरिग्रहः गुणत्वव्याप्येतीतिगुणात्व संकेतिशेषः ननु पृथिवीत्वादेः कर्मजनकवृत्तितयाव
स्यमातात्कर्मजनकेवृत्तित्वाविशेषणेनवारणात्कृतंगुणत्वव्याप्यपदेनेति वगुणात्वव्याप्यजात्यमात्रमात्रविव रूपेयं घटपृथिवीत्वादेर्वारणस
भवेनस्य तात्याप्यजात्मात्रमात्रविव रूपत्वात्रद्वारणाय घटपक्षेगुणत्वेति पवे घोतमतु तः पश्चात्वमात्रादीतिन्यायात् इत्यत्र तात्पर्यात्ददाहवस्त्विति
व्याप्य॰ ततगुणत्वव्याप्यपदादेवगत्वेतिसंस्कारत्वस्य सजातीयभावनाजनकभावनावृत्तित्वादेस्वावारणमितिभावः न तु कम्मैति तत्कार्हन्नितिजाति विषये घो
समानाधिक॰ कर्मजनकत्वेकर्मासमवायिकारणत्वसत्वाभावोव्यभिचारितप्रथाव सम्प्रसिकर्मसमवायिकारणत्वस्य हि मतेपि ननस्यकर्मसमवायिकारणत्वमिति ना
तिवातिव्याप्तिः इति भावः स्वसमानाधिकरणोकाश्रितजनकत्वे सतित्वस्य कार्यं यथाश्रुतस्य जातेः समस्याहृत्यभूतिदावतिव्याप्तिरत एवाहतोव्याविस्त्वा
नस्तुरवदुःखेति ज्ञानस्तुखदुःखेपि तेषुतस्य समानाधिकरणाश्रितं नतदजनकत्वे सति ज्ञाने केवृत्तिवृत्तित्वा गुणोणिज्ञाभाव पक्ति योगिनोज्ञानिसा
तृष्णा नेव मति ज्ञान्त्वमेतरजनकत्वमितित्वयः पाह कर्मगुणत्वावृत्तिव्याप्ति वारणाय प्रथमेसत्यंतं एवं वृत्तस्य स्वसमानाधिकरणाश्रितं वेगादिक्रिया
—१८ जनकत्वातिव्याप्तिः प्रसंगः जनकत्वेव कार्यत्वानवच्छिन्नतत्स्वतात्पतियोगिकजनकत्वं बोध्यं अन्यथा प्रयत्ने जन्य देहपाटे वृत्त्यादेः जन्यत्वे ज्ञानत्वेन
कालत्वेनवाकार्यमात्रे प्रतिजनकतया तस्य समानाधिकरणकाश्रितात्पतनकत्वाभावालौकिकत्वपल्लस्य समानाधिकरणकाश्रितज्ञानतु खदुः
स्वजनकत्वादव्याप्त्यवीरणाय ज्ञानेसु खदुःखेतरेत्येकाश्रितविशेषणात्वात्स्व धर्मेतरेतु कौविहितनिषिद्धविषयकपथ्यलेऽतिव्याप्तिः वृष्टाज
जनकत्वेनतवृत्तिशेष्यादलस्यादतोन्यानसुखदुःखेतरेतिकाश्रितविशेषणात्वं धनत्वता दृष्टधर्माधर्मजनकत्वात्तानेप्रसंगः रूपादावपेक्ष

पु॰प्रीटी॰ तस्य रवकुः स्वेतरैकाश्रित रूपादि जनकत्वादसंभवा इति स्वसमानाधिकरणोत्पेकाश्रितमि शेषणांस्य शो स्वसमानाधिकरणाभियातादि जनकत्वपाल्ले र
स्वस्वसमानाधिकरणास महत्जनकत्याप्रयत्नस्यापिस्वसमानाधिकरणासंयोगाजनकतया अर्यातिरितिए काश्रितेति। एकाश्रितत्वं अर्वं निरुक्तमेवसंख्या
द्यकृत्वकारणायतीयसंपरसत्रागुणत्वमादाया नैमवकारणा प्रतिपयोपतंज्ञा तिविशेषण ज्ञातनु मीतरेत्तु नै प्रभाव ह्यु प्रतियोगि समवायेन हि
र्वेध्य॥ क्षेविस्मातियोग्पेतस्यानेगुणत्वव्याप्ये भिपाहः तत्र गुणत्वव्याप्यसंगुणत्वन्यूनवृत्तित्वेनगुणत्वव्युदासः स्वप्रत्यक्षस्तुर्ः रूजनकपरत्वादिवारणा २५५
६२ यत्तात्वर्थमीत रजनकत्वमितिता इराभावजनकत्वमित्यर्थः। जन्यत्वं कार्यता नावच्छिन्नज सत्ता प्रतियोगिकजनक त्वंबोध्यं अन्यथा परत्वादेरपि ज्ञानाथ
र्मीतरभावजनकत्वम सेवकालत्वेनन स्वकार्यमात्रं प्रत्येवकारणात्वात्लौकिकप्रयत्नेच चेष्टात्वकत्वमोस्वल स्याससन्द्रुयःद्वस्य प्रतिपथ
ह वसप्रमुत्रादलत्यपिसर्वःापृथमस्वतथात्वेकत्वमारूप जनितत्वपत्ता हार्थितिस्वात्मोत्तद्रूयंवरमगुणत्वादावितस्य विशेषणंतत्रप्रथमसत्येत सत
हरवनावाह्येसमस्मोतेज्ञातस्वमीतरजनकत्वमहत्वायाभ्रितीयेसमपेतेगुणत्वादावित्यादिपदेनजनितमपेक्षादेः जनिता इपविद्रवत्वादेःवेत्वादेरजति ३६
तेस्वादेजनित द्विसादेर्तु द्वेष्व परिरुः वरमस्यतथावेपत्वमाहस्य जनितरूपादावितिन्नो तावयविरुन्नि रूपादिकमिति भाकालौकिकं स्थिततया
त्वेनयभत्वसंत दत्लाभावात त्तास्या प्राप्तत्रिरिति भावः लौकिकत्वविहितत्वपि द्वयो वरत्वेन चेत्प्राथमविरूपादावति व्याप्तिः अवयविरूपा ६२
दिकंप्रतिरूपादेरयव रूपत्वाद्विनेवजनकत्वपातस्यत्ता त्वेष मीतराभं प्रतिस्व रूपपोपत्वादित अप्राहत्र अवयविति अवयवपिपदेजलपूपर
माणुरूपादेःपाकजरूपादे स्तुवयवद्विरावत्र अवयवपिवित्वे समवेतत्वेनतथा समवेतत्वेनि रपत्वेनकाव्यीतास्वा ह्यप समवेतत्वसवेन रूपत्वेनरू रा॥
रणातेति भावः। जत्वव्यपवेति अवयविक्तिवेद्वयसमवायि त्वेन्ति सामान्यपरिरुपादेः स्व रूप योग्यत्वे रूपादिकंपे जन्य नयतीत्पात अग्रा ह्य अवयवीव नहीत

वि॰कार्यतावच्छेदकत्वेन॥
स्फ॥ महत्वेजनक॥ ... पावस्याव रूपकत्वपातन स्वरूपेक ... कारणत्वं
समवायिकारणत्वविरहेतोतिस्वज्ञानजनीयस्य समवायिकारणाविरहेतोस्यर्थः। तथा चाव्याप्य वृत्तसमवेतत्वम्य कारणतावच्छेदक संबंधतया अंवयवाविव
द्यमस्य स्वाआयमवेतत्वमेतुंद्वेनुश्चायमसत्वाीरूपादिश्चेव वृत्वायिनिमातर।। गुणणा मात्वोपे व्यवियारिमा गात्वेनन कार्यकार्य कारणभावः दि ल
करणमहत्वतोपविन स्वदीर्घत्वदीर्घत्वेनेव रूपेणकार्यकारणभावेमायवायातथाद्वृत्तत्वात्तुल्ययोरव्याप्तिः तथा त्वमर्थमीतरभाव प्रतिस्वरूप
योग्यत्वाद्रिसनअरूपरिमाणपदेतेतितयावरूत्वत्वादेरलक्षणानामाविस्मिति भावः। नानुपादिमहत्वत्वेनविलक्षणामहत्वत्वेनकार्यकारणभा
तद्य॥ वेःनित्यस्पेत्यादिव्याविलत्वेन अकारणमह त्वादिना पिमहत्वोत्पत्तिप्रसंगात् किंतु जन्यमहत्वे न विलक्षणामहत्वेन तदाप्रमसहत्वे अप्तिः तसत्ता
जा॥ तथमीतरभावे प्रतिरूपयोग्यत्वादत आह मंचेति।जाह पाकजस्वत्वानुत्वादिनेत्रे शुतुल्यपरिमाणे अति व्याप्तिवारणायमयचेदं अव्याप्तिरितिपोज्जन त
धमीतरभावे प्रतिरूपयोग्यत्वादिति भावः।। ननु महत्वत्वेनविलक्षणामहत्वत्वेनदीर्घत्वत्वे नकार्यकारणभावाद्रसाव पविमहत्वत्वदी र्घत्वमपि मत
८ ह्रदी॰ र्घत्वंमत्वेवस्वरूपयोग्यमित्यन आह महत्वत्वादि नेतिपकोपधानेतिविलक्षणामहत्वानां पुपधानमकत्वमसंमादिमर्थः।। तिसस्य स्वरूप
योग्यमकत्वोपधानकत्वविपमादिति भाव॥ मिद्धांतीशो कतेतुन्येति श्रिनथात्वंमहत्वादिजनकत्वेतदव्यज्जन्यमहत्व ... प्रतियोगिभावे
र्वधेनवाभावव्य ... मन्यमहत्वेत्वरूपत्वादिति भावः॥ दत्यावर्त्यति मनुवर्यः सामानाधिकरण्यपरबुद्धोत्पादवविमहत्वादावित्यापि द्विनिभावः
ननु द्रव्यवनमहत्वेतत्रमनुवर्यःसामानाधिकरण्यपेतद्घटकसूत्रसंबंध समवायःसमवायस्वत्वानित्यसंबंधत्वेनित्यत्वेभ्रंसाप्रति योगित्वं तथा वेदस
पिगुणत्वमित्यआह समवायइति गुणःपिद्धांतीनां कृतेत्यसंबंधवदिति अत्र पिमनुवर्यःसामानाधि करण्यपवृत्तावयविसाधारणत्वेनिव्याप्या
मितिति भावः।नियमनेनितदावित्यजनकेनवर्तेत्यादिमर्थःअध्यक्षेत्रजनकव्याहतनरूपस्वत्वोकपरिमाणोनित्यामिति कारणायचे दतेयात

त्वेद

गु॰ दी॰ योगादिति कारणतावच्छेदकत्वायोगादित्यर्थः लघुत्वेति अजनकसाधारणस्यैवावच्छेदकत्वमिति भावः लघुत्वादिति द्व्यणुकमहत्त्वादेरप्या
नाधिकरणस्यायमर्थस्तथा गुरुत्वादिति भावः महत्त्वं महत्त्वादीति द्व्यणुकमहत्त्वादेरित्यर्थः समवेतत्वमत्रार्थः आदिना द्रव्यत्वपरिग्रहः अनुभाव्या
वत्वस्यावच्छेदकत्वं स्वप्रागभावत्वघटितं समवायिकारणसमवेतमहत्त्वादिस्वमहत्त्वेन त्वच्छिन्नत्वादिसमवायिमहत्त्वावच्छिन्नत्वे नाव्यवस्थात्वं
पविशेषणीभूतं तत्त्वं स्वप्रागभावघटितमहत्त्वव्यापकत्वं तत्त्वाभावव्यापकत्वमहत्त्वमनुभवस्मृतिसाधारणं महत्त्वेन स्मरणम्
६३ स्मृतिमत्वे एवम् एतेन ज्ञानत्वादि एवमित्यादि याविशिष्यपरत्वमनुस्मृत्युपपन्नत्वेनेति नस्य स्मरणविशेषावच्छेदकत्वम् ननु समवाये स्मृतीति
वा॰ वी॰ व्याप्तिः तस्यापि समवायानुमानरूपत्वेनाधिकरणत्वात्कारणतावच्छेदकत्वात्तथात्वं ततश्च प्रवृत्तिनिमित्तं जनकत्वं त्वेतत् अत्र हेतोः सुतरां बुद्धेरिति नच
स्वरूपयोग्यत्वेकत्वं नव लोपधानमिति तत्पुरुषापेक्षानुभवजन्यत्वेन भावादिस्मरणस्मृतिसाधारण्यं विषयतया संस्कारस्य संस्कारजनकत्वानाम्
नये तथापि हेतुत्वानुस्मृतेरनंतरं क्षणे संस्कारोपधाननिमित्तायाः स्मृतेर्व्यापारत्वात् संस्कारद्वारा पदार्थान्तरस्मृतेः पूर्वमेव नाशात् संस्का ६३
रजनकत्वादिति भावः नव ज्ञानत्वेन जन्यज्ञानत्वेन द्वेषत्वेन कार्यकारणभावात्तत्र प्रथमम् अनुभवत्वेन लौकिकत्वादि व्याप्तिः कथमेवम्
वत्सप्रत्यक्षेनेति वाच्यं तत्स्वरूपसत्त्वप्रयोजककत्वात्कार्यमायेन तत्तज्ज्ञानत्वेन तत्परपरतायां कालेन नवकालेन नव तत्तज्ज्ञानत्वेन दुःखा
भावविषयकेच्छात्वेन दुःखाभावे गाढतरज्ञानत्वेनेव तद्रूपतयापत्तेः कारणाभावप्रयोजकतया नेह तेन कार्यकारणभावो वेना
गाभावात्तत्र वंद्वेषप्रतिबन्धकतानिष्ठमात्सतत्वात्तत्र पूर्णपापिगोचरचलेच्छत्वेन दुःखगोचरज्ञानत्वेनकार्यकारणभावा राम
वश्यावश्यकतयाते तद्रूपत्वेका राम भावमानाभावात्स्यादिति नार्थः ननु तथापि प्रत्यक्षं हेतुत्वकार्यकारित्वमेवेदं रत्वाद्यादृशमिति

कार्य अपरबुद्धेः संस्कारजनकत्वात्तत्र निमित्तविचारणायामसंगतिरित्यादि

ज्ञानत्वमिति रजनकत्वं स्वाभाव्यमित्युत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं कालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः अपेक्षावुद्धिजनकत्वात्तदित्वादेरपि जनकत्वमिति भावः नचैतदापत्तिः अत्र परत्व जनको
पेक्षाबुद्धेरिति व्याप्तिरिति वा अपरत्वस्य नैव प्रकाराकारत्वे तद्वाच्यानान्तरं स्वत्वात्तस्य स्वत्वादिना तद्ज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वात्तत्परत्वापरत्वानुपत्ते
नैकान्तिके विशेषणमेवमित्यादिकेति तद्धितीयस्यं तथ्यार्थहेतुमाह एवं तु त्व अलस्ते वेदिसिद्धिः सामान्याभावव्याप्तिरिति अदृष्टजनकत्वेन पृथक्त्वमनपेक्षा
वान्यमनकामव्याप्तिरित्यर्थः ननु धारकुणपत्वे आपि तथ्यज्ञानस्यैव तत्प्रत्यक्षाधारणाजनकत्वे मानाभावादिति चेत् अदृष्टाकारणतितत्वेन नेमितेजनक
त्वेर्थः स्मारकस्येच्छा ह्यो त वृत्तरूपादावव्याप्तिः अवयविनि पत्ना मेष्ठे ये प्रति हेतुत्वादिना जनकत्वे न स्वसमानाधिकरणो व्यावृत्तेः कृतस्य स्वरूपयो
ग्यत्वपरित्यागेनाभावादेरसत्त्वादभावे तद्वानुपपत्त्यादि इत्यर्थः अवच्छेदकत्वं तस्मिन्नितरजनकतया हेतुत्वात्तावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नसाधनत्वं
यो कन्ये निमित्तत्वात्समवायिपदं अतीतरूपादेः रूपादावव्याप्तिर्विशेषणविशिष्टेऽपि नित्यस्थलेऽपि तत्र जन्यत्वं नित्यत्वेस्यर्थः जनकेति तत्स्वस्थलेऽप्यनित्यत्वात्
जनकेत्यर्थः जनकत्वं तदपेक्षया अव्यवच्छिन्नयता प्रतियोगि वेद्यादितेन सामान्यापेक्षोपोः स्वसमानाधिकरणकार्यस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्थल
स्वेपि नातिव्याप्तिः न च तथापि भगवत्पत्ने लौकिकप्रत्यक्षत्वप्रतिपक्षवत्वमादाय नातिव्याप्तिः विहितनिषिद्धजीवबलेनेतत्सामान्यत्वात् रत्नितवेसमा
नाधिकरणाद्दृष्टानुपपाद्य कोपक्रमेण तत्र कलत्रवत्त्वादेर्व्यापकत्वेपरिमाणसामान्यस्येव लेखत्वमिति परिमाणत्वमीश्वरविहितानिषिद्धजीवत्व २९
तर तन्त्वोपिनातिव्याप्तिः नच तथापि ईश्वरजन्यजनकत्वं तच्छक्तिमत्त्वस्माच्चायमाहात्म्यातिव्याप्तिरितिलक्षणे तत्त्वस्यमितरत्वेनापेक्षितत्वेनापि
ज्ञानत्वानुपलानवत्त्वं पृथकसत्त्वं तत्र व्यत्ययेरितिवा अत्र आह एवं तथा यकायत्ववारणायेवगुणानामादिति भावः के चित्तु यो येन जन्यकं तैर्नितिमूले
वतत्वाभिपदप्रयोगेनकलापधायकत्वं निश्चायकत्वे सत्वेऽपि तथेतथाचज्ञानमनु स्वदुःखरूपतारत्वसमानाधिकरणेति नानुपपादकत्वे स्ति
अनेन चैनिर्वाह्यानुमाने त्वावरणाय ज्ञातिमात्रत्वे च सति परत्वपरत्वयोरव्यावृत्त्यर्थं नैरर्थक्यात् अत्र पदार्थान्तरे तु रित्युक्तानुपपत्तिः सत्वे ल कोपानु यत
थेः रूपे व शाहू जनकशाहू इति शाहू तमा शब्दोक्ताहुः अतिव्याप्तिः शाहू जनकत्वाहेत्वथम से स्पर्शाभावात् रसोपधानोपधा यथा स्वसत्त्वेपाके नास

आदिना संख्या... त्वादिपरिग्रहः तत्र च च संते। स्पर्शे ले तिष्ठ गंध्या स्पर्शे लितर्था

शब्दवृत्तिशब्दत्वमादाय शब्दमात्रे अतिव्याप्तिः नैवेष्टापत्तिः वा लौकिकपदत्ववृत्तिपदत्वमादाय विहितनिषिद्धोभयत्वेऽतिव्याप्तिश्च स्या
गु-भीशे पिलक्षणत्वे पूर्वत्वविरोधादिति वाच्यं तादृशशब्दत्वाव्यवहितत्वे सति पदेन नापि विशेषणीयत्वात् अन्यस्य हेयोपादानत्वप्रयोजकत्वे स्पर्शवृत्तित्वे
हत्वस्पर्शत्वसुखत्वसाधारण्याच्च विलक्षणे स्पर्शे पोषेरूपसमवायप्रसङ्गात् प्रथमस्पर्शे प्रतियोगिकोपादेयाश्रितत्वविशेषणमप्युपेक्षितं वा च्यं
जनकाप जातस्यानुपादेयत्वात् विशेष्यदले एकाश्रितत्वलाभायैव तल्लेऽपि काश्रितपदोपादानादिति द्विविधितहेतो निर्वर्त्यं ह्यतः प्रकारान्तरमवतारयु
६५ ति स्वेतादिसमानाधिकरणवैजात्यापेक्षवृत्तित्वविषयो नैतत्त्वेकाश्रितस्य ननकेवलं ते गुणात्वात् गुणान्तरवैशिष्ट्यं ज्ञातिः न दृष्टत्वमित्यर्थे सं पाप
स्वात्यादिवारणाय नसेमवतीयाप्यावच्छेदविशिष्टेति स्वसमानाधिकरणवैजात्यापेक्षजनकादृष्टमित्यर्थः शब्दवादौ स्वसमानाधिकरणसिद्धिया
तसंयदेहजनने नात्तसंयहो नस्यादिति भावः नन्वात्मपदेश्वरमात्मस्वसमानाधिकरणस्वरूपजनकत्वात् प्रयत्नस्य स्वसमाना
विकरणोकवृत्तिस्वपत्न कथं धर्माधर्म जुत्वा हि जनकत्वात्तयोरव्याप्तिरितिचेत् आह धृतीत्वेतिद्वराणि यदि विशमानाधिपेकरहतीत्सनंतं ६५
पुरणाय नित्यर्थः तथा च स्वसमानाधिपेकरहत्तेरणीतस्य धर्मस्यापि जनकत्वात् इत्यतीत्यर्थः विहितनिषिद्धविषयकप्रयत्नत्वात्पे
तन्मते लक्षणादौ हृदयरोगाद्ये पदत्वमेष्वतीमविशिष्टितं स्यात्तादिवारणाय एकाश्रितमात्रपदमिति भावः। ननु इच्छाया
मतिव्याप्तिः इच्छात्वस्यापि स्वसमानाधिकरणकस्यदृष्टसनात्वधर्मजनके हिंसत्वात्तानेनैव काश्रितमात्रवृत्तित्वं दिश्याः का
धर्मजनकेतिजनकत्वेन जनकवृत्तिव्याप्तेस्वत आहतंनुप्रवृत्तिजनकहरतीत्यजनकमित्यर्थः एवं विवक्षितेन इच्छायामति राम
मात्रं प्रतिजनकत्वे न जनकवृत्तित्वेन तत आह जनक प्रतिजनकहतीत्यजनकमित्यर्थः एवं विवक्षितेन इच्छायामति

मत्यावारीदि आदिनापषलत्वपरिग्रहः। नैव कृशितमानकतीति ज्ञानत्वव्यवस्था नैतदपद४

व्याप्त्यभावं सूचयतिइच्छे विकिंचित् प्रयत्नादिकं तथा च सामान्यविशेषणेनैव तद्वारणे साक्षाज्जनकत्वं वत्तज्जनकाजनकत्वे सति तज्जनकत्वं तेन इच्छे रवा
हत्तित्वेऽपि इच्छात्वस्य न क्षतिरिति भावः परत्वादेरपि स्वप्रत्यक्षे प्रतिसाक्षाज्जनकत्वादिका या अपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षादिकं प्रतिसाक्षाज्जनकत्वादतिव्याप्तिः
रवस्य मतोज्ञानं धर्मेतरनेतिकार्यपदं च भावकार्यपरं। नन्वेवं ज्ञानेनतरेति व्यर्थं ज्ञानस्य ज्ञानत्वधर्मेतरकार्यं प्रतिसाक्षाज्जनकत्वाभावेनैव ज्ञानत्वस्य बा
धितत्वात् प्रयत्नेऽव्याप्तिः तस्यापि ज्ञानत्वधर्मेतरकार्यं प्रतिसाक्षाज्जनकत्वाभावादित्यत आह ज्ञानं चेति घटत्वादिवारकस्य गुणत्वव्याप्यपदस्य गु
णत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकतया व्यावर्त्येकत्वादीतिआदिनाएकत्वपृथक्त्वपरिग्रहः गुणस्य साक्षाज्जनकत्वप्रवेशेन तज्जातिविशेषणीभूतप्रत्यक्षत्वप्र
वेशेन च गुरुत्वात् दृष्टान्तरमाह यत्वेति आत्मपरिमाणस्य स्वसमानाधिकरणस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् परिमाणत्वस्य संग्रहो न स्यात् इतिशानेतो
बातिकार्यविशेषणपत्तस्य स्वसमानाधिकरणधर्माधर्मसुखदुःखजनकत्वात् यत्नत्वस्य संग्रहो न स्यात् तोयत्न भिन्न इति आत्मपरिमाण
तुम सुखदुःखजनकमितिभावः। इच्छायां तु नातिव्याप्तिः इच्छात्वस्य यत्नान्तर्जकतादृशकार्यजनकयत्नभिन्नायामिच्छायां वृत्तेः। परत्वत्वादिवा
रणाय ज्ञानादिभिन्ने विभ्वादिना सुखदुःखपरिग्रहः तदनुपादाने परत्वापरत्वमोरपि सुखदुःखजनकत्वेन तत्रातिव्याप्यापत्तेः। कार्यजनके भावका
र्यजनकेसंख्यात्वादिवारणाय एकाश्रितमात्रवृत्तीतिअन्यत्व पूर्ववत् बोध्यं प्राप्यमितिभाष्ये सामान्यतः प्रयत्नमात्रस्यैवोपग्रहादि
तिभावः आचार्येति अन्यथा तेन विहितनिषिद्धविषयकप्रयत्नस्यालक्ष्यत्वस्वीकारात् तत्रातिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः लक्षणेप्रयोज
नान्तरमाह न्यविहितनिषिद्धविषयत्वं जातिमतो विशेषणप्रक्षिप्यलक्षणस्य भाष्योक्तप्रयत्नपदस्य प्रयत्नविशेषपरतया मूलकारव्याख्यानस्व

मु॰ दि॰ संगमनेन संदर्भशुद्धिः पूर्वोक्तत्वीयलक्षणाद्वयं च परत्वापरत्वजनकोपेक्षात्मकापेक्षाबुद्धावतिव्याप्तमित्यस्वरसात्तत्त्वातेंत्र्येणालक्षणांतरमाह वस्तुत
स्त्विति संस्कारत्वमादाय भावनायां सुखमिच्छादुःखमिच्छाद्वेषिं इत्येतेः सुखदुःखे चातिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यंतं तत्र प्रयत्नसंग्रहाय यत्नेतर
पदं गुणत्वादिमादाय संभववारणाय मात्रपदं तेन परत्वापरत्वजनकोपेक्षात्मकोपेक्षाबुद्धाबपि नातिव्याप्तिः तत्र लौकिकप्रयत्नसंग्रहाय यत्ने
तरपदं असंभववारणाय मात्रपदं यत्नमित्रगुणव्याप्तिवारणाय मात्रेण वयत्नेतरान्यगुणान्यत्वे सतीत्येव उच्यते इति वाच्यं आत्मपरिमाणादौ व्या
६५ प्तेः [illegible] गुरुत्वादिवारणाय द्वितीयं सत्यंतं तत्रात्मपरिमाणस्य स्वसमानाधिकरणस्य प्रत्यक्षजनक
त्वात् लौकिकप्रयत्नस्य च स्वसमानाधिकरणज्ञानसुखदुःखजनकत्वादव्याप्तिवारणाय तेन रांतरं असंभववारणाय स्वसमानाश्रये इति स्वसमानाश्रयत्वं
च भेदगर्भं तेनावयविरूपादेः स्वसमानाधिकरणे स्वस्मिन्नेव स्वरूपयोग्यत्वेपि नाव्याप्तिः वैशेषिकनये पिठरपाकाभावादृक्तस्मिन्नेवयविनि नाना ६५
रूपाभावात् स्नेहस्पर्शसंग्रहाय एक इत्तीति जनकतावच्छेदकरूपेण प्यतात्प्राप्तातेनाज नितयतनादौज निता वयविगुरुत्वादौ नातिप्रसंगः मनवाल्प
इति प्रसंगः ज्ञानादिजनकपरत्वापरत्ववारणाय प्रथमं सत्यंतं ज्ञानादीति आदिना सुखदुःखपरिग्रहः तदनुपादाने परत्वापरत्वयोः सुखदुःखजन
कत्वेन अतिव्याप्त्यापत्तेः संख्यात्वपृथक्त्वत्वमादाय संख्यापृथक्त्वयोरतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं सत्यंतं एकत्वत्वएकपृथक्त्वत्वादिवारणा
य गुणत्वस्याजात्याद्यापेति विहितनिषिद्धगोचरप्रयत्ने च स्वसमानाधिकरणधर्माधर्मजनकतया द्वितीयसत्यंताभावादेव नातिव्याप्तिरिति भा राम
वः आचार्यैरिति व्याप्तिभिया भाष्यानुपात्तत्वेन विहितनिषिद्धगोचरयत्नद्वितयं कृत्वादीनामपि तत्सद्भावपक्षः स्पष्टः अतः तथा कृतभाष्यसंदर्भ

विरुद्धत्वतो भावार्थं स्वातंत्र्येण संगमयन्निरस्योगादयइति ज्ञानेति अत्र हृत्येतदयमर्थः त्वं ननु मिति रिक्तं न च ज्ञाति विशेषगुणं रूपादिवारणा
ये तिवृत्तवमवरूपादेर्व्यधिकरणावयविरूपजनकतया रूपत्वादेरपि व्यधिकरणरूपजनकत्वात्तत्वादिति भावः तत्र हृत्वे ते ज्ञानसंग्रहे ति
ए४ परमाणुपरिमाणादिषु अन्वितं अवयवपरिमाणादेर्व्यधिकरणावयविपरिमाणजनकतया परिमाणत्वादेरपि व्यधिकरणजनकत्वा नि
त्वादिति भावः मिश्रमितिसमानाधिकरणविशेषपरिमाणस्य च न सुखादिजनकत्वमिति भावः परिमाणस्य सुखादिजनकत्वे च ला
जर्जं सुखदुःखयोरपि उपलक्षकं धर्माधर्मयोरिच्छादिजनकत्वादेवलक्षणसमन्वय इतिचेत् ध्वंसवारणाय इति शब्दस्वसमानाधिकरणाश
ब्दोत्तरजनकतया शब्दत्वादेर्व्यधिसमानाधिकरणजनकत्वादिति भावः शब्दस्यापि स्वव्यधिकरणज्ञानसुखादिजनकत्वात्तद्धर्मेतिरेतिव्य
धिकरणस्य विशेषगुणमिति हृदयं अदृष्टेनात्मविशेषगुणेतिमयप्यनेन सुखदुःखयोर्वारणं सुखदुःखत्वादेरपि विषयतया हृत्वादपि तु
द्वितीयसत्यंतेनैव तद्वारणं तथापि तत्र विशेषगुणेत्यस्य व्यधिकरणजनकत्वविशेषगुणत्वर्थः सत्ज्ञानमिच्छाप्रयत्न ज्ञानस्य का
र्य्यमात्रजनकत्वेन द्वित्वादिजनकत्वेन व्यधिकरणजनकत्वादिच्छायाश्च कार्य्यमात्रजनकत्वेन व्यधिकरणजनकत्वात् प्रयत्नस्यापि
कार्य्यमात्रजनकत्वेन शरीरवृत्तिचेष्टाजनकत्वेन च व्यधिकरणजनकत्वात्समानाधिकरणजनकत्वं तु ज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसंस्कारजन
कत्वमादाय इच्छायाः स्वद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मादिजनकत्वमादाय प्रयत्नस्य च धर्माधर्मादिजनकत्वमादाय बोध्यमिति भावः ॥ द्वित्वप
कृत्वादावतिव्याप्तिवारणाय च पक्त्वातिरिक्तेति एकपृथक्त्वं चैकपृथक्त्वमादायैव लक्षणसंगतिरिति इदं द्रव्यवारणायेति कपाला

गु.शि.टी.

६६

म

स्वसमाना

दि

दः स्वव्यधिकरणधर्णदेस्वसमानाधिकरणस्वावयवसंनिवादौ स्वजनकतपादव्यत्वादेरपि तादृशजातित्वादिति भावः ।। ननु मूले अकारणत्वद्योतनायेति कथमुक्तं दिएष
कृत्वादेव लक्षणत्वप्रतिपादनस्यैव तत्प्रयोजनत्वसंभवात् इत्यतस्तद्गुणप्रकाशयति मूलइति ननु व्यवच्छेदायन तु लक्षणत्वव्यवच्छेदायेत्यत आह संख्यासामान्यवतः
यत्त्वसामान्यमधिलस्यमिति मूलकृतोऽभिप्रेतमिति भावः ।। अपेक्षेति उपादेयेत्यर्थः एवमुत्तरत्रतथा च सामान्यतइत्यस्यैतादृशभिन्नकार्यसामान्य
उपादायेत्यर्थः इति भावः ।। एवं चेति कार्यसामान्यमादायैवाभयत्रारंभकसंबन्धलक्षणत्वे चेत्यर्थः तुल्यन्यायात् तु उपादानतुल्ययुक्त्यास्ते तु स्वस्वसमाना
धिकरणत्वं यदृ स्वव्यधिकरणवयविशेषोभयजनकत्वं वत्स्वसंस्यापि स्वसमानाधिकरणविधानस्वव्यधिकरणवयविस्येतोभयजनकत्वादिति भा
वः अभिघातेन स्वशब्दाभिघातसंबंधेन तु उपलक्षणमिति संयोगादावित्तिविशेषः एषकृत्वसामान्यस्य लक्षणत्वेप्रकाशोक्तलक्षणं दिएषकृत्वादावव्या
प्तेरुक्तत्वं चेत्यतो दिएषकृत्वादिसाधारणगुणलक्षणं स्वयमाह इत्यंचेति अत्र रूपादिवारणाय प्रथमं कृत्वे तेन स्वसमानाधिकरणस्वघतत्कृजन
कत्वमपरिमाणातो हस्तिपरिमाणत्वादिवारणाय ज्ञानेतरत्वंसमानाधिकरणस्य विशेषणं सुखत्वादिवारणाय द्वितीयं द्वत्वं तत्तादृशनाशादेज
न कत्वविशिष्टत्वादिवारणायास्यधर्मेतरत्वे तेनाधिकरणोक्तरेः स्वव्यधिकरणत्वादित्वादेस्वजनके तालात्तावतिव्याप्तिवारणाय त्वं तमदृष्टजनकत्वसंग्र
हायप्रतत्रयत्ने तरेति स विषयविशेषणत्वे रवं व पतत्वमादाय दलै किकप्रयत्ने ऽतिव्याप्तिवारणायोक्तं तत्त्वसमानाधिकरणादित्वादेस्वस्वव्यधिकर
णानूपादेस्वजनके घटादावतिव्याप्तिवारणाय च गुणपदमिति भावः रूपत्वादीति अवयवरूपादेः स्वव्यधिकरणावयविरूपजनकतयात स्यापि स्व
व्यधिकरणजनकतत्त्वादिति भावः परिमाणत्वादीत्यादिपदान्महत्त्वत्वपरिग्रहः वैकल्पिकमिति अल्पपरिमाणात्रपि परिमाणत्वादेरप्यनरपदेनैव वा

राम

रा६६

६२

रणत्वं भवान्तत्रयान्वस्वसमानाधिकरणात्मनेतरजनकत्वेनः स्वसमानाधिकरणजनकतानित्यत्वनिर्वाहादशीजातित्वं त्वमित्यर्थः इति भावः शब्दत्वा
दीतिशब्दजनकशब्दे आदायतत्राविप्रयमक्षुन्नत्सत्वादिति भावः ।। आदिपदात्त्वकृत्वादिपरिग्रहः ।। शब्देन स्वसंवादेरविजनत्वात्ताशयत्वादिशब्देनादृष्ट
स्यापि जननेनाजुष्टानपरमिति दृष्टजनिद्रव्यात्यत्यपत्नस्वव्यधिकरणानूपादिजनकत्वेमानाभावादिह आदृष्टेति आत्मसंयोगादिगौरवद्वेषेण दुरदृष्टमुक्त्वा घा
शरीरेच्छित्वादिजनकत्वाल्लो इति भावः ननु तिः जातिव्याप्तिः ज्ञानत्वानुमितित्वादीतितत्स्यापि स्वसमानाधिकरणे ज्ञातं स्वकार्यादिजनकत्वत्वा
त्स्वव्यधिकरणपरत्वापरत्वामदिजनकानुमित्यात्मकापेक्षाबुद्धित्रित्वाद्वेदिति भावः आदिपदात्तर्शन्त्वादिपरिग्रहः ननु तथापि अनुमितित्वादि
मादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह ईश्वरविशेषणगुणेतीति तौ किं कृप्रयत्नवारणाय यत्नान्यहेपदत्वेऽदृष्टजनकप्रयत्नेऽव्याप्तिरतस्तत्त्वरित्या
णः ।। एवं चेति ईश्वरविशेषगुणपरस्य ज्ञाने ज्ञानमात्र त्वे चेत्यर्थः साधारणेतितो किंकेत्यर्थः ।। मिश्रमतमाशंक्य निराकरोति यदिति विहितेतिविहितनिषि
द्धविषयकोयदृष्टविशेषगुणज्ञानीयस्तदृह मित्वमदृष्टंयतस्यार्थकल्पयित्वोन्यथः विहितत्वानिषिद्धविषयकादृष्टीत्यनान्ये हेतुसंयोगादा च
व्याप्तिवनदृष्टविशेषगुणज्ञातीयेति अनुमितित्वादिवारणाय जातीयपदं गुणत्वव्याप्यजात्या ज्ञानतीयात्मकं विहितनिषिद्धप्रयत्नाधारव्याप्तिवा
रणाय विषयकान्तं ज्ञातीयविशेषणं धर्मा धर्मेति धर्मत्वाधर्मत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकेत्यर्थः यत्नत्वाचान्तरेति प्रवृत्तित्वादिकं चतत्साप्यवि
दृश्मेरेणानतेतिभावः लक्षणे धर्मेनमिति विहितनिषिद्धयोस्य प्रयत्नेलक्षणसन्निधिनमित्यर्थः धर्माधर्मोभयेति इच्छादिगोचरप्रय
त्नेत्यर्थः दृदृनुपलक्षणं प्रयत्नविनाशिवाद्या यत्नीतगंगाजलमेध्यादिसंयोगद्धर्माधर्मोत्पत्त्याव्यभिचाराचेत्यविवोऽन्नवधर्ममात्रजनक

घा१

अदृष्टाजनकेति

नि

गु॰ टि॰ टी॰ केऽप्यप्रेषधारिणोवरप्रयत्नेतन्नद्धर्मविशेषमात्रजनकतावच्छेदिकाएकाजातिः एवमधर्म्ममात्रेजनकेपरदारादिगोचरयत्नेतन्नद्धर्मविशेषमात्रजनक
तावच्छेदिकाएकाजातिः अन्यादिगोचरप्रयत्नेचतन्नद्धर्माधर्म्मविशेषमात्रजनकतावच्छेदिकाचापराजातिरितितादृशजातिभिरेवगुणसमर्थनमितिवा
च्यंतादृशजातित्रिभुमानाभावादितिभावः भावनेतिआदिपदेनस्थितिस्थापकत्रिदयकृत्यादिपरिग्रहः व्याप्यत्वाद्येगुणत्वसामानाधिकरण्यस्यप्रवेशेना
६७ वश्यामित्येवानतिप्रसक्तत्वान्नियमांशप्रवेशोव्यर्थइत्यतआह उपाधित्वाभावेतिस्पर्शस्येतिवस्तुतस्तुल्यत्वादित्यपापत्वतथास्त्रेहवत्तोपिनह्ययेवेतिभावः ननु
भावेविशेषपदस्यगुरुत्वादौसर्वत्रान्वयातफलोपधायकव्यक्तिरेवलक्ष्यापफलोपधायकत्वस्यैवविशेषत्वात्तथाचप्रकाशकृतांजातिघटितलक्षणं
फलानुपधायकप्रयत्नादावतिव्याप्तंअतिघटाप्रयाणसैवफलंयचेत्यतआहगुरुत्वादीतिसंयोगमात्रान्वितार्थकमितिसंयोगाविशेषादित्यादिनेत्यर्थः
तिभावः प्रयत्नसामान्यस्यप्रयत्ना।दिसामान्यस्यचविनयैवपाठः आदिपदाद्गुरुत्वादिसामान्यपरिग्रहः दर्शितंस्थूचितंनतुतथापिसंयोगविशेषाद्धेदना ६७
व्या ४ भिघाततलहस्तादित्वाचार्य्यव्याख्यातःतथोरत्नाभिघातादेवतनेत्यतथाच्चकार्येनत्वलहस्तंक्रियाजनकेप्रयत्नवदात्मसंयोगादावतिव्याप्तमित्यतआह
अभिहितश्चेतिउपलक्षणमात्मानुव्याख्यातकतयाउपलक्षणत्वेहेतुमाहगुरुत्वप्रयत्नवदितिआदिनाअदृष्टवदात्मसंयोगपरिग्रहः तथाचप्रयत्नवदात्मसंयो वक्
रू गादीनामपिलक्षणेवेतिभावः ननुवेगस्यगुणत्वंननुकर्म्मसमानाधिकरणत्वंकर्म्मत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताप्रत्यवतंतदनुगतत्वाद्गुणत्वभवलि राम
तआहतद्समवायिकारणेतितन्मात्रवृत्तीतिकर्म्ममात्रवृत्तीत्यर्थः मात्रपदात्कार्य्यत्वावच्छिन्नजनकस्यभगवद्ज्ञानादेर्व्युदासः ननुचैवंधर्म्माधर्म्मयोरव्याप्ति
ःतयोःसाधारणकारणत्वादित्यतआहआत्मेतिद्वंद्वसमपिधर्माधर्म्मविशेषाणामितिकृतं पादिजनकानांधर्माधर्म्माणामित्यर्थः तथाच

तद्वृत्तिजातिमादायैवधर्म्माधर्म्मसामान्यलक्षणसमन्वयइतिभावः क्रियासाधारणेतिमूर्त्तत्वेनक्रियात्वेनैवकार्य्यकारणभावादितिभावः यद्य
पिगुणत्वव्याप्यपदादानेसत्तागुणत्वमादायप्रदायप्रयत्नवान्तिव्याप्तिरितिशेषानुधावतांगमसंयोगत्वतथापिसंयोगत्वयदकर्म्मजनकतावच्छेदकम्
ल न्येसंयोगत्ववृत्तिपर्याप्तव्यार्थयंतथाचसत्तागुणत्वमादायनदोषइतिविशेषानुधावतामनर्थकमितिअतिव्याप्तिवारकमित्यर्थः कुतोऽत्रअतिव्या
प्तिस्तदाहसर्वेषामितितथाचनतुपादानेपिकर्म्मजत्वादिकमादायेवेतिव्याप्तिरितिभावः ननुतथापिसंयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिवारकंभवत्वे
वेत्यतआहसंयोगजेतितथाचसंयोगजसंयोगेविसंयोगजन्यतावच्छेदकंजातिमादायैवातिव्याप्तिरितिभावः एतदातुंकेतुर्मजत्वादेर्नोद्र
म त्वादिव्यापकत्वंतेनाप्यमतेतुनकोपिदोषइतिबोध्यंसंस्कारत्वान्वेत्यपीतिसंस्कारत्वस्यकर्म्मकारणतावच्छेदकत्वेऽपिवकारणादितिभावः अ
पिशब्दात्संयोगत्वेत्वान्येत्वस्याविव्ययेतासमुचितासंयोगत्वस्यापिकर्म्मजनकतानवच्छेदकत्वात्संयोगत्वमेतिसंयोगत्वपदेजन्येत्यर्थः कर्म्म
रद् त्वनेतिकर्म्मजनकतावच्छेदकम्न्यायःसंयोगेतिधर्म्मस्येत्यर्थः तथाचसंयोगत्वान्यैत्यस्यतादृशधार्म्मान्यस्यर्थः कर्म्मजत्वादिकंतुता
दृशधर्म्मएवेतितद्वारणमितिभावः अत्रकर्म्मजनकेतितत्कर्म्मानुपहितत्वादनादिव्यक्तिश्चितितथानोदनत्वादेरपसंग्रहः इतिअत्रवद्
रू दैकापर्येतंसंयोगपदानुपादानेवार्थिकप्रयत्नेकर्म्मत्वस्यधर्म्माधर्म्मयोव्याप्तिःस्यादृष्टप्रयत्नत्वादेस्तादृशाद्वन्यत्वादित्वादृशस्तुपादान
पिनिमित्तव्यकर्म्मजनकतावच्छेदकजातिविरहेत्वितितथाचकिमादायलक्षणसंगतिरितिभावः कर्म्मजनकेतिकर्म्मजनकतावच्छेदकम्न्यो
यःसंयोगस्तदन्यत्वेसत्यर्थः अत्रापिव्याकृतिःपूर्ववक्तोद्धानन्तुअवच्छिन्नपरिमाणस्यक्रियात्मवायिकारणतावच्छेदकत्वेपिमानाभावः द्

५

गु॰ कि॰ टी॰ व्यक्तित्वेनैव समवायिकारणत्वसंभवात् इत्यत आह द्रव्यत्वेनेति स्वरूपयोग्यत्वे क्रियास्वरूपयोग्यत्वेन तु गगनादेः स्वरूपयोग्यत्वेपि कर्मासमवायिका
रणाभिघाताद्यभावेन क्रियानित्यत्वे स्यात्कादित्याभिस्य प्रयोजकत्वादित्यत आह अभिघातस्यापीति दंडादिकर्मणा भेर्यादौ दंडाद्यभिघातोत्प
त्तिसमये गगनादावप्यभिघातोत्पत्तौ बाधकाभावात् न्यथाभिघातं प्रतिलोघवात् कुंबलसमवायघटितसामान्याधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव स्पर्श
स्य हेतुत्वात् गगनादौ नाभिघातसंभवः न च तथापि दंडादिकर्मणा हूत्वगंदंडादिगगनादेस्तत्र समये गगनादौ नोदनादुर्वार इति वाच्यम् तत्रा
६८ विलोघवात् केवलसमवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव स्पर्शस्य हेतुत्वादिति वेत्र स्पर्शस्य नोदनाभिघातहेतुत्वे मानाभावात्
प्राचीनसिद्धांतस्य निर्युक्तिकत्वेन हेयत्वात् न चागगाणि दोनोदनादिसत्वे कर्मोत्पत्तेर्दुर्वारतापातत्र त्कर्मोत्पत्तिवारणाय वस्पर्शस्पर्शत्वा रसा दृष्ट॰
अभिघातहेतुत्वं कल्पनीयमिति वाच्यं तत्र कर्मोत्पत्ति वारणाय नोदनत्वाभिघातत्वावच्छिन्नं प्रतिस्पर्शत्वेन कार्यकारणभावतत्कल्पनामपेक्ष्य ६८
मूर्त्तत्वेन कर्मसमवायिकारणताकल्पनायाएव लघुत्वात् अत एव वक्ष्यमाणो कदेशिमतेपतिरिक्तजातिकल्पनापि नदोषायनोदनत्वाभिघात
त्वावच्छिन्नं प्रति स्पर्शत्वेन कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कर्मसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैकजातिकल्पनाया एव लघुत्वात् इत्यभाव
ः नतु तथापि प्रकोशाकृष्टं गतमेव अवच्छिन्नपरिमाणत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षयावच्छिन्नपरिमाणत्वेन कारणत्वक
ल्पनाया एव लघुत्वात् न तथा विसमवायिकारणस्य पक्षकारणतयाकारणतावच्छेदकल्पने गौरवमिति वाच्यं द्रव्यत्वेन जन्यसत्त्वेनाभावात्मान्य राज॰
तः समवायिकारणता कार्यकारणभावेन विनिर्दीहात कर्मणि समवायिकारणस्य विशिष्य पक्षकारणताकल्पनात्तरस्य स्वरसानुव्यमतम

हू॰

वे॰ ना॰

हत्क्रियेति लाघवादिति अवच्छिन्नपरिमाणत्वेनावच्छिन्नपरिमाणत्वेनोवाकारणताकल्पनामपेक्ष्य लाघवादित्यर्थः नु गगनसाधारणमूर्त्तत्वेनैव
कर्मान्मूर्त्तत्वस्य न जातित्वसंभव इत्यत आह मूर्त्तत्वे तेन च द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकतयाद्भूतत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं द्रव्यसमवायिका
रणतावच्छेदकतयासिद्धस्य भूतत्वस्य गगने हन्ति त्वेमानाभावेन मूर्त्तत्वव्याप्यत्वात् गगने भूतत्वव्यवहारस्य श्रोत्रात्मविशेषगुणत्वोपाधि वद॰
नैवोपपत्तेः द्रव्यत्वस्य मूर्त्तत्वस्य वा द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वसंभवेनातिरिक्तजातौ मानाभावाच्चेति भावः नतु द्रव्यत्वेन
समवायिकारणताभावे न मूर्त्तत्वेरव्येनेव च समवायिकारणत्वे गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वे मानाभावः क्रियासामान्यकारणतावच्छेदकमूर्त्त
त्वाभावे गौवादेः पतनाभावापपत्तेः वायुमनसोरुन्नीदिपतयातत्कर्मणोपत्तौ दिपत्वेनतत्रपतनाभ्युपगमे चिकीर्षितविरहात्ततः नचतथापितेन सिपतनाप
त्तिर्दुर्वारेति वाच्यं अंगनाशिसंबंधेवद्धाद्रेः सुवर्णरजतादेस्पृष्टपतनस्यानुभवसिद्धतया तेजस्यपि पतनाभ्युपगमात् सुवर्णरजतादेः पतनानुभवस्य
परंपरासंबंधेनपार्थिवभागहत्तिपतनविषयकत्वेमानाभावादिति चेन्न सौरालोकादेरंगारादिसंबंधवदूद्ध्वादेस्पृष्टपतनवारणाय गुरुत्वस्य पतन
हेतुत्वावश्यकत्वात् गुरुत्वोत्कर्षापकर्षाभ्यां पतनोत्कर्षापकर्षोपलंभात् स्य हेतुत्वावश्यकत्वाच्च नतु अस्तु गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वं तथापि गुरु
त्वस्य सर्वदैव विशिष्टतया कुतो न पतनं अपतनं प्रतिपूर्वसंयोगस्य प्रतिबंधकतया तत्समत्वादेव न सर्वदा पतनमिति चेन्न द्वितीयपतनेपूर्वसंयोगाभा
ः वृन्तनूपेतप्रतिबंधकप्रतिबंधकाभावः नयावत्संयोगत्वेन पक्षादिलग्नजतुवस्त्रादिसंयोगेसत्यपि सभाद्देः पतनोत्पत्तेः नापि क्रियाविरहविशि
ष्टनिरूपितसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वं चलहस्तस्थितघटादेरपि पतनापत्तेः नचपतनविरहविशिष्टसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं स्य

वं॰

स्यात्मनिवाधातोत्कादिसंयुक्तघटादेरपिपतनानुपपत्तेः वाधारेस्पुरतत्पा सर्वदैवपतनाभावत्वात् नचपतनविरहविशिष्टगुरु
संयोगत्वेनपतनप्रतिबंधकत्वमितिवाच्यम्॥१

फलस्य तथा फलानिच्छ

गु॰शि॰टी॰ रवादुसंयोगस्यादेवरथादिपतनाप्रतिबंधकत्वापत्तेः वृंतादिसंयुक्तफलादेर्वृंतादिक्रियाधीनवृंतादिसंयोगनाशोत्तरं निष्क्रियपत्रादेर्यथाकथंचित
संयोगसत्त्वेपि पतनोत्पत्तेः फलस्य पतनोत्पत्त्यनंतरमेव विभागाधीनपत्रादिसंयोगनाशात्। एतेनासंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वमित्यपि नि
रस्तं निष्क्रियस्य वृंतादिसंयुक्तफलादेर्वृंतादिक्रियाधीनवृंतादिसंयोगनाशोत्तरं पतनोत्पत्तेर्न हि फलक्रियां विना फलासंयोगनाशः
६८ संभवतीत्युच्यते। पतनप्रतिबंधकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठो जातिविशेषः कर्मजत्वादिना सांकर्यापत्त्यात्तस्य नानात्वेपि प्रतिबंधकतावच्छेदका
ननुगमे तस्यादोषत्वात् न चैवं वृंतसंयुक्तशाखावच्छेदेन वृंतेन सह पतनं न स्यात्। वृंतसंयोगस्य सत्त्वात्। तत्संयोगस्य तज्जात्यनाश्रयत्वे शा
खावच्छेदेनाकालेपि पतनापत्तेः। शाखासंयोगस्य फलानिष्ठ पतनप्रतिबंधकत्वासंभवात् इति वाच्यं पतनविरहविशिष्ट
विजातीयसंयोगत्वेन प्रतिबंधकतया वृंतसंयुक्तफलस्य वृंतेन सह पतने बाधकाभावात्। न च तथापि फलवृंतयोर्युगपदेव पतनोत्पत्त्यापत ६८
न प्राक्काले पतनविरहविशिष्टवृंतसंयोगस्य विद्यमानत्वात् पतनमनुपपन्नमेवेति वाच्यं फलवलेनात्र वृंतपतनानंतरमेव फलपतन
कल्पनात् तृतीये क्षणे स्यादोषत्वात्। न च तथापि वृंतेन समं फलादौ पतनाभावविशिष्टत्वं संयोगस्य दुष्करत्वादिति वाच्यं तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वे
केकाधिकरणवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यत्वात् पतनप्रतिबध्यतावच्छेदकमपि तत्तद्व्यक्तिसमवेतपतनत्वमेव पतनस्याव्याप्यवृत्तित्वे एकावच्छेदेन तत्तद्व्यक्तिभिन्ना
त्वकेकाधिकरणवृत्तित्वमेव वैशिष्ट्यं विशिष्टपूर्वसत्त्वापायापेक्षित्वे तत्त्वेन कालांतरे पतनाभावविशिष्टत्वमादाय न दोषः प्रतिबंधकतावच्छेदक
व्या। पतनस्याव्यावच्छेदकप्रत्यासत्तिश्च समानावच्छेदकत्वे वृत्तित्वे तु समवायघटितसामानाधिकरण्यमेव प्रत्यासत्तिः किंतु तादृशसंयोगविशिष्ट

पतनस्य व्याप्य

त्वं प्रतिबंधकं तेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि न क्षतिः। प्रतिबंधकतावच्छेदकं च द्रव्यद्रव्यत्वसत्तादिसाधारणतादृशसंयोगविशिष्टत्वमेव लाघवात्। अ
त एव सत्तादिमादाय विनिगमनाविरहोपि प्रत्युक्तः। न च फलत्वलेन तत्र वृंतपतनानंतरमेव फलपतनमिति वा युक्तं फलवृंतसंयोगस्य तादृशवैजात्याप्य
यस्य दुष्टत्वात् तस्य वृंतेपि सत्त्वे वृंतपतनस्यापि प्रागसंभवादिति वाच्यं सामान्यतः प्रतिबंधकतावच्छेदकोनेकजातिविशेषः। किंतु तत्तद्व्यक्तिपतनमात्रप्रतिबंध
कतावच्छेदकास्तत्तद्व्यक्तिवृत्तिसंयोगनिष्ठाः नानैव जातयः। तथा च वृंतसंयुक्तफलसंयोगस्य फलपतनप्रतिबंधकत्वेपि वृंतपतनाप्रतिबंधकतया तत्स
त्वेपि वृंतपतनोत्पत्तौ बाधकाभावात् एकस्यैव संयोगस्य व्याप्यमयपतनप्रतिबंधकः तेन न जातिसांकर्यमिति तिष्ठमासः।। ।। व्याप्यात्समुदितदलमि
त्यर्थः। जातिविशेषपरिचायकमात्रमिति लक्षणीभूतनोदनत्वजातेरभिप्रायतत्त्वाये नुपायेवेलक्षण्ये बोधकमात्रं न तु तादृशसंयोगत्वव्याप्यजाति
त्वेन लक्षणघटकत्वमित्यर्थः। तथा च नोदनत्वरूपजातिविशेष एव तादृशसंयोगत्वव्याप्यतया विशेषितः। सत्त्वलक्षणमिति भावः। अन्यथा तादृश
त्वेन लक्षणघटकत्वे तान नोदीतिआदिना पुत्रादिपवलेन तत्र वृंतपतनानंतरमेव फलपतनकल्पनात् तृतीये क्षणे कथिलं
संयोगत्वव्याप्यजातित्वेन लक्षणघटकत्वे तान नोदीतिआदिना संयोगस्य विशिष्टत्वं संयोगस्य क्षिप्रत्वादिति वाच्यं तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वे केकाधिकरणवृ
त्यादोषत्वात्। न च तथापि वृंतफलमादाय तत्र पतनाभावविशिष्टत्वं संयोगस्य क्षिप्रत्वादिति वाच्यं तत्तद्व्यक्तिसमवेतपतनत्वमेव पतनस्याव्याप्यवृत्तित्वे एकावच्छेदेन तत्तद्व्यक्तिभिन्नास
त्तित्वस्य वैशिष्ट्यत्वात् पतनप्रतिबध्यतावच्छेदकमपि तत्तद्व्यक्तिसमवेतपतनत्वमेव पतनस्याव्याप्यवृत्तित्वे एकावच्छेदेन तत्तद्व्यक्तिभिन्नास
त्तित्वस्य वैशिष्ट्यं विशिष्टपूर्वसत्त्वापायापेक्षित्वेन कालांतरे पतनाभावविशिष्टत्वमादाय न दोषः प्रतिबंधकतावच्छेदक
केकाधिकरणवृत्तित्वमेव वैशिष्ट्यं विशिष्टपूर्वसत्त्वापायापेक्षित्वे तु समवायघटितसामानाधिकरण्यमेव प्रत्यासत्तिः किंतु तादृशसंयो
व्या। पतनस्याव्यावच्छेदकप्रत्यासत्तिश्च समानावच्छेदकत्वे वृत्तित्वे तु समवायघटितसामानाधिकरण्यमेव प्रत्यासत्तिः किंतु तादृशसंयो

गु·शि·टी स्यविशिष्टद्रव्यत्वं प्रतिबंधकं। तेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि न क्षतिः। प्रतिबंधकतावच्छेदकं च द्रव्यत्वसत्तादिसाधारणं तादृशसंयो
गविशिष्टत्वमेव लाघवात्। अत एव सत्तादिमादाय विनिगमनाविरहोपि प्रत्युक्तः। न च फलबलेन तत्र वृंतपतनानंतरमेव फलपतन
60 मित्येवा मुक्तफलवृंतसंयोगस्य तादृशवैजात्याश्रयस्य द्विष्ठतया तस्य वृंतेपि सत्वे वृंतपतनस्यापि प्रागसंभवादिति वाच्यं। सामान्यतः प्र
तिबंधकतावच्छेदकोनेकैर्जातिविशेषः। किं तु तत्तद्व्यक्तिपतनमात्रप्रतिबंधकतावच्छेदकास्तत्तद्व्यक्तिवृत्तिसंयोगनिष्ठाः नानैव जातयः।
तथा च वृंतसंयुक्तफलसंयोगस्य फलपतनप्रतिबंधकत्वेपि वृंतपतनाप्रतिबंधकतया तत्सत्वेपि प्राग्वृंतपतनेनोत्पत्तौ बाधकाभावात्
एकस्तु संयोगो न द्वयोरुभयपतनप्रतिबंधकः तेनैन जातिसांकर्यमिति समाप्तः॥ ॥व्याख्यातमुदितदलमित्यर्थः। जातिविशेषपरि
चायकमात्रमिति लक्षणमित्यत्र नोदनत्वजातेरभिघातत्वापेक्षया वैलक्षण्यबोधकमात्रेण तु तादृशसंयोगत्वव्याप्यजातित्वेन लक्षणघ 60
टकत्वमित्यर्थः। तथा च नोदनत्वरूपजातिविशेषण एव तादृशसंयोगत्वव्याप्यत्वविशेषितः सन् लक्षणमिति भावः। अन्यथा तादृशसंयोगत्व
व्याप्यजातित्वेन लक्षणघटकत्वे ज्ञानादीतिच्छादिना सुखादिपरिग्रहः। जातिप्रसंगादिति नोदनलक्षणत्वप्रसंगादित्यर्थः। निविडत्वादीना
गे २ मपि मूर्त्तमात्रवृत्तिसंयोगवृत्तित्वनियमेन शब्दासमवायिकारणसंयोगावृत्तित्वादिति भावः। ननु नोदनत्वं कुतो जातिः कर्मसंयोगजन्यताव
च्छेदकजातिमीमांसाकर्म्यादिति वाच्यं कर्मसंयोगजन्यतावच्छेदकजात्या नोदनत्वव्याप्यविरुद्धभेदेन नानात्वोपगमात् कार्यतावच्छे राम
दकनानात्वस्यादोषत्वात् नोदनत्वस्य कर्मविशेषजनकतावच्छेदकस्य नानात्वे व्यभिचारापत्तेः। कर्मनिष्ठकार्यतावच्छेदकजातिवृत्त्यापत्ते

वीनत्वतत्वापि द्व्यारंभकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्येन सांकर्यान्न जातित्वसंभवः। तस्य नानात्वे व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यं द्व्यारंभकताव
च्छेदकवैजात्यस्य नोदनत्वविरुद्धत्वात् नोदनात्मकसंयोगारंभद्व्योत्पत्तौ मानाभावादिति न कोप्यनुपपत्तिः। जातिविशेषस्येतरभेदानुमा
नेपक्षतावच्छेदकतया प्राचीननयेन निर्विशेषितस्य लक्षणत्वसंभवः। ततः समुदायमेव लक्षणपरतया व्याचष्टे इति अभिहितमिति द्वि
वक्षणशब्दनिमित्तभेरीदंडाभिघातः निविडत्वादिकं भेरीदंडाभिघातः शब्दनिमित्तकारणतावच्छेदकजातिं चादाय अतिव्याप्त्यापत्तेः।
केवलसमवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्पर्शस्याभिघातहेतुत्वनयमते मात्रवृत्तिसंयोगस्याभिघातत्वेन शब्दासमवायिपि
कारणस्य मेयकास्तसंयोगादेरभिघातत्वाभावादभिघातत्वमादाय अभिघातेऽतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। स्पर्शजन्यसंयोगवृत्तीति सं
योगत्वव्याप्यपदस्य च स्पर्शजन्यसंयोगवृत्तीत्यर्थकता इति भावः। अभिघातत्वसत्तागुणत्वादिमादाय अतिव्याप्तिवारणाय हस्तंतं एते
नाभिघातत्वव्याप्यभेरीदंडाभिघातवृत्तिनिविडत्वादेः द्व्यारंभकतावच्छेदकजात्यारेष्वमुदासः। तेषां शब्दनिमित्तकारणवृत्तित्वात् का
रणताच्छेदकसाधारण्याघाते न नोदनस्य कालत्वेन शब्दजनकत्वेपि नासंभवः। एवम् अवच्छेदकतासंबंधानवच्छिन्नत्वेनापि का
रणतानिवेशनीयाः तेन शरीरादिनिष्ठकं वच्छिन्ननोदनात्मकवायुसंयोगेऽतिव्याप्तिर्नोदनत्वस्य तद्वृत्तित्वेन शब्दकारणी
भूतत्वविरहादसंभवो वा आत्ममनोयोगादिवृत्तिवैजात्यवारणाय वृत्त्यंतं तेन च स्पर्शवत्संयोगवृत्तीत्येवास्तु किं जन्यत्वप्रवेशेनेति वाच्यं श
रीरात्मसंयोगवृत्तिवैजात्यमादायातिव्याप्त्यापत्तेः। अभिघातत्वादिनासांकर्यमिपालिनिविडत्वादेर्नानात्वेनाभिघातत्वादिविरुद्धनिविडत्वादिमा

गु॰ शि॰ टी॰ दायातिव्याप्त्यापत्तेश्च अभिघातात्मकसंयोगस्यैव निमित्तकारणत्वेन तस्यापि शब्दकारणत्वनियमात् स्पर्शवत्त्वाद्वायव्यस्यैवंऽतिव्याप्तिवारणाय संयो
गेति ननु नोदनस्य स्पर्शान्यत्वादिकं न संभवतीत्यत आह अभिघातस्येति ननु तथापि भेर्याकाशसंयोगत्वेन तद्व्याप्यवैजात्येन वा शब्दविशेषं
प्रति हेतुत्वनये नोदनात्मकभेर्याकाशसंयोगेऽपि व्याप्तिमत्त्वात् निर्ज्ञातेः शब्दजनकत्वनियमविरहात्। भेर्याकाशसंयोगवृत्तिशब्दजनक
तावच्छेदकजातेर्नोदनत्वविरुद्धत्वेनोदनात्मकभेर्याकाशसंयोगमात्रस्य तत्त्वव्यभिचारापत्तेः तत्र नोदनेतरभेर्याकाशसंयोगविरहात्
७१ त्वञ्च भेर्याकाशसंयोगस्यानोदनत्वे मानाभावादिति नान्यभेरीक्रियपादेः शङ्कातरभेर्यादेः प्रत्यक्षसिद्धनोदनात्मसंयोगगणो विनोदनोत्थ
नैवाधकाभावादिति चेन्न। अभिघातं प्रति स्पर्शस्य पतत् किंचिदाश्रयनिष्ठतया हेतुत्वोपगमे विनोदनं प्रति स्पर्शस्याव्यवदाश्रयनिष्ठतये
वहेतुत्वोपगमाद्गगणे नोदनासंभवादिति भावः। ननु शब्दविशेषं प्रति भेर्याकाशसंयोगादेरसमवायिकारणत्वेन भेर्याकाशसंयोगत्वादि
नागौरवात्। नाथिसामान्यतः शब्दविभागजन्यशब्दत्वेन अभिघातत्वेन स्पर्शजन्यनिष्ठभेर्याकाशसंयोगस्याविशेषात् समवायिकारण ७१
व्यवहारभाजनतया तदसंग्रहात्तस्यैव गप्रयोज्यत्वाभावेनाभिघातत्वासमवायात्माथिसामान्यतः शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगत्वेन भेरीदण्डसं
योगविरहदशापामपि केवलात्तारश भेर्याकाशसंयोगाद् भिघातादिलक्षणनिमित्तकारणैर्वतिप्रसंगात्संभवेपि संयोगत्वावच्छिन्नका राम
रणतायाऽसमवायिकारणताव्यवहारविषयेऽपि प्रभागगणसंयोगेनोदनादेश्चसत्त्वेनासंवायिकारणत्वासंभवाद्यितुत्रातिवि
शेषेणासाजातिर्न निमित्तकारणभेरीदण्डाभिघातादिसाधारणीमानाभावात् कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं किंचित्कारणसत्वस्यैवका
णविरहे॰ ८१

भेर्याकाशसंयोगस्य दृष्टतया।
र्याकाशनिष्ठप्रयोजकतया भेरीदण्डसंयोगविरहदशायामपि केवलात्तादृश भेर्याकाशसंयोगात् शब्दोत्पत्तिप्रसंगाच्च भेर्याकाशयोरुभयो
रेव तादृशसंयोगसत्त्वात् एवं साजातिर्नाभिघातत्वव्याप्यापि निवेशे भेर्याकाशसंयोगस्याविशष्टासमवायिकारणत्वेन तत्रापि सत्वा
७४ त् किंतु अभिघातत्वस्य नानात्वेऽभिघातत्वव्यापिकातया वशब्दनिमित्तकारणभेरीदण्डाभिघातादावव्याप्तिः शब्दासमवायिकार
णभेर्याकाशसंयोगवृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातेरसमवायिकारणतावच्छेदकजातिव्याप्यतया तत्राभावादिस्यमिप्रायेणाशंकते यद्य
पीति अभिहत्यमानानिद्रव्याणीति दण्डाभिघातानि भेर्यादीनीत्यर्थः। वेगवंतिसाक्षात्परंपरया वेगवतीया वाभिघातत्वेनाभि
घातं व्याप्यजात्यावातस्य कारणत्वासंभवाच्छब्दासमवायिकारणवृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातेः शब्दासमवायिकारणभेरीदण्डाभि निमित्तं॰
घातादावभावाद्व्याप्तिरिति भावः। न चैहाप्यसमवायिवैविवक्षितं तत्त्वप्रवेशमात्रमपि निमित्तकारणभेरीदण्डाभिघातवृत्त्यभिघा
तत्वमादायैवतत्र लक्षणसमन्वयसंभवाल्लेपमाशंकाघटत इति वाच्यं बलामाणव्यवहारादिघटितस्यासमवायिकारणतात्वस्यावि
वक्षितत्वे विसमवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याफलोपधायकत्वरूपं जनकत्वमात्रं विवक्षणीयमेव निमित्तकारण
भेरीदण्डाभिघातादिभिन्नतयाऽन्यथाकालत्वेन तज्जनकतामादायाभिघातात्मकनिमित्तकारणसंयोगवृत्तिकर्मजत्वादिजाति
मादायवातिव्याप्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। स्वरूपयोग्यतामवेशे संयोगत्वव्याप्यजातिपदवैयर्थ्यापातादित्यभिप्रायात्। भेर्याकाशसंयो
गवदभिघातरूपदण्डाकाशाभिघातस्याविशब्दविभागाजन्यशब्दं प्रत्यभिघातत्वेन सामान्यकार्यकारणभावबलादायतादृशप्रत्यास

दुव्या यारासंयोगस्यत्विर

मु॰ शि॰ गौ॰ त्वाशङ्कलोपधायकत्वात् तद्ध्वंसाभिघातत्वमादायैव निमित्तकारणभेरीदण्डाभिघाते पि लक्षणसमन्वय इति समाधेयं तथापि तिसृष्वव्या
पतया कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या संनेरभिघातत्वस्य वा विशिष्टत्वात् अभिघातकदण्डाकाशाभिघातस्यापि तथा च असमवायिकारणत्वा
क्रान्तादृशप्रत्यासत्त्या शब्दकलोपधायकत्वात्। अदोष इति शब्दनिमित्तकारणभेरीदण्डाभिघातादावव्याप्तिविरहादित्यर्थः। नन्वेवं तथापि भि
७२ व्याप्तिर्दुर्वारा भेर्याकाशसंयोगादेरसमवायिकारणतावच्छेदकजातेरभिघातकदण्डाकाशाभिघातसाधारणत्वे प्यतद्ध्वंसाभिघातत्वस्य
चासमवायिकारणतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वान्निमित्तकारणभेरीदण्डाभिघातादावभावात्। अन्यथाभिघातत्वेन सहासमवायिकारण
तावच्छेदकजातेः सांकर्यापत्तेरिति वाच्यं। भेर्याकाशसंयोगवृत्तिअसमवायिकारणतावच्छेदकजातेरभिघातकदण्डाकाशाभिघातसाधा
रण्ये मानाभावात्। दण्डाकाशाभिघातस्य शब्दविभागजन्यशब्दत्वावच्छिन्नप्रतिसामान्यतो ऽसमवायिकारणतावच्छेदकमभिघातत्वमा
दायैवासमवायिकारणत्वसंभवात्। न च विनिगमनाविरहान्नत्त्वं भयसाधारण्यमावश्यकमिति वाच्यं। निरुक्तभेर्याकाशसंयोगस्य प्रका ७२
रान्तरेणासमवायिकारणत्वासंभवस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः। यद्यपि निरुक्तभेर्याद्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वानुरोधेन भेर्या
काशसंयोगादेर्विशिष्यासमवायित्वावश्यकत्वे ऽभिघातत्वेन सामान्यतो ऽसमवायिकारणत्वे मानाभावाद्भेर्याकाशसंयोगवृत्त्यसमवायिका राम
रणतावच्छेदकजातेरभिघातकदण्डाद्याकाशाभिघातसाधारण्यमावश्यकमन्यथा तत्रासमवायिकारणत्वस्यैव दुर्घटत्वापत्तेः। त
था च निमित्तासमवायिकारणसाधारणसंयोगत्वव्याप्यैकजातिविरहान्निमित्तकारणे ऽव्याप्तिरित्यभिहितं तात्पर्यमिति न कल्पितनयाचेत्ता

दुर्वारा

वार

दिनैतद्दूषणस्यानुपदं स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वाददोषः। न च संयोगजन्यनिरुक्तभेर्याकाशसंयोगे वेगप्रयोज्याऽभिघातानामलक्षेऽ
समवायिकारणतावच्छेदकजातिं न घटयति लक्षणानुपदं स्वयमेव संयोगजन्यतावच्छेदकजातिमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यं स्पर्शज
न्यत्वे सतीति विशेषणेनानुपदं स्वयमेव वारणीयत्वादिति संक्षेपः। केचित्तु नन्वभिघातेऽतिव्याप्तिः नाभिघातस्य सर्वत्र ल ल३
ल४ क्षणसंगमनीयमभिघातत्वेन व्याप्यवेजात्यवाश्यासमवायिकारणवृत्ति निर्वेगभेर्याकाशसंयोगस्य द्यासमवायि
कारणस्य वेगप्रयोज्यतयाऽभिघातत्वाभावात् कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या कारणत्वरूपस्य वा समवायिकारणत्वस्यावश्य
विवक्षणीयत्वात्तथा चासंभवात्परिष्कारेण कर्तव्यतापीति न च सर्वत्रैवेति द्वयाप्ति भेर्यादौ नितरां तथाचाशयासमवायिकारणस्य भेर्याकाश
संयोगस्य भेर्यावेगाभावेनाभिघातत्वाभावादभिघातत्वस्य तद्व्याप्यजातेश्च निरासासमवायिकारणवृत्तित्वमित्यसंभवादिति भावः। नि
र्वेगभेर्याकाशसंयोगस्य ह्यासमवायिकारणस्याभिघातत्वाभावेऽप्यभिघातात्मकभेर्याकाशसंयोगस्याविकल्पविरहसमवायिकारण
म४ त्वे दभिघातत्वादभिघातत्वादिसत्त्व इति मादायैव लक्षणसंगमसंभवादिति तथापीति अभिघातके तिदण्डैवदण्डि
त्रोय चैति वस्वार्थेकप्रत्ययः तथा चाभिघातात्मके इत्यर्थः दृश्यपदं च भेर्यादिपरं असमवायिकारणत्वात् क्वचिदसमवायिकारण
त्वात् अदोषइति असंभवाभावइत्यर्थः न चैवं तथापि निमित्तकारणभेरीदण्डाभिघाते ऽव्याप्तिरेव शब्दासमवायिकारणाभिघात
त्वकभेर्याकाशसंयोगवृत्त्यभिघातत्वादिव्यक्तेः सांकर्यभिया भेर्याकाशसंयोगवृत्त्यसमवायिकारणतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वेनत

गु.शि.वि. आभावादिति वाच्यं अस्मिन् कल्पे एतदस्वरसस्यानुपदं तथा चेत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः तदसत्तत्र तदसत्त्वेऽत्राभिहन्यमा
नानीत्यत्र सर्वत्र पदार्थसंगतेः पूर्वपक्षिणा कुविद्भिर्व्यावेगाभ्युपगमे चक्षुःस्पन्दस्यैवासंभवादिति मन्तव्यं ननु मूर्त्तमात्रवृत्तिसंयोगस्यैव
नोदनत्ववन्मूर्त्तमात्रवृत्तिसंयोगस्यैवाभिघातत्वात्कुड्यसमवायिकारणस्याकाशनिष्ठसंयोगस्य कथमभिघातत्वव्यवहार इति घ
टितत्वस्य कुड्यसमवायिकारणतात्वस्यात्र विवक्षितत्वेऽपि समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कारणत्वस्यावश्यं विवक्ष
६३ णीयत्वादित्यत आह मूर्त्तत्ववदिति नासिद्धिरिति आकाशवृत्तिसंयोगेऽभिघातत्वासिद्धिरित्यर्थः ननु समवायघटितसामानाधिकर
ण्यप्रत्यासत्त्या नोदनत्वावच्छिन्नमिवाभिघातत्वावच्छिन्नमपि स्पर्शित्वेन हेतुत्वात् कथमाकाशेऽभिघातोत्पत्तिरिति वाच्यं नोदनस्थले केव
लसमवायस्य कार्य्यतावच्छेदकसंबंधत्वेऽप्यभिघातस्थले मूर्त्तत्वविशिष्टसमवायस्यैव कार्य्यतावच्छेदकसंबंधतोपगमात् वेगाभिघात
योः क्रियासंयोगयोरिव हेतुहेतुमद्भावः तेन विभुनिष्ठमूर्त्तवृत्ति वेगवतामभिघातेऽव्यभिचारः विरोधः कार्य्यतावच्छेदकं चेतस्य कर्म ६३
वेगं४ जन्याभिघातत्वं तेन विनाप्यभिघातजाभिघातोत्पत्तावपि न व्यभिचार इति भावः यत्तु नदीयकर्मजनिताभिघातत्वावच्छिन्नं प्रति नदि
वेगत्वेन हेतुत्वं कालिकसामानाधिकरण्यमात्रं प्रत्यासत्तिरिति तन्न वेगजनककर्मवेगाजनककर्मण्याजनितेऽभिघाते व्यभिचा
रापत्तेरित्यपि वदन्ति तदन्ये शब्दसमवायिकारणवृत्तीत्यर्थः अन्यतरकर्मजत्वमिति अन्यतरकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमित्यर्थः राम
अतिप्रसंगः नोदने अतिप्रसंगः सक्रियान्तरस्य स्पर्शजन्यतया जन्यमानस्पर्शजन्यत्वविशेषणेन वारणात् न चान्यतरकर्मत्वेन हेतुतया तादृशवैजात्य

मेवासिद्धमिति वाच्यं अन्यतरकर्मजन्यतावच्छेदकत्वं हि नान्यतरकर्मत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकत्वं किंतु एकतरकर्ममा
त्रजन्यतावच्छेदकत्वं कर्मनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकत्वमिति यावत् एकतरकर्ममात्रजसंयोगोभयकर्मजसंयोगयोः परस्परव्यावृत्तवैलक्ष
ण्यस्यानुभवसिद्धत्वात् उभयकर्मजन्यतावच्छेदकत्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तु यत्समवेतत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या फ
लनिष्ठीभूय कर्मनिरूपितो द्वयोर्हेतुत्वान्न अतएवोभयकर्मस्थले न तादृशसंयोगोत्पत्तिः एवमुभयकर्मजन्यतावच्छेदकत्वमपि नोभयकर्मत्वावच्छिन्नका
रणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकत्वमपि तु समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कर्मत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदक
त्वं तच्चोभयजकर्मणा विनासंभवत् तु उभयकर्मजन्यतावच्छेदकमिति गोपनतः इति प्राचीनमतानुसारेण तदभिधानात् नव्यनयेऽपि अन्यतर
कर्मजोभयकर्मजोभयसाधारणकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यं संयोगजन्यतावच्छेदकवैजात्यं चादायेति व्याख्येयं आद्यस्यारंभकतावच्छेदक
वैजात्यमादाय चलनितव्याप्तिः गगननिष्ठसंयोगस्यैव शब्दासमवायिकारणतया तत्स्य शब्दासमवायिकारणवृत्तित्वविरहात् अतिप्रसंगाभावे हे
तुमाह शब्दकारणत्वेऽपि इत्यन्यतरकर्मजत्वस्येति संयोगजत्वस्य वेत्यपि बोध्यं अन्यतरकर्मादिजन्यतावच्छेदिका जातिर्नीला किं प
त्वं शब्दजनकतावच्छेदकजातिव्याप्याः किं यत्स्यन्नदिरुद्धाः अन्यथा शब्दजनकतावच्छेदकवैजात्यमादाय तस्य शब्दकार्य्यापत्तेः न त्वेवी
दृजनकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यजातिसेव शब्दकारणवृत्तिविशिष्टजनकेनोदने सामानाधिकरण्यं यद्यपि शब्दसमवायिकारणवृत्त्यन्यतर
कर्मजत्वादिकं शब्दाजनके न वर्त्तते तदृत्यस्यैव प्रकृतोपयुक्ततया शब्दकारणवृत्तित्वविशेषणमन्यतोऽभिधानमनुपपन्नं तथापि प्रसंगात् कृत्नि

१०

कारणत्वायोगादिति परस्परव्यभिचारेणानुगतकार्यजनिका

उ॰२

मु॰शि॰ भिन्नकारणत्वस्यान्यतरकर्मजत्वादिकमपि शब्दानिकेन वर्त्तेत इति प्रतिपादयितुं सामान्यतोऽभिधानं यत्तु शब्दकारणत्वेति विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वेनेरित्यर्थः
तित्वञ्च उभयकर्मजन्याभिघातस्य शब्दजनकत्वादिति पूर्वग्रन्थासंगतेः शब्दासमवायिकारणस्य गगननिष्ठसंयोगस्य उभयकर्मजत्वासंभवादिति तत्रैव स्फुटीभ
विष्यति अन्यतरकर्मादिजन्यतावच्छेदिकाजातिरेकैव शब्दजनकतावच्छेदिका वैजात्यमेव वान्यतरकर्मोभयकर्मजसंयोगजभेदेन नानेत्येव किन्तु स्या
त्तावता विसंवादापरिहारसंभवेन विनिगमकाभावादित्यत आह कारणतावच्छेदकस्येति अननुगतत्वादिति अन्यतरकर्मोभयकर्मजभेदेन नानात्व
७४ २५ इत्यर्थः कारणत्वायोगादित्यर्थः न च शब्दगतमवियदैपरव्याह्नवैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं कल्पनीयमिति वाच्यं शब्दनिष्ठकत्वरत्वादिव्याप्या
नं न वैजात्यकल्पनेन तदवच्छिन्नं प्रत्यनेन कार्यकारणभावकल्पने तु गौरवापत्तेरिति भावः अस्तु शब्दकारणत्वेनिवावादित्यत्र हेतुः ननु तथाप्यन्यतर
कर्मादिजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वे कार्यतावच्छेदकाननुगम इत्यत आह कार्यतावच्छेदकेति ननु शब्दजनकतावच्छेदकवैजात्यानि अन्यतरकर्म
जत्वव्याप्यान्येव संक्लिप्यन्त आह उभयकर्मजस्यापीति शब्दजनकत्वात् शब्देऽभिन्नकारणत्वात्तेन उभयकर्मजाभिघातस्य शब्दासमवायिका ७४
रणत्वासंभवेऽपि नासंगतिः नन्वन्यथापि शब्दासमवायिकारणतावच्छेदकवैजात्यमन्यतरकर्मजत्वव्याप्यमेवास्त्विति वाच्यं संयोगजभेर्या
घाकाशसंयोगस्यापि शब्दासमवायिकारणत्वादिति भावः असमवायि॰ त्वमविवक्षितमिति व्यवहारादिघटितवक्ष्यमाणासमवायिकारणताव
मविवक्षितमित्यर्थः वेणुदण्डादिति समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कारणत्वविवक्षायां कालत्वेन साधारणजनकतां दारी राम
दिनिष्ठं कर्मसूपवच्छिन्नो नाम कालिमभिन्नसमवेतसंयोगनिष्ठसमानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या घटितजनकतां चादायाति व्याप्तेर्वारणासंभवे

न नादृशकारणतात्वप्रवेशप्रयोजनं विरहादित्यर्थः इदमुपलक्षणं गौरवात्तु त्यपि द्रष्टव्यं तन्व संयोगजत्वं शब्दासमवायिकारणतावच्छेदकमि
त्विति भेर्याकाशसंयोगवृत्तिवैजात्यं वाश्रीदायनिश्चलभेर्याकाशसंयोगेतिव्याप्तिः स्यादेवं यागप्रयोज्यत्यन्नाभिघातत्वाभावादित्यत आह नि
श्चलेति स्पर्शजन्यत्वं वक्तव्यमिति स्पर्शजन्यत्वं जातिमतो विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः निश्चलभेर्याकाशसंयोगस्य न स्पर्शजन्यः नोदनाभिघा
तयोरेव स्पर्शजन्यत्वात् न च तथापि निश्चलभेर्याकाशसंयोगनिष्ठासमवायिकारणतावच्छेदकं वैजात्यमादाय नोदनात्मकभेर्याकाशसं
योगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्पर्शस्यैव नोदने प्रतियावदाश्रयनियतया हेतुत्वे नाकाशे नोदनासंभवादिति भावः वेगजन्यत्वाभिधाने अभिघातत्वाऽभिघाते
अव्याप्तिरित्यत्र तदलवैयर्थ्यं वनोदनस्य वेगाजन्यत्वात् इत्तत्परित्यागः एतच्च व्यवहारानुरोधात् तन्त्र्य छेद विशेषप्रति भेर्याकाशसंयोगस्य द
सि गाकाशसंयोगादीनामपि विशेषतोऽसमवायिकारणत्वमितिं द्रष्टुमनुरुध्येयं तच्छब्दविशेषं प्रति भेरीदण्डाभिघातस्य दण्डगहलाभिघाता नं१
देर्भिन्नकारणस्य विशिष्यहेतुत्वावश्यकत्वादेवातिप्रसंगभंगसंभवे तेषां विशेषतोऽसमवायिकारणत्वे मानाभावः किन्तु लाघवात् सामान्यतः शब्द
भागजन्यशब्दं प्रति अभिघातत्वेनैवासमवायिकारणता सर्वैर्देना वश्यं यत् किं विद्यावच्छेदेन गगनेऽभिघातसत्वाच्छब्दसामान्यप्रत्येवाभिघातत्वेना
समवायिकारणत्वसंभवे विशब्द विभागजशब्दे प्रत्यभिघातस्यासमवायिकारणत्वव्यवहारोभावाच्छब्दविभागाजन्ये तिशब्दविशेषणीतयावनिश्च
लभेर्याकाशसंयोगस्य समवायिकारणत्वनिर्जनेरवनास्ति कृत्वाऽतिव्याप्तिः येन तद्वारणाय स्पर्शजन्यत्वं विशेषणमुपादेयमन्यथा विनिगमकाभा
वात् संयोगत्वेनाप्यसमवायिकारणतया निश्चलभेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वदुर्वारमिति वाच्यं संयोगत्वेन कारणत्वस्य शब्दासमवा

यिकारणव्यवहारानुमानेन मनोगगनसंयोगेनोद्देनैव वर्तमानतया ऽसमवायिकारणतात्वासंभवात्संयोगत्वस्यव्यापकधर्मत्वेनान्यथासिद्धत्वा
भ्रेन च भेर्याकाशसंयोगादावप्यसमवायिकारणत्वव्यवहारान्तस्यविशेषतो ऽसमवायिकारणत्वव्यवहारान्तस्य विशेषतो ऽसमवायिकारणत्वव्यवहार
कल्पितिमावश्यकमितिवाच्यं अभिघातात्मकभेर्याकाशसंयोगे ऽभिघातत्वेन सामान्यकारणतामादायैवासमवायिकारणव्यवहारसंभवात्निष्फल
भेर्याकाशसंयोगे वासमवायिकारणत्वव्यवहारस्यैवासिद्धेः न च भेर्याकाशसंयोगादेर्विशेषतो ऽसमवायिकारणत्वाभावे समवायसंबंधेन शब्द
६५ निर्गमनाएवनान्यत्रेत्यत्र किं नियामकं अभिघातसामान्यस्य समवायसंबंधेन पृथिव्यादावपि सत्वादिति वाच्यं शब्दविशिष्टसमवायस्यासम
वायिकारणतावच्छेदकसंबंधत्वादेवान्यत्रसमवायसंबंधेन तदनुत्पादसंभवात् अन्यथा भेर्याकाशसंयोगादेर्विशेषतो ऽसमवायिकारणत्वे
पि संयोगस्य द्रुतया भेर्याकाशादौ समवायेन शब्दोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् शब्दत्वावच्छिन्नप्रत्याकाशत्वेन समवायिकारणत्वेन समवायिकारण
त्वान्नान्यत्र समवायेन तदुत्पत्तिः विशिष्टस्य संबंधत्वेपि विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावात् कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात्‌ समवायसंबंधेन शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसंबंधेन शब्दत्वेनापि भिन्नकारणतात्रितोनान्यत्र समवायेन तदुत्पत्तिः सर्वदैवान्यपक्षानुत्त ७५
सत्वान्त विदेशे आकाशे शब्देव्यभिचारः न चैवमभिघातत्वेन सामान्यतो समवायिकारणत्वे मानाभाव इति वाच्यं आघातप्रतिशब्दस्यासमवा
यिकारणत्वव्यवहाराभावेन तस्यासमवायिकारणत्वासंभवाज्जातकार्यस्यासमवायिकारणत्वविरोधेन तदनुपगमादित्यवतत्व
ननु शब्दासमवायिकारणस्यैव जन्यसंयोगत्वमित्येवास्तु किं जातिघटनेनेत्यत आह आत्मेति आत्मवृत्ति कृतत्वं संयोगविशेषणं

योगात्मकाभिघातत्वं न चेनेषामभिघातत्वेन शब्दानुपधानमेव कुत इतिवाच्यं विशेषसामग्रीसहितायाएव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायक
त्वेन तत्र भेरीदण्डाभिघातघात्मकविशेषकारणाभावादिति भावः इदं चोपलक्षणं शब्दोपधायकेपि निर्विकारणभेरीदण्डाभिघातादाव व्या
प्तिर्वोध्या कार्येकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या शब्दकारणत्वरूपस्य शब्दासमवायिकारणत्वस्योक्तयुक्त्यावश्यं विवक्षणीयत्वेन तत्स्यत्वा
भावात्तयोपहतानुवस्तमाणकल्पेतत्राव्याप्त्यसंभवेन सर्वकल्पस्यासाधारणतया फलानुपधायकरव्याप्तिरभिहिता ननु भे
र्याकाशसंयोगनिष्ठासमवायिकारणतावच्छेदकं वैजात्यमवश्यमभिघातकदंडघाकाशाभिघातसाधारणमपि वाच्यं अन्यथा
निष्कलभेर्याकाशसंयोगादावपि शब्दासमवायिकारणव्यवहारानुरोधेन तत्कुट्व विशेषभेर्याकाशसंयोगादेर्विशेषतो ऽसमवा न८
यिकारणतावश्यकत्वे ऽभिघातत्वेन सामान्यतो ऽसमवायिकारणत्वे मानाभावेन तत्रासमवायिकारणत्वस्यैव दुर्घटत्वापत्तेः
तथा च तद्वत्वभिघातत्वादिव्यक्तेरपि शब्दासमवायिकारणतावच्छेदकभेर्याकाशसंयोगनिष्ठवैजात्यव्याप्यतया भिन्नभेरीदंड
दि ७ भिघातादिभिन्नकारणे ऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरूपासाहचर्यादितिशब्दजनकेतिरत्यंचजनकतासामान्यं अक्षरणाघटकतया भेरीदंडाभिघा स्व
तत्वोपलक्षितनिमित्तकारणतावच्छेदकवैजात्यमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयः असमवायिकारणत्वासमवायिकारणतावच्छे
दकवैजात्यमादाय लक्षणसमन्वयः वेगस्याभिघातहेतुत्वेमानाभावात्रिष्कलभेर्याकाशसंयोगे पि लक्षणवतो ऽसमवायिकारणता
वच्छेदकवैजात्यमादायैव तत्रातिव्याप्तिं निवदकत्वरवत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकनिमित्तपवनसंयोगनिष्ठनिमित्तकारणताव

कालत्वेन

गु·कि·४ च्छेदकचैलत्वरूपमादाय नोदनाघात्मकनिमित्तपवनसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं। वायुनिष्ठपरस्यरावच्छिन्नचैलत्वरूपस्यैवावच्छेदकत्वात्
वच्छिन्नोत्पत्तिनियामकतयानिमित्तपवनत्वस्यापि निमित्तपवनसंयोगेतादृशजातिविरहात् संयोगनिष्ठचैलत्वरूपानुपगमेन घाप्यवि
रहभेदेन नोदनत्वाभिघातत्वकर्म्मजत्वसंयोगत्वानां च रूपानां कल्पनायनैः कारणतासमानावच्छेदकत्वजात्यासत्वाविरहणावायुसंयो
गत्वेन विलक्षणवायुत्वेन वेत्यन्यदेतदिति भावः अत्र शब्दजनकहस्तीपुस्तकसंयोगगुणत्वसंयोगत्वनोदनत्वादिमादायातिव्याप्तिः। नोद
७६ नत्वादेवपि निमित्तपवनसंयोगत्वेन च शब्दजनके वर्त्तमानत्वादतो वच्छेदकानुधावनं शब्दविभागादावतिव्याप्तिवारणाय च हस्येत
मितिवाच्यं उक्तास्वरसं स्वयमेव प्रकटयति तथापीति एतादृशतात्पर्य्ये च त्वर्थः निमित्तेति भेरीदण्डाभिघातादिलक्षणनिमित्तकारणे
त्यर्थः असमवायीति अभिघातजदण्डकाष्ठाभिघातोभ्यस्तमेर्य्याकाशाभिघातादिलक्षणसमवायिकारणेत्यर्थः एकजातिविरहे यो
निअभिघातत्वादिरूपसंयोगत्वव्याप्यैकजातिविरहेपीत्यर्थः ननु तिरिति भेरीदण्डाभिघातादौ निमित्तकारणेनाव्याप्तिरित्यर्थः मन्न ७६
मानेनिलाघवात्केवलसमवायिचच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव नोदनं प्रतीवाभिघातं प्रत्यपि स्पर्शस्य हेतुत्वमतो नन्नेमात्र
वृत्तिसंयोग एवाभिघातत्वरूपमिति मते लिवत्यर्थः तन्मते कार्य्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या पूर्वोपधायकत्वरूपासमवायिकारणत्वं घ
टितं प्रथमलक्षणसाभिघातमात्र एवासंभवात्तादृशासमवायिकारणस्य गगननिष्ठसंयोगस्याभिघातत्वाभावात्ययत्वेन्या दि राम
नाऽभिहितं स च द्वितीयलक्षणस्यासमवायिकारणतावच्छेदकत्वेजात्यमादाय सचलाचले भेर्य्याकाशसंयोगाद्यव्याप्तिरित्यादि

वृत्तित्वं च लक्षणतात्पर्य्यं: राहुसमवायत्व २

तिमातृः शब्दमर्थ्यादितिशब्दस्य इदं प्रदस्य तात्पर्य्यादित्यर्थः तन्मात्र इति भेर्य्याकाशसंयोगस्यापि शब्दसमवायिभिन्नभेर्य्यादिवृत्तितया तद्
घतादवस्थ्यमतो भेत्रयपदपूरणमिति आह त्रित्वं च तदितराहतित्वं चत्यर्थः तथा च शब्दसमवायित्वहत्तियत्वं त्रीणि कौ घटपटसंयोगहस्ततरके
र्द्धिजलादिरूपघटपटसंयोगादावतिव्याप्तिरत आह शब्दस्य कारणमिति सत्नागुणत्व विभागत्वादिमादायातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यांतेन च स
तिभाज्ञहत्तिसंयोगस्यैवाभिघातत्वेन्यैपि स्पर्शजन्यत्वविशेषणप्रयोग द्वितीयलक्षणस्यैव सम्यकत्वात्किमेतावतरकुरुपोति वाच्यं स्पर्शज
न्यत्वविशेषणप्रवेशे गौरवात् प्रकाशोक्तासमवायिपदस्य निरर्थकत्वप्रसंगाच्चेति भावः लाघवमनुसृत्याह नाद्वेति भेर्य्याकाशसंयोगद्व
त्यसमवायिकारणतावच्छेदकवैजात्यवारणायाह स्पंदं कारणेनावयवद्वयविभागाद्रव्यशब्दजनकतावच्छेदकवैजात्यवारणपरत्वं तं अन्य
तरकर्म्मजत्वादेर्नीलात्वेन तदारणाय नोदनत्वनिविष्टत्वादिवारणाय वाऽवच्छेदकोतं समवायेनेतहेतुत्वतानापच्चेजातिपरमिति भावः यथाकाले दण्डे
त्वकारणस्य घटघटसमवायिकारणत्वापत्तिरित्यतो व्याचष्टे कार्य्यनिरूपकेत्यनि कार्य्यत्वनिरूपकत्वं समाप्यपतया कारणस्य प्रतियोगितया एतत्का कार्य्ये
रणत्वनिरूपकत्वे कारणस्यास्य यतपा कार्य्यस्य प्रतियोगितयेत्यर्थः नरकार्य्यनिरूपसमवायिनिष्ठत्वसमवायघटप्रत्यासत्त्येत्यर्थः तथा
च तन्निष्ठकार्य्यतानिरूपको यो धर्म्मस्तत्समवायिनिष्ठस्वसमवायप्रत्यासत्त्यापातन्ने कारणता नेदाश्रयत्वं तत्समवायिकारणत्वं भवति
घटनिष्ठाया कार्य्यता तन्निरूपको धर्म्मौ आश्रयतया घटत्वत्तत्समवायिकपालनिष्ठसमवायप्रत्यासत्त्या घटकारणं कपालद्वयसंयो
ग इति कपालद्वयसंयोगघटसमवायिकारणां स्वं एवं घटरूपप्रतिया कारणता तन्निरूपको धर्म्मो आश्रयतया घटत्वं एव तत्समवायिकपालनि

पतिछायाकार्ष्यिता छर प्रतियोगिप

१४

गु.शि.टी. घटत्वसमवायप्रत्यासत्त्या कपालद्वयं कपालद्वयस्य समवायिसमवेतत्वसंबन्धेन घटनिष्ठतया घटरूपहेतुत्वादिति कपालद्वयं घटरूपासमवायि
कारणं महत्तदीयकारणतानिरूपको यो धर्मस्तत्समवायिनिष्ठत्वसमवायघटितप्रत्यासत्त्या यत्तत्कारणतानतिरिक्तत्वेन तद्समवायिकारणत्वं भवति
ध त्व घटीयाकारणतानिरूपको धर्मः प्रतियोगितया घटरूपत्वं तत्समवायिकपालनिष्ठत्वसमवायप्रत्यासत्त्या घटकारणं कपालद्वयसंयोग इति
कपालद्वयसंयोगो घटासमवायिकारणमेवं घटरूपीयाकारणतानतिरिक्तरूपको धर्मोऽप्ययं तथा घटरूपत्वं तत्समवायिकपालनिष्ठत्वसमवायघ
टितप्रत्यासत्त्या कपालरूपं घटरूपकारणमिति कपालरूपं घटरूपासमवायिकारणमिति कार्यैकारणतानतिरिक्तरूपको धर्मोऽप्ययं तथा घटरूपत्वं त
त्समवायिकपालनिष्ठत्वसमवायघटितप्रत्यासत्त्या कपालरूपं घटरूपकारणमिति कपालरूपं घटरूपासमवायिकारणमिति कार्यैकार्थकारणत्व ल
घटितलक्षणद्वये तात्पर्यमिति भावः प्रत्येकपरमाणावतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमाह स्वः तुल्यं वेदामस्ते तु सुखादिकं प्रत्येकार्थप्रत्यासत्त्याऽऽत्मनः केनाप्य
कोरणत्व र्मादावतिव्याप्तिर्नीडावनीयान्तद्स्वरूपादेव प्रकाशलक्षणान्तरप्रणयनाद्दीत्या त्वानुप्रकाशप्रत्यासत्त्यां तस्य तत्कारणे कार्थसमवायान्यतरप्रत्यास
त्व त्यर्थः सत्त्वनित्यमात्रसमवेतज्ञानादिलक्षणकार्यस्यालोकप्रसिद्धः तत्कारणत्वात्तादृशकार्यसमवायाप्रसिद्धेः तथा च तद्व्यवच्छेदपिकारणे आ
त्ममनःसंयोगादावव्याप्तिरित्यत आह अन्यतरान्तस्येति कार्यकारणान्यतरेति तत्र त्वात्कारणान्यतरेत्यर्थः कृतं घटकं कारणं यदा घटमाहकारण रामः
मिति श्री स्याविभुदासदिति ते ज्ञानतोऽस्य स्पर्शादिभुदासइत्यर्थः तस्यापि विपाकजरूपादिकारणं तेजःसंयोगस्तदेकार्थः समवायप्रत्यासत्त्या
सत्त्यापाकजरूपादिकारणत्वादिति भावः आदिपदाद्द्रव्यसमवेतलौकिकचाक्षुषादिजनकमहत्त्वोद्भूतरूपादिपरिग्रहः तस्यापि द्रव्यसम

मतेरेकोपलमया

वेतचाक्षुषादिकारणं विषयतया द्रव्यसमवेतत्वेन तदेकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या द्रव्यसमवेतलौकिकचाक्षुषादिकारणत्वादिति भावः एवं चैतेन तदेकार्थसमवायस
त्त्योपादाने अवयविरूपाद्यसमवायिकारणे वयवरूपादावव्याप्तिः तत्कारणे कार्थसमवायमात्रोपादाने द्रव्याद्यसमवायिकारणे आप्तिरित्यर्थः ज्ञानादीनि
ज्ञानादेरेवासमवायिकारणत्वकारणत्वेत्यर्थः। आत्मकारणत्वविशेषणत्वे कारणत्वमात्रस्यैव तत्त्वात् ज्ञानादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय मनोव्याप्य कारण
विशेषणमपि तन्निष्ठावात्मविशेषगुणान्यत्वे सति तादृशप्रत्यासत्त्या तत्कारणताश्रयत्वे तदसमवायिकारणत्वमिति लक्षणं फलितमिति भावः यथो वेतासम
क्तविशेषगुणत्वस्य प्रवेशे गौरवादाह तदर्थमस्येति आत्मविशेषगुणान्यत्वपदार्थमस्येत्यर्थः आत्मसमवेतभिन्न आत्मभिन्नसमवेतो यो धर्मः आत्ममात्र
समवे समवेतो धर्मस्तत्समवेतभिन्नत्वमित्यर्थः तादृशश्च धर्मः ज्ञानत्वादिरिति ज्ञानादिनिरासः नवात्मसमवेतान्यत्वमेवात्मविशेषगुणान्यत्वमस्तु ता
वतैव ज्ञानादिकारणसंभवादिति वाच्यं आत्ममनःसंयोगादावव्याप्तिप्रसङ्गात् न च तथापि आत्मभिन्नसमवेतत्वमेव लब्धस्त्विति वाच्यं आत्मैकत्वेच
ऽव्यापकत्वापत्तेः संग्रहायेति भावः संयोगादपरत्वादिपदार्थो विघातेजनकस्य शरीरादेः परिग्रहः जनकत्वविशेषादेरपरिग्रहः नेपि संयोगादेरपि
कार्यान्तराणां संयोगादीनां तथा च असमवायिकारणसामान्यस्यैवेदं लक्षणमिति तस्यापि लक्षणत्वात्त्रोतिव्याप्तिः ननु कार्यकारणान्यतरपदस्य तत्र २५
कार्यमात्रकार्यकारणान्यतरपरत्वात् कथमस्यासमवायिकारणसामान्यलक्षणत्वमिति वाच्यं कार्यकारणान्यतरपदस्य स्वनिरूपककार्य
र्यस्य निरूपककार्यस्वनिरूपककारणान्यतरपरत्वात् स्वपदमपि प्रकारणतापरमिति भावः ननु तथापि विभागाद्यसमवायिकारणत्वे तादृ
शप्रत्यासत्त्या विभागादिकारणत्वेनेत्यत आह संयोगाद्वतिव्याप्तेर्वत्यत आह कार्यविशेषेति कारणविशेषेति विभागासमवायिकारणत्वल

१४

मु. दि. टी. लक्षणे संयोगाद्यन्यत्वं विशेषणं देयमपि तादृशसमवायिकारणत्वलक्षणे स्वर्गाद्यन्यत्वं विशेषणं देयमित्यर्थः। निमित्ते निशब्द निमित्तेत्यर्थः। तथापि तस्मा
पि तादृशप्रत्यासत्त्या च कारणत्वाकाशादि विभागं प्रति हेतुत्वात् समवायिकारणसामान्यलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारेति भावः। एवमाकाशसंयोगोपि कार्या व
र्थसंयोगं प्रति स्वरूपयोग्य एव वायोः रूपाभाववत्त्वाभावादित्यतो मनोगगने तु कृत्स्न स्य च वापि कारणसामान्यलक्षणत्वाभिप्रायेणैव परिष्कृतोतिव
त् कार्यस्य तादृशप्रत्यासत्त्या स्वस्वकारणान्यतरे कार्यसमवायप्रत्यासत्त्यात तद्समवायिकारणत्वेति ~~तत्कार्यसमवायिकारणत्वेति~~ तत्का
र्यसमवायिकारणत्वेत्यर्थः। तत्कार्यप्रतियोगिके ति तत्कार्यप्रतियोगिकं यत्तत् इति उक्तत्वेन विशेष्यदलघटकीभूतं कारणत्वं विशेषणीय
मित्यर्थः। न च यत्कार्यस्य यत्र कारणे न तद्समवायिकारणत्वव्यवहार इत्येवास्तु किं तादृशप्रत्यासत्त्यनेन निवाच्यं तदनुपादाने कार्यका
७८ रणान्यतरे कार्यसमवायप्रत्यासत्त्येति प्रकारेण कारणत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः तदुपादाने च तादृशसंयोगादि निष्ठविभागादिप्रतियोगि
निप ककारणतां तिक्रियादेः इति घटकारणतायाः समवायिकारणतात्वव्यवच्छेदः एव न दिशो घाणग्रयोजने न च तथापि यत्किंचित्कार्यस्य कार्य
कारणान्यतरे कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या कारणे तद्समवायिकारणत्वव्यवहार इत्येवास्तु किं यत्कार्यस्येत्यत्र यत्पदेनेति वाच्यं तदनुपादाने प्रत्ययलक्ष्य
योगनुगततया विभागादिप्रतियोगिकरूपादिवृत्ति कालत्वावच्छिन्नस्य घरण कारणताभेदस्यापि प्रवेशादतिविशेषणतापत्तेः गौरवापत्तेश्च
तत्कार्यप्रतियोगिक भिन्नत्वमात्रे कृते विभागवृत्तिविभागासमवायिकारणत्वस्यापि संग्रहो न स्यात् तस्य तद्वत्त्वात् भिन्नत्वमात्रे कृते संयोगवृ राम ७८
त्तिविभागकारणत्वस्यैव संयोगवृत्तिसंयोगकारणत्वस्यापि संग्रहो न स्यादतस्तत्कार्यप्रतियोगिकेत्युक्तं न च तत्कार्यनिष्ठकारणभिन्नत्वे

तीति २

सतीति कारणविशेषणमेवास्तु किं इत्थमिवमत्र तत्कारणताविशेषणेनेति वाच्यं विभागीयकारणस्य संयोगस्य तद्भिन्नत्वाभावेन संयोगस्य
समवायिकारणत्वानुपपत्तेरिति भावः। नन्वेवमेतेन विशेषणेनाप्यविशेषणस्यापि वारणात् तद्विशेषगुणस्य लेसतीति विशेषण
व्यर्थमत आह आत्मवितित इत्यन्तमेवेतिलाघवात्सामान्यतलक्षणत्वमेवोक्तमित्यर्थः। तथा चानन्तभेदप्रवेशो गौरवात्तदकादिप्रतियोगिकत्वेनादि
हेतिकारणताभेदो विशेषणकोटौ न प्रविष्ट इति निदोषत्वं सार्थकमिति भावः। केचित्तु सत्यंतस्यैवायमर्थस्तन्नोपपाद्य यमर्थो तत्प्रकार
प्रदर्शनमात्र विशेषगुणोधित्यादिना कृतमित्याहुः। मित्राः प्रत्यासत्त्या फलानुपधायकस्य तथा च यविष्टनिरूपादौ नीलत्वादिना स्व
रूपयोग्यतालक्षणसमवायिकारणसत्त्वात् आत्मा निवारणाय जातिगर्भसमवायिकारणत्वलक्षणमादृतमन्ये तदुपपन्नस्यति
वेचिन्त्वितितादृशीति स्वनिरूपककार्यतत्कारणान्यतरे कार्यसमवायित्वप्रत्यासत्त्या विभागीयकारणतात्तदभावव्याप्यामालाति: परत्व
त्वापरत्वत्वद्वित्वत्वादिरूपा तद्समवायिकारणेषु धर्मान्यूनवृत्तिकत्वत्वादिः क्रियात्वात्वादिसु तत्समवायित्वमित्यर्थः। स्वपदं कारण (ले[illegible] ५)
तापरं न च तादृशकारणतासमानाधिकरणसत्ताव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वमित्येवास्तु किं गु ने तिवाच्यं द्वित्वदिपृथक्त्वादीव
तिव्याप्त्यापत्तेः तादृशकारणत्वाभाववत्समानाधिकरणे निहतेनृपादावव्याप्तिः तद्भिन्नरूपत्वादीनाम पितादृशकारणत्वाभाववद्स्याव
पविनिष्ठरूपादौ हेतेरतो व्याप्यत्वपर्यन्तं रूपत्वादेरपि तादृशकारणत्वाभावव्याप्यतत्त्वद्रूपत्वादिसमानाधिकरणत्वात् तं भववारणाय
जातिपदं जन्यमहत्त्वादौ तु परममहत्त्वापेक्षिकापकर्षमादाय संख्यामहत्त्वादि जन्यतावच्छेदकजातिमादाय वा लक्षणसंगतिरिति भाव
। नन्वेवं मनो गगनसंयोगादावपि तादृशसंयोगत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरितित्यत आह मनोगगनेति सामान्यतः कार्यविशेषानं गसमीवे

र्वीरंभे ५

गु॰शि॰ नतथात्वं तेषिलक्षणाएवेतिभावः विशेषेतु विशेषलक्षणेगुणपूर्वोक्तैवेतितन्नकारणविशेषात्म्यत्वं विशेषणादेयमित्यर्थः तच्छेत्यमितिमनोग
गतासंयोगादावसमवायिकारणत्वव्यवहाराभावादस्यापरिमाणसमानेपि तद्व्यवहारस्यसत्त्वाच्चतयापरममहत्त्वाणुत्वयोरप्यापत्ते
७९ तन्नतादृशकारणत्वाभावव्याप्यपरममहत्त्वत्वादिसत्त्वादितिभावः अणुत्वत्वादीनामितिआदिपदात्सुमानुनिष्ठोत्कर्षापकर्षपरिग्रह
ःअव्याप्तिप्रसंगादितिअणुपरिमाणेऽव्याप्तिप्रसंगादित्यर्थः केचित्तुअणुत्वपरममहत्त्वतयाप्यव्याप्तिप्रसंगादित्यर्थः नचपरममह
त्वेमहत्त्वत्वमस्तादोषेव॥ तद्गुणसंगमितिरितिव्याख्यापरिमाणत्वव्याप्तिमस्वरूपयोग्यवृत्तितेनमहत्त्वत्वस्यापिनकारणताच्छेदकत्वमपितुमहत्त्वे
महत्त्वत्वमेवतयेत्याभिप्रायादित्याहुः ननुद्रवत्वेऽतिव्याप्तिः तस्यसंग्रहप्रत्वेवनिमित्तकारणत्वेनैकाश्रितनिमित्तत्वाभावादित्यतआह
नोकेतिहेतुत्वंनिमित्तकारणत्वंननुकालेनसंयोगविशेषस्येवतत्रगमनप्रतिबंधकत्वमस्यायातस्मादोदपियतः किंचिज्जलसंबंधस
लिलैकाद्गिगमनापत्तेर्नित्यस्वरसादाहद्रवत्वान्येतिवेनिउकैकाश्रितेतिसंयोगस्यविभागंप्रतिनिमित्तत्वेपिमनेकाश्रितःध्वंसत्व ७९
नभावकार्यःप्रकाशस्यकार्यपदस्यभावकार्यपरत्वादितिभावः ननुतथापनुदनोस्पर्शेऽतिव्याप्तिःनुदनोत्वेनेवपाकजादिकंप्र
तिपर्यदत्वादितिजलकतयातस्यापितादृशनिमित्तकारणतावच्छेदकाभावत्वादित्यस्वबृसादाहयद्वेतिपाकजनिमित्तकारणत्वनिस
र्शत्वमादायानुष्णस्पर्शेऽव्याप्तिवारणायस्पर्शत्वान्येतिनाशोष्णस्पर्शशीतत्वादिमादायलक्षणसमन्वयः अनुद्भूतोष्णस्पर्शेचतादृशोष्णत राम
सत्वा[illegible]नातिव्याप्तिः बहुत्वेवसंयोगविभागान्येत्यपितवक्तव्यंमनोगगनसंयोगविभागेष्वपुष्ट्विशेषनिमित्तकारणत्वनिसंयोगत्वविभा
उ॰

गत्वसत्वादेवातिव्याप्तिविरहादितिभावः ननुशीतस्पर्शेऽव्याप्तिःतस्योदनादिपाकजरूपादिनिमित्तत्वादतआहपाकजविशेषइति
अतोरितस्यादित्यदाहृतादिपरिग्रहः लघुलक्षणमाहावकारीतिशब्दपाकजनिमित्तेकारणेषुसंयोगविभागोष्णस्पर्शेष्वतिव्याप्तिवारणायाहत्वेनेत्य
र्शत्वेहयोरभिघातसंग्रहनिमित्तत्वान्नजात्याप्तिवारणायएकाश्रितेतिअनुष्णस्पर्शशीतत्वादिमादायलक्षणसमन्वयः परत्वादिवारणायअसमे
वायिकारणत्वाभिनिकर्मकारणगुणत्वमितिगुरुत्वस्यएकाश्रितंप्रतिनिमित्तकारणत्वाभावादतिव्याप्तिरतआहगुणत्वस्येवेतिस्पर्शस
त्वाभिघातजक्रियायांनिमित्तमितिनानुष्णस्पर्शेऽव्याप्तिःप्रर्वादितिद्रवत्वान्येतिविशेषणादित्यर्थःद्रव्यारंभकतावच्छेदकसंयोगवृत्तिवै शे५
जात्यस्यानोदनत्वाभिघातत्वविरुद्धत्वेतस्यापितादृशैकाश्रितवाहृतिमित्तकारणाहृत्वित्वात्तमादायसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणायसंयोगान्य
त्यपिवक्तव्यंनेन्तुलक्षणाद्वयएवद्विपृथक्त्वादावतिव्याप्तिलक्षणतादृशपृथक्त्वसत्वोदतआहनवेतिवक्तव्यमितिजातिविशेषणंव ल॰
न्तव्यमित्यर्थःपरत्वापरत्वयोरपिस्वप्रत्यक्षेध्वंसंप्रतिनिमित्तकारणत्वेनातिव्याप्तिरतद्वस्यादाहजो[illegible]लेनरेतिसुखदुःखेतरत्वमितिसु
खदुःखभीवनासुखछोद्वेषभावनाजनकत्वमादायलक्षणोपिपारनायात्म्यधर्मेतरेतिलोकगुणत्वादेवह्यत्येनेववारणादाहगुणानिष्ठा
त्मकमितिसुखदुःखयोरितितथाचतस्याव्याप्तिरितिभावः।प्रकाशकत्वोपयायेनिरूपलब्धवहितेपूर्वोक्तसाधर्म्यपदादकेत्वेनव्याख्या
नेतद्भवसंदर्भस्युद्भमित्यतः प्रकृतसाधर्म्योपपादकत्वेनैवलक्षणेव्याख्येयलक्षणमिति तद्भावंयवकोराधस्यासमवायिकारणत्वाभावस्या
भावे।व्यापत्वासिद्धिरितिअसमवायिकारण त्वरूपपूर्वसाधर्म्यस्यव्याप्यत्वासिद्धिमित्यर्थः पूर्वोक्तासमवायिकारणलक्षणस्ये

गु.दि.टी. वात्र घटकुत्वादिति भावः स्वरूपेति संयोगमात्रस्यैव मूर्त्तत्वनियमादिति भावः कार्य्येति तत्पाचकपाकाभावादिति भावः आगुरुत्वयुक्तिमेव विवृणो
ति प्रामाणिकेति अत्रापीत्यादिकं विद्वित्यत्र मे कैमतं। ननु तथाप्यनुष्णस्पर्श इति व्याप्तित्व द्रूर्षेणाभिघातजक्रियोत्कर्षगुणत्वस्यादिक्रियानिमित्तत्वा
दत आह अनुष्णस्पर्शमेति कार्य्यरूपेति असमवायिकारणत्वमेवेति पृथ्वीजलसाधर्म्यकार्य्यरूपेकाश्रितत्वविशेषणप्रक्षेपेणेत्यर्थः निमित्तत्वमिति स्पर्श
स्यानिमित्तकारणत्वमित्यर्थः अन्यथा एकाश्रितत्वविशेषणेऽदत्ते दिव्यभिघातजक्रियामादाय निमित्तकारणत्वे न तत्र दुष्टं रूपस्यादिति भावः ननु
८० त्रापि लेहादावतिव्याप्तिवारणार्थमेकाश्रितत्वविशेषणानवश्यकत्वमलेलंघ हादाविति विरूद्धमत आह मूलदृष्टेतिद्रेदादिति द्रवत्वस्पर्शो
कमुष्णपानोकारम्भनाहेतुत्वेमेवास्वरसः मतान्तरमाह स्पर्शत्वपदमिति तेन स्पर्शत्वशीतत्वादिमादायनातिप्रसंग इति भावः लोहाहतेति द्रव्यं च का
र्य्यरूपकाश्रितत्वविशेषणं त्रेपादेयं कार्य्यपदं च गुणपरं तेन द्रव्यादिनिमित्तकारणस्य विशेषगुणोत्सत्वमादाय नेत्यतिव्याप्तिरिति भावः पूर्वमते
उत्वरसान्तरं प्रकटयन्निव स्वातन्त्र्येतिचेहेतोनन्वीत अपृथ्वीजलनिमित्तकारणत्वव्यवच्छेदः संगतैत्यत आह व्यवच्छिन्नमिति परत्वापरत्वापरत्व द्वित्व
द्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वमिति भाष्यमिति यथाश्रुताभिप्रायेणाह तिघटनाविच्छेद्यथाश्रुतभाष्यव्याघातपरत्वेतिसव्याधिकरणेतिपरत्वादेरभिना ८०
नेद्वंसादिजनकत्वाद्व्याभिचारणायातादधर्म्मेतरभावे निसव्यधिकरणेनेतिनेत्वसमानाधिकरणकजनकत्वमेव सम्यक् किंनिवेशे धर्मगर्भ
तयेति वाच्यं रूपादावतिव्याप्तापत्तेरिति भावः नन्विदमत्यामविरूपादावतिव्याप्तेःत स्यापि तादृधर्म्मेतरभावाजनकत्वादित्यत आह इदं चेति राम
साधर्म्यमिति शेषः व्यक्तिविशेषेति स्वरूपयोग्यो योग्यसहकारफलानुपधायकव्यक्तिमात्रस्य लक्ष्यत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः तथा चैतावपि विरूपा

दिकमप्यत्र लक्ष्यमिति भावः तज्जातीयापेक्षत्वादित्यकारणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वएव लक्ष्यत्वस्याभिप्रेतत्वादित्यर्थः स्वरूपयोग्यव्यक्तेरेव लक्ष्यत्वस्याभिप्रेत
त्वादित्यावल्लजनकत्वेमेत्यत्र द्वंप्रमपाठे हेतुः विरुद्ध इति निर्द्दिष्टत्वादेः स्वरूपायोग्यमध्यपतितत्वेन परिमाणजनकत्वासंभवादिति भावः अत एवेति स्वरूपयोग्या
योग्यसहकारफलानुपधायकव्यक्तिमात्रस्य लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः द्व्यणुकेति द्व्यणुकमात्रवृत्तिरिति शेषः व्यक्तेरेवस्वरूपयोग्यायोग्यसहकारफलानुपधायकव्यक्तेरेव प
रिगणितादृत्यिकारणत्वरूपसाधर्म्यवत्त्वेन भाष्यकृतोऽभिप्रेतत्वान्नापारिमाण्डल्यादीनामव्याप्तिरित्यर्थः व्यक्तिरणावत्त्वोपरिगणितात्वत्व अन्यथेति अकारणत्वरूप
तर्केति ५ साधर्म्यवत्त्वेन स्वरूपायोग्यव्यक्तेरेव द्व्यणुकस्य हेतोरभिप्रेतत्वादित्यर्थः द्व्यणुकपरिमाणवत्त्वामाश्वार्थी मपरिमाणादित्यर्थः एतच्च स्वरूपाजनकरूपमित्यादौ सर्व
त्रसंबध्यते अप्रत्यक्षत्वमत इति अन्यथास्वीयपरममहत्त्वस्य विषयाविधयास्वप्रत्यक्षजनकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः तत्र परममहत्त्वं वोध्यं परम
महत्त्वं वोध्यं तथा च गगनादीनां परममहत्त्वमेवात्र लक्ष्यमिति भावः नन्वात्ममहत्त्वस्य स्वप्रत्यक्षजनकत्वे विज्ञातधर्मेतरभाव जनकत्वस्यैव प्रहणे ल
क्षणत्वपानदभावादेवनातिव्याप्तिः स्यात् किमेतावनकुत्सभस्यत आह सुखादीति सुखादावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः आदिपदेतिपारिमाण्डल्यादीत्या
दिपदग्राह्यमुष्णत्वस्यैवेत्यर्थः उक्तस्वव्यधिकरणत्वएतत्रयेवात्मपरिमाणस्य प्रत्यक्षत्वेपि परममहत्त्वमिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति भावः तन्ना
जनकरूपमिति रूपाजनकरूपमात्रमित्यर्थः विषयत्वनिशेषः तथा च तत्रोत्याववि रूपपदरूपाजनके रूपमात्रपरमिति भावः तज्जातीयादीत्या
दिपदाद्व्यत्वकार्य्यस्यैव लघुत्वादेः परिग्रहः रसगन्धावित्यनन्तरं विषयाविति प्ररणीयं एवमग्रेपि सर्वत्र अभिघाताजनक इति पाठः अभिघाताजनक
इत्यादिवद्रसगुरित्वपाठः लक्षणसाधुः अभिघातदावैव अभिघातजक्रियाप्रतिहेतुत्वेनाभिघातजनकत्वेनैवाभिघातजनकत्वाभाव स्यापिला

क्रि

मु०सि०टी० मादाद्विपदपरियाह्यामावादितिध्येयं अवयवविपरिमाणमिति परमाणुत्वपरममहत्वयोः स्वातंत्र्येणैवोपादानादेयं विपदं विभागाद्यजनकइति आदि
पदात् समानाधिकरणज्ञानादेर्ग्रहणं तज्ज्ञानमनःसंयोगस्य विभागजनकत्वनियमे पिशारीरात्मसंयोगस्याश्रयनाशनाश्यस्य विभागजनकत्वात् सेमवो
व्रतसंग्रहव्याकरणायकर्ष्वित्वादिपदं शून्यएवपाठः नन्वेवमपि विभिकर्मोत्पादोत्तरमेव द्रव्यपवकर्मोत्पाद् विपततइति। वैशेषिक हेतुनये कर्मणो विभा
८१ गाजनकत्वे संभवी त्यत आह मतभेदेन नित्यत्व कर्मणो विभागजनकत्वं शब्दाजनकइति तथा चात्र शब्दाजनकत्वमेवास्माकं नेतुमहाप्रलयाद्य
वहितपूर्ववर्तित्वमिति भावः अदृष्टेति मिथ्या वासनाभेकभावनाया अदृष्टजनकत्वे व्यभिचारावनानुभावनाजनकत्वाभावेन विशेषणस्य व्या
वर्त्यप्रसिद्धिरत आह भावनायाद्वितीयकारादितिसंस्कारः शब्दश्चरमः संस्कारोत्पन्नवेतिपरिगणनविवकारादित्यर्थः इच्छाद्वेषौ चेति हृत्वे व वशंपञ्चेच्छा जनक ८१
त्वमितिसानोक्तावकारेण गुरुत्वपतनाभिघातादि जनकस्य गुरुत्वस्य क्रियाद्रव्यलाघवजनकत्वं द्रवत्वस्य स्नेहसंग्रहजनकस्य स्नेहस्य परिग्रहः आव
र्यंस्येता स्वार्थ्यमिति द्व्यधिकरणवृत्त्याभावाचार्यस्येतावत् पर्यामित्यर्थः तद्गुणाधिकरणवृत्त्यापरिमाणादीनामिति आदिपदात् दुःखजनकरूपादेः परिग्रहः
तेषां लक्षणत्वे प्रथमपरिपवितानां तान् विहाय चरमपाठितस्य त्रिपदीत्वस्योपादानेन तुष्येति भावः स्वव्यधिकरणेति अन्यथा परत्वादीनां गुरुत्वा
दिजनकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति भावः गुरुत्वादरपिष्टध्वंसजनकत्वधर्मान्यो जनकत्वादिति व्याप्तिकारणाय स्वव्यधिकरणत्वेन तद्धर्म विशेषणांत् २भ
स्यैंचतन्त्रतादृशसामान्याकारजनकत्वाद्देयनातिव्याप्तिरिति भावः लाघवादाहतादृशजनकेति ननु स्वव्यधिकरणज्ञानं धर्मेतरपरिमाणजनक

यार्द्वित्ववत्कुत्वयोर्व्याप्तिरतआह जनकत्वेतितादृशजनकवृत्तिभिन्नेत्यत्रजनकत्वेत्यर्थः तन्नेवं तथाविधसंख्यात्वमादायएकत्वेऽतिव्याप्ति
रतआह गुणत्वव्याप्येति ननु तथापि संख्यात्वस्यापि रूपादिरिति छाभाव प्रतियोगित्वात् सेवाव्याप्तिरत आह गुणपदं चेति स्वं
सेतिस्वपदमविवक्षितं प्रकारानुसारेण तं जनकत्वं संख्याभिन्नेविशेषणं अपृथक्त्वादीति आदिपदात् परममहत्वादीनां परिग्रहः अत्र
८० नेसंख्याव्यधिकरणत्वानभीवेनेगौरवानुस्वत्वघटितत्वेनाननुगमाच्चाह आत्मेति नित्यसमवेतपदादेवध्वंसोवारितः नोद्दकिं तत्र धर्माधर्म
र्मभावनानामित्यजनोपलिव्यः ईश्वरज्ञानादेरपि लक्षुतेनतत्संग्रहं कं लक्षणमाह अदेशवेत्तीति तादृशभावना हि संस्कारत्वम
दायवेगस्थितिस्थापकयोरतिव्याप्तिवारणाय वेगादत्तीति प्रकाशमवतार यतिस्वात्मना भावेनीति उत्पन्निकालावच्छेदेन वर्तमानम
स्वत्ताभावमादायरूपादावतिव्याप्तेराह एकदेतीति तथा चस्वाधिकरणवृत्तावच्छेदेन यत्स्वात्यन्ताभावाधिकरणं तत्समवेत
त्वमित्यर्थः संप्रदायनयेनीलपीतादिविजातीयनानात्वमवदारच्छेऽवयविनि व्याप्यवृत्तिविज्ञमेवातिरिक्तं रूपं न पुनरव्याप्यवृत्ति
नानारूपमितितत्रातिव्याप्तिरिति भावः तत्रवर्त्तत इति दिक्निरूपितविशेषणतावच्छेदककालनिरूपितविशेषणता विशेषाभ्यां
दिक्कालयोर्वर्त्तत इत्यर्थः तथा च दिक्कालवृत्तिपरिमाणादावतिव्याप्तिरिति भावः अत्यन्ताभावस्येदाह रागद्वेषोऽस्य
ताभावस्य तदाह कालेनेति विशेषणता विशेषइति दैशिकविशेषणता विशेष इत्यर्थः दिक्कालवृत्तिपरिमाणादावतिव्याप्तिवा
रकमतांतरमाह भिन्नभिन्नेति स्वाभावावच्छेदकदेशावच्छेदेनस्वाभावाधिकरणेसमवेतत्वमित्यर्थः अव्याप्यवृत्तित्वमिति

गु॰दि॰टी॰ प्रकृतेवि वह्निमिति शेषः ननु चैवं परमाणोः संयोगादीनां कथमव्याप्यवृत्तित्वम् तत्राह परमाणोस्त्विति परिमाणादीनां त्विति जन्यानां परिमाणानां स
दविस्तावनाधिकरणसमवेतत्वं न देशभेदावच्छिन्नं दिक्कालभिन्ननित्यपरिमाणानां सुरविस्तावनाधिकरणसमवेतत्वं न देशभेदावच्छिन्नं दिक्
कालभिन्ननित्यपरिमाणानां सुरविस्तावनाधिकरणसमवेतत्वमेव नास्ति दिक्कालपरिमाणयोः सदविस्तावनाधिकरणसमवेतत्वं दि वि
८२ देशावच्छेद्यत्वं तस्य समवायेन रूपाववच्छेदकविरहादिति भावः जन्यनित्यस्य रसोद्भावनं नाह्वीन्नतु किंचिद्देशावच्छेदेन समवेतत्वमित्यस्य जन्यस्य कृ
तयोरेव वैयर्थ्यप्रसंगः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकाभावादिति वैधर्म्यपरस्याव्याप्यवृत्तित्वपरत्वेस्त्वस्मिन्नस्य प्रमाणत्वासंभवेन प्रमाणीयन्नित्यसंगतत्वमि
त्यतो व्याचष्टे वैधर्म्यमिति उपलंभेतिपक्ते त्राधिकरणत्वोपलंभस्याभावोपलंभरूपमित्यर्थः एवं च प्रमाणाय नाह त्यस्य संयोगादीनामव्याप्यवृ
त्तित्वे प्रमाणत्वेनाहेत्वर्थः इति भावः सप्रमाणमिति एवं च वैधर्म्यपदमव्याप्यवृत्तित्वपरमेव तथा च संयोगादीनामव्याप्यवृत्तित्वं यथाभा
वांतरापेक्षया वैलक्षण्यं सप्रमाणकं तेर्गातिसमुदितो इति भावः अतिप्रसंगादिति ध्वनुं कारेर विविधवितथा कालिकसंबंधेन वाच्यानादिरूपगु
णवृत्तित्वाद्यनुकोदावपिसत्वादित्यर्थः तथा वत्तत्रैव विशिष्टस्य व्याप्यकतेति भावः ध्वनुकादिवारणायेति ध्वनुकादौ विशिष्टसाध्यव्यापक ८२
त्वाद्वस्य नुरणयेत्यर्थः व्याप्यवृत्तित्वं समवायावच्छिन्नस्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति समवेतत्वमहतौ समवायेन व्याप्यवृत्तित्व
वर वहारणाभावादतो ध्वनुकादौ विसमवेतत्वावच्छिन्नव्याप्यवृत्तित्वाभावरूपविशिष्टसाध्यसत्वादिति भावः आदियदात्... मनस्त्वादेर्नित्यद्रव्य रांम
समवेतमात्रस्य परिग्रहः ननु मूर्त्तगुणानां व्याप्याव्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिमत्त्वेन विरुद्धसंख्यागुणत्वसंस्कारत्वमादाय रूपादौ वेगे च व्यभिचारादित्यतो

जातिपरतया व्याचष्टे मूर्त्तेति मूर्त्तगुणत्वसंस्कारत्वयोर्व्यभिचारवारणाय मूर्त्तवृत्तीति लाघवादाह सविषयेति वृत्तिनियामकेति कार्य्यस्य वृत्ति
नियामकेत्यर्थः सव्यनुकादौ ववेदनसंयोगादिरिति भावः पथ्यात्तेः समवायिकारणत्वविवक्षायां अनुदेशातेति स्वत्व्यदेशावच्छेदेनेवाल्पत्वम
नेप्यागस्य सत्वादिति भावः समवायेन वृत्तिमत्त्वाभावेति समवायसंबंधेन कालनिष्ठतात्वाभावेत्यर्थः अन्यथा भगवज्ज्ञानादेरपि कालिक
संबंधेन कालवृत्तित्वया तद्वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वाभावेनाव्याप्तिः स्यादिति भावः नित्यवृत्तित्वं तु येन केनचिद्वृत्तिनियामकसंबंधे
न विशेषविवक्षणप्रयोजनविरहादिति ध्येयं अप्रसिद्धिवारणायेति कालानिष्ठनित्यगुणवृत्तितातिशून्यस्य विभुगुणस्य जातिमतो वा
ऽप्रसिद्धिवारणायेत्यर्थः सर्वत्रतादृशसत्त्वगुणत्वसत्वादिति भावः केचित्तु समवेतत्वापेक्षया कालनिष्ठनित्यगुणवृत्तिजातित्वस्य गुरुतया
तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः इत्याहुः निर्विकल्पेति अत्र लक्षणे निर्ज्ञातिमतो विशेषणं तथा च निर्विकल्पस्य ज्ञातिमति स
त्वगुणत्वमादायातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः एतच्च मूर्त्तत्वांतस्य विभुगुणविशेषणत्वपक्षे जातिमतो विशेषणत्वमहेतु कालनिष्ठनित्यगुणजा
तीयसंख्यादौ मूर्त्त्वांतदलाव्याप्तिरिति निर्विकल्पकस्य जातिमद्धारणायेति ध्येयं कालनिष्ठनित्यगुणजातीयसंख्यादौ मूर्त्त्वांतदलाभावादे
वगुणत्वव्याप्यपादानुपादानेप्यतिव्याप्तिविरहात् मयाक्तत्वस्य भगवज्ज्ञानादावतिव्याप्तिवारकत्वं तत्वाभावेति अत्रत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण
वृत्तीति रहते तादृशसंख्यामादाय सर्वजातिव्याप्तिः गुणत्वव्याप्यत्वेन जातेर्विशेषणेपि तथा विषय भगवज्ज्ञानादिवृत्तिज्ञानत्वादिकमादाय ज्ञानादा
वतिव्याप्तिरितितथा नोक्तं द्रव्यवारणाय च गुणपदमिति ध्येयं प्रतियोगिकोठे गुणत्वंशास्यानतिप्रयोजनकत्वपातरपहाय निष्कृष्याह ति

रूपेति प्रदेश वृत्तित्वस्य स्वात्यंताभावसमानाधिकरणमात्रार्थकत्वमगावजलानादावनिव्याप्तिरतो निरुक्तपदं प्रवृशहत्तिवृत्तिवेगरूव्रत्तिजातिमद्
पार्थकं। यावद्द्रव्यभावित्वजन्येलक्षणमात्रे: व्याप्तमतो द्रव्यपदं स्वाश्रयपरत्वं यव्यावेशेदुत्य मिति अवयवीति तेजस्त्वोऽश्रयो त्यत्तिकाला वृत्तित्वे यथा
वत् स्वाश्रयकालवृत्तित्वाभावादिति भावः त्वन्येवं यथाकृत स्येव नित्यवन्मादावव्याप्तिविरहात प्रकाशेस्वाश्रयेत्यादि विवक्षणामनर्थकमित्य
८३ तत्राह तत्र्वेतित्त दपीत्यर्थ: परत्वादीत्यादि यशत्र यावि ज्ञापरत्वयावदाश्रयनाशनक संयोगादेश्च परिग्रहः स्वाश्रयेनीत्य स्य प्रकाशाद्त्या
दिस्वपद स्थल लक्षणीयत्वेनाभिमतपरत्वे गुणत्वव्याप्य पदवैयर्थ्य आत्ममनसो: स्वाश्रयाप्रसिद्ध्या आत्मत्वमनस्त्वमादाय तत्राति व्याप्ति ८६
विरहादतो भेदप्रतियोगिपरतया स्वपदं व्याख्याय गुणत्वव्याप्यपदप्रयोजनमाह स्वाश्रयेति स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वस
तिस्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिभिन्नेषु वृत्तेनेरित्यर्थ: गुणत्वव्याप्येतीति गुणत्वस्यार्थकमिति शेष: यथाश्रुतस्य मात्रपदार्थत्वे विशे
ष्यदलवैयर्थ्यादाह वस्तुतस्त्विति तद्व्यावृत्तित्वं स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसाप्रतियोग्यव्यावृत्तित्वं तादृशध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वमिति यावत् स्वा ८३
श्रयेतित्राप्तापि स्वपदं ध्वंसप्रतियोगिपरं नतु लक्ष्यत्वेनाभिमतपरं यावदाश्रयनाशनाश्यघटादिव्यक्तौ न वृत्तिरूपाघात्मकधर्म्ममादायातिव्या
प्तिवारणाय गुणपदसार्थकत्वसंभवेप्यननुगमापत्ते: तादृशयदादिविशेषवारणायत्रात्मं मनोवारणायचगुणपदमिति भाव: ननु उक्तपर
माणुरूपेपवनपरमाणुस्पर्शे वा [illegible] व्याप्ति: शुक्लत्वनुसाधीनत्वयो: पार्थिवपरमाणुरूपस्पर्शवृत्तितया तादृशधर्म्मत्वाभावेन तयोस्तादृशधर्म्म राम
समवायित्वाभावादित्यत आह अवृत्तेति सलिलपवनेतिपाकजमात्रत्वय: सलिलरूपपवनस्पर्शगता वित्यर्थ: विशेषगुणलक्षणमितिस्वा

अपसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाध्यत्यंताभावसमानाधिकरणवृत्तिजातिमद्विशेषगुणलक्षणमित्यर्थ: ननु तथापि पार्थिवा
वयविरूपादौ वैशिकत्वधर्ममादायलक्षणसमन्वय: नीलत्वादीनां परमाणुरूपवृत्तितया निरुक्तप्रतियोग्यवृत्तित्वाभावादित्यत आ
ह अवयवीति तत्र जातीयनितीलयीतादिजातीयेत्यर्थ: ननु जन्यवृत्तिनीलत्वादेरेव जन्यतावच्छेदकत्वसंभवात् किं जातिभेदेनेत्य
त आह जन्यद्रव्यादीति द्रव्यपदं समवायेन जन्यवृत्तित्वलाभाय प्रागादिपदान्तसमवेतवृत्तित्वपरिग्रहः तथात्वे कार्य्यतावच्छेदकत्वेन
पुजलपरमाणुवादिरूपादिषु तेजोरूपस्पर्शयोस्त्वमास्वरत्वोष्णत्वमादायैव लक्षणसमन्वय: जलस्पर्शे तु शीतत्वमादायैव लक्षणसंभव: जलरसे तु
मधुरत्वावांतरविलक्षणजातिसत्वादेवनाव्याप्तिशंकापीतिभाव: तुलीयरूपादौ पृथिवीशुक्लादिव्यावृत्ते जात्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वेपि द्वैत ८६
रपुन्नभावात् स्वात्तेश्यगालक्षणतरमाह पाकजेतिपाकजेतरेति पाकजेतरोप: स्वाश्रयवृत्तिध्वंसप्रतियोगीनदवृत्तीतिपोजनारस्यैव न
पत्वादिमादायैव जलपरमाण्वादिरूपादौ लक्षणसमन्वय: तस्यापि पाकजेतरस्मिन्न तादृशध्वंसप्रतियोगिन्यवृत्तेरिति भाव: अत्र रूपत्वा
दिसंग्रहाय द्रुतौ प्रतियोगिविशेषणं तथा च रूपत्वादिकमादाय पाकजरूपादावतिव्याप्तिविति सत्यंतं आत्मादिवारणाय गुणपद
मितिध्येयं ननु तेजोवयवद्रव्यप्रत्यया सत्यसंयोगजन्ये तेजोवयविपरिमाणे ऽव्याप्ति: तस्य तादृशप्रत्ययरूपपाकजन्यत्वे न पाकजो
[illegible]न्यत्वाभावादत आह तत्रकादेरिति समानाधिकरणेति केवलसमवायघटितसमानाधिकरणप्रत्यासत्या पाक
जन्यत्वं विवक्षितमित्यर्थ: प्रचयजन्यते जोवयविपरिमाणमपि तथा भवत्येव तत्रस्वाश्रयसमवेतसंबंधेनैव प्रचयस्य हेतुत्वादिति भाव: जा

८४

त्वघटितलक्षणस्यैवाश्रयनाशादेवपरमेते चिनस्येति नत्वस्यैवेति मूलस्वारस्यसिद्धतयातादृशमेवं लक्षणमाह-चकार ततिस्ति आश्रयनाशन
इपरत्वाघतिव्याप्तिवारणाय अथमेसत्वं तत्र च परमाणुवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिनीलत्वादिसत्त्वपारूपादावव्याप्तिवारणाय जन्येत्याश्रयवि
शेषणं तन्नागुणत्वमादायासंभववारणाय गुणत्वव्याप्यव्याप्येति ईश्वरबुद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयंसत्यंतं पाकजरूपादिवारणा
यविशेष्यदलेन गुणत्वव्याप्यजातिमूलस्यतदुत्येवास्तु किंद्वितीयव्याप्यपदेनेत्यत आह एकत्वेतिअन्यथातादृशद्वेषसंप्रतियोगिद्वि
त्वद्विपृथक्त्वदृत्विसंख्यात्वपृथक्त्वत्वादेकत्वादावव्याप्तिःस्यादितिभावः नन्वेवं परत्वापरत्वयोर्गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्यभावादाश्र
यनाशनष्टपरत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह परत्वेतितादृशीगुणत्वव्याप्यकालिकपरत्वत्वादिव्याप्यतेजोत्कर्षपाकर्षयोर्वि
नाशादाह गुणविभाजकेति गुणत्वव्याप्यव्याप्यपदं विहाय गुणविभाजकोपाधिव्याप्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः इत्थं च कालिकपरत्वत्वादि
सत्वादेव नतयोरतिव्याप्तिरिति भावः अवयविनि छुसंसिद्धिकद्रवत्वेऽव्याप्तिभ्रमं निरस्यति अवयविनइतिदंचतितिआश्रयनाश
नष्टद्रव्यकर्मकारणेयेति भावः ननु मूलेकार्यविशेषणमसंगतंपूर्वोक्तमिति स्येव शेषशराद्यर्थत्वादीश्वरबुद्ध्यादेः एवं शेषपदा
भिधानयोग्यत्वादित्यत आह बुद्ध्यादीनामितिप्रागनुक्तत्वात्तथावद्बुद्ध्याभावितत्वसंस्थितनुक्तत्वादित्यर्थः एतेन ईश्वरबुद्ध्यादीनांशेष
शब्दाभिधानायोग्यत्वे हेतुः शेषशब्दाभिधानयोग्यानां शेषशब्दाभिधानयोग्यानामपि रूपमपि कार्यपदोपादाने विशुद्धेनिरू राम
तेनोत्तिप्रकाशादित्यादिईश्वरबुद्ध्याद्यतिव्याप्तेराह जन्यगुणत्वमिति जन्यत्वोपादेयमिति मूलेपिलक्ष्यकार्यपदेनोपादेयमिति

८४

भावः यथाश्रुतमेवेति तथाचप्रकाशकारस्यजातिघटनादिप्रयासोनिष्फलएवेति हृदयं नेमेति सांसिद्धिकद्रवत्वेतु सांसिद्धिकद्रव
त्वत्वमादायेवलक्षणसमन्वय इति भावः मूर्तिव्याप्येतेति नैमित्तिकद्रवत्वं च न विशेषगुण इति मुदासइतिभावः कोऽपि दिव्योद्भूतत्वमेकात्व
रसः मूलेस्पर्शपाठाभावमभिप्रेत्याह स्पर्शेति विलक्षणतस्यविलक्षणत्वं तु स्पष्टत्वादिति भावः नेमेति अन्यथा संस्कारत्वस्य स्पर्शसमानाधिकरण
मात्रवृत्तित्वाभावान्नस्थितिस्थापकत्वस्य चेसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावादव्याप्तिः स्यात्संस्कारत्वान्यत्व विशेषणोपादाने तु स्थितिस्थापकत्वमादायेव
लक्षणसमन्वय इति भावः संस्कारत्वान्यत्वस्य विभाजकोपाधिविशेषणस्य फलमुक्त्वा गुणत्वव्याप्यजातित्वं विहाय गुणविभाजकोपाधित्व
निवेशफलमाह नवेति कालिकपरत्वत्वादिजातिमादायेति शेषः परत्वापरत्वत्वयोरुभयसाधारणयोर्जातित्वाभावेन तत्सावि
गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वरूपसामानाधिकरण्यसंभवाद्विभाजकोपाधित्वविनिवेशनतत्र परत्वादिरूपविभाजकोपाधिव्याप्यत्वात्रसाक्षाद्व्या
प्यत्वमितिभावः नन्वेवं शेत्स्यस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वयोरव्याप्तिवन आह तद्वेतिशीतत्वसांसिद्धिकद्रवत्वयोः संग्रहे यान्योर्जातिविशे
षणेऽभिन्नरत्वादेर्वहिर्वृत्तिवारणाद्गुणपदे चेयथ्यमाशंक्याह गुणेतीति केचित्तादीत्यादिपदाद्गगनादिपरिग्रहः तेजोविशेषगुणमितिअ
त्यथातेजोमात्रवृत्तिसंख्यादिव्यक्तौ तेजोवृत्त्यतिशयादोषात्तिव्याप्तापत्तेरितिभावः एकस्याविगुरुत्वस्य रसस्य वाजलानुभयवृत्तित्वाभा
वाद्यात्रचैजलवृत्तित्वेतीति संग्रहत्वादीत्यादिपदाद्गंधतरोऽपकर्षापकर्षयोः पाकविशेषजन्यतावच्छेदकजलनिसंयोग
मात्रवृत्तिजातेश्चपरिग्रहः यथाश्रुते संग्रहत्वादिवारणासंभवादाह गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति द्वित्वादिमात्वपुर्थ्वेलक्ष्यणस्याविभु
व्याप्ति १ ५ घटत्वादिव्यतापपदघटितैवारणायगुणत्वरूपितव्याप्यसाक्षीरसादीति आदि नारूपादिग्रहः अभ्युपगमवादेन
जलनरसादावतिव्याप्तिवारणमित्यादि शेषः ५

८५

८४
राम

ता व्याप्यजातित्व

गु॰ दी॰ टी॰ गात्वव्याप्यत्वं गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभिधानं माधुर्यत्वस्य सौरभे पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यभावाद् व्याप्यायनिरुक्तल
क्षणस्य सत्त्वेऽपि रसत्वसाक्षाद्व्याप्यतिक्तत्वादिमादाय तत्र लक्षणसंगतिरिति भावः एवं विवक्षितेऽपि स्नेहव्याप्त्यादिमाधुर्य्ये व्याप्यत्ववारणं
८१ सुरभ्यसुरभितत्त्वे लक्षणं सुरभित्वादिकमादाय तद्दोषस्य वारणाय गुणत्वव्याप्यजातिसाक्षाद्व्याप्यत्वं गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वं इति व्याप्याः इ
रूपादिवृत्तिजातेर्विशेषगुणमात्रवृत्तित्वदले नैव वारणात्। तत्र व्याप्यव्याप्यत्वेन न वृत्तित्वं अन्यथा गुणत्वस्य विगुणत्वव्याप्यत
या माधुर्यत्वस्य रसत्वेऽपि तिक्तत्वादिमादाय लक्षणसमन्वयासंभवात् द्वितीयव्याप्यत्वं च भेदगर्भं अन्यथा रूपत्वगन्धत्वादेरपि रूपत्वगन्धत्वा
दिव्याप्यतयाऽसंभवापत्तेः एवं तृतीयव्याप्यत्वमपि भेदगर्भमन्यथा तिक्तत्वादेरपि तिक्तत्वादिव्याप्यतयाऽतिक्तत्वादिमादाय लक्षणसम
न्वयासंभवात् यथा च गन्धत्वमादायापि गन्धे लक्षणसमन्वयसंभवः तस्यापि निरुक्तगुणत्वव्याप्यजातिसाक्षाद्व्याप्यत्वादिति स्मर्त्तव्यं
नन्वेवं विशेषगुणपदवैयर्थ्यं पृथिवीद्रव्यसंयोगमात्रवृत्तिकस्यचिन्नत्वादेः कर्मादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यतया गुणत्वव्याप्यजाति ८१
साक्षाद्व्याप्यत्वाभावेन तमादायातिव्याप्तिविरहादित्यत आह कार्येति कार्यविशेषो घटादिः कश्चिन्नावयवद्रव्यविभागजन्यश्च विशे
षादिक्षु पृथिव्यादिवृत्तिसंयोगो विभागो वा रितत्वेन नान्वितं संयोगजसंयोगस्य न द्रव्यजनकत्वमित्यत्वस्य साक्षाद्विशेषजनकत्वविभाग राम
मियाने भिन्नं भिन्नमिति एकं तज्जातिव्याप्यमन्यच्च तज्जातिविरहश्च मित्यर्थः अन्यत्वेति कर्मजत्वादेरव्याप्यत्वात् सकरेति कर्मजत्ववि
नासाजातिर्विभागजकश्चिन्नावयवद्रव्यविभागेतौ विना च कर्मजसंयोगजनककर्मजविभाग इति परस्परव्यभिचारादेकमिवक्र

र्मजशब्दारंभककश्चिन्नावयवद्रव्यविभागेतौ मानाधिकरणपदस्वसंकरणपदेत्यर्थः। ननु कर्मादिजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वे कथं कार्यकारणभा
व इत्यत आह कार्य्येति कारणतावच्छेदकनानात्वस्यैव व्यभिचारसंपादकत्वेन कार्यकारणभावविघटकत्वादिति भावः तथाविधेति गुरुत्वादिल
क्षणकार्यविशेषजनकेत्यर्थः स्पर्शत्वसाक्षाद्व्याप्येति पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिरिति शेषः पृथिवीपवनस्पर्शसाधारणानुष्णाशीतत्वाद्यनुष्णाशीतत्वस्य स्पर्शत्वव्याप्य
जातत्वेन स्पृगमेन पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातेरपि स्पर्शत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वादिति भावः तादृशजातिर्निरुक्तकर्मजत्वादिव्यापककार्यविशेषजनकता
वच्छेदकेत्यर्थः तद्व्याप्यस्पर्शान्यत्वलाभं तन्नोपादेयमिति पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातेः स्पर्शत्वव्याप्योभयसाधारणजातिव्याप्यतया गुणत्वव्या
प्यस्पर्शत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावेनैव निरासादिति भावः पृथिवीत्वेति सत्तागुणत्वसंवलितत्वादिवारणाय यादृशत्वं तं चरमजातिविशेषणं इत्युक्तौ रादिमा
धुर्यनिष्ठवैलक्षण्यवारणाय गुणत्वबाधजात्यव्याप्येति माधुर्ये तु रससत्त्वे तु रूपयोर्मिश्रत्वे नीलत्वादिमादाय लक्षणसंगमनाय तत्रापि च र
सत्वान्येति गुणत्वव्याप्यजातिविशेषणं घटत्वादिमादाय घटत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं स्वघटितविशेषणगुणाय घटत्वादिमादाय घटत्वा
दौवृत्तिव्याप्तिवारणायेत्युक्तत्वेन लाघवादिति भावः। अत्र यद्वृत्तित्वं रसस्तु बुद्ध्यादीनामिष्यादेर्यद्वच्छेदाय व्याचष्टे अत्र इति पृथिव्यादिस्वेति सत्तागु
सा॰२ णत्वसंयोगादिवारणाय यादृशत्वं तज्जातिविशेषणं रूपवह्निरवृत्तिरित्यर्थकं गन्धत्वादिमादायातिव्याप्तिवारणाय पृथिवीवृत्तिवृत्तीत्यर्थकं तिपृथिवी मात्रवृत्तित्व रीत्
तेन पृथिवीपवनसंयोगनिष्ठनीलादिजनकतावच्छेदकजातिव्युदासः स्वपदेग्रिमलक्षणेऽपि स्वपदलक्षणं जलवृत्तिवृत्तित्वमित्यर्थं भविनापि ल
क्षणानां बोध्यं गंधत्वगुरुत्वत्वरसत्ववारणाय द्वितीयं अप्तं गुणपदस्याव्यावृत्तित्वमेवाहगुणेति पृथिव्यादिवृत्तित्वयापि इत्थं व्याहृतिना पेक्षणात्

गुणि॰टी॰ सुकरत्वमिति तस्य लघुत्वादाह पृथिवीत्यादि प्रातिस्विकमिति तथा च तेजःसंयोगेऽसमवायिकारणमात्रवृत्तीत्यर्थो लभ्यत इति भावः। अनित्यसत्त्वादिति
५५ जन्यादिरूपादावतिव्याप्तत्वादित्यर्थः। पार्थिवपरमाणुरूपादौ च पाकजन्यतावच्छेदकजातिमादायैव लक्षणसमन्वयः। न च जन्यपार्थिवावयवि
रूपादावव्याप्तिरिति वाच्यं मूले नैमित्तिकद्रवत्वपार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वमिति पाठान्तरस्यापि दर्शनादिति भावः। ह्रस्वत्व विशेषणत्वे तिरोही ता
८६ नानामपि संयोगजन्यतावच्छेदकत्वदशनिष्ठत्वं जात्येत्यर्थः। स्पर्शत्वादीनां दिव्यसाङ्कर्यन्यादि पोषहेतुगुणाभिन्नेष्विति तेषां विगुणेष्वपि तत्स्वभा
म्य व्यपदार्थत्वेऽसम्भवे पर्याप्तासहयुगणत्वाद्यपि च। अतिगुणभिन्नाहत्तीत्यर्थक इत्यर्थः। ननु नैमित्तिकद्रवत्वसामान्यस्यैव लक्षणात्वावयवित्र
वत्वेऽव्याप्तिः तद्वत्स्य तेजःसंयोगासमवायिकारणकमात्रवृत्तित्वाभावेन तत्रैनाह शब्दात्याभावादित्यत आह अवयवानिन्नवेवं मू
लेसामान्यतो नैमित्तिकद्रवत्वोपादानमसङ्गतमित्यत आह मूलं तदिति तद्वकाशेनापि क्रियापरस्वेत्यस्य पृथिवीरूपादावव्याप्तिः संगतं
विनस्पदवत्स्यान्तस्य पृथिवीविशेषणान्वेपृथिव्यवयविन एवमाह शब्दे न तु रूपस्यालक्ष्यत्वादेवाव्याप्त्यसंभवात् तत्स्वरूपविशेषणत्वेष्ट ८६
थिवीपदस्य च पृथिवीपरमाणुपरत्वे यथाश्रुतपाकजत्वस्यापि तत्र सत्त्वादव्याप्तिविरहादित्यत आह पाकजत्वस्येति द्वितीयादिक्षणा
इति अव्याप्तिवृत्तत्वाद्यक्षणसंबन्धरूपस्य जन्मनो द्वितीयादिक्षणे विरहादिति भावः। न चैवं द्वितीयादिक्षणमपहाय विनाशाव्यवहि
तपूर्वक्षणपर्यन्तत्वधावनमसंगतमत आह विनश्यदिति विनाशाव्यवहितपूर्वक्षणो जन्मनो व्यतिरेकात्स्पष्टत्वेति भावः। अपि द्वि
तीयादिक्षणोत्पन्नक्षणस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिर्यदा कदाचित्सत्ताया एव लक्षणत्वनिर्वाहादन्यथा गंधवत्त्वादेरपि पृथिव्यादिलक्षणत्वानुपप राम ५५

न्नेः न चापि द्वितीयादिक्षणोत्पत्तरसस्तवेऽस्थानीमपंपाकजइतिक्कालांतर्भावेनव्यवहारेनस्यादित्यभिप्रायात् अवयविरूपायाशितिपृथि व्या
द्व्यस्य विशेषणान्तरपरिपरिमाणजनकतावच्छेदकावच्छिन्नमेवलक्षणं तदासामान्यतः संख्यापरिमाणयोर्लक्षणे संग्रहोऽसंगतः ए
कत्वाद्वित्वादेर्वृत्तत्वात्तादृशस्य गुणत्वस्याव्याप्यजात्या परिमाणजनकजातीयमेव लक्षणं तदा संयोगसामान्यस्यैव लक्ष्यतया वि वि
थ्यवचयोपादानमसंगतमत आह संख्येति जन्यात्वन्त्वद्वत्वयोर्वारणाय महत्त्वसमानाधिकरणेति परिमाणविशेषणं पर
ममहत्त्वपरमदीर्घत्वयोर्वारणाय जन्यपदं दीर्घत्वसंग्रहाय जन्यमहत्त्वेति नोक्तं एवं च परिमाणजनकतावच्छेदकावच्छिन्नमेव लक्ष्य
मिति भावः। उभयपदस्येति विशेषपदस्य मपेक्षैकस्यैव सामान्यपरतो वितेत्यमिदेत्याह अवयवपरिमाणजनकजातीयमेव लक्ष्यमिति भा परत्वेति एवं चेत्
वः। महत्त्वेनेति क्रमेणालक्षणाद्युपमाहपरिमाणेति एतच्च परिमाणत्वं नपयोगस्य लक्षणमध्याहृष्ठादिवारणाय समवायि
ति एवमग्रेऽपि न च परममहत्त्वादिनैव परिमाणजनकतया परममहत्त्वाद्यवतिव्याप्तिरिति वाच्यं भूतेन महत्त्वमेनैव जनकत्वादन्य
थानित्यस्येत्यादियाविवलादृगुणादिमहत्त्वस्यापि फलोपधायकत्वापत्तेः पादृशमहत्त्वादिनैव जनकत्वं नाद्यवान्तरजातेर
त्वे जन्यपदं नोपादेयं परममहत्त्वादिकमपि लक्ष्यमेवेति भावः। परिमाणजनकजातीयमात्रस्य लक्षणत्वमते आह परिमाणेति
तु प्रत्ययपदस्य संयोगसामान्यपरत्वे प्रकाशे संयोगत्वान्येति यथार्थमत आह यथा परिमाणेति परिमाणेति निप्रकाश इत्यादि
नतु जन्यापि कर्मजत्वान्नेति यथार्थमत आह यथाक्त नेति परिमाणेति निप्रकाश इत्यरूपस्तेनतु जन्यापिकर्मजत्वादिमादाय घच

कर्म तत्वोदर ... त्राव ... ७

गु॰वि येन तु संयोगेन निव्वाणि द्वारेत्तत्र आह परिमाणजनकतानवच्छेदकेति संख्यात्वादेर्व्वापि परिमाणजनकतानवच्छेदकत्वेनाद संग्रह इ कारण
यसंयोगत्वात्रीति प्रतियोगिकौ ये विशेषणं नेवेव गुणत्वव्याप्यत्वविशेषणं वैयर्थ्यम तादेर्यथोक्तधर्म्मान्यताभावे नैव कारणारितिवा
८७ चाप काशे गुणत्वव्याप्य पाञ्चेदस्याशामाणिकत्वात्संयोगत्वपदस्य तद्दश धर्म्मप्रत्वलाभाय वा तदुपादानादिति भावः प्रतियोगिकौ
वै संयोगसामान्यप्रवेशेन तद्वदाह परिमाणेति परिमाणजननायोगेति परिमाणजनकतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः संख्यादिसंग्र
हाय संयोगेति कर्म्मजन्यादेविति प्रचयत्वं परिमाणजनकतावच्छेदकत्वेन कर्म्मजसंयोगजोभयसाधारणमेकं कर्म्मजन्यादिकं तुप
च पुनर्व्याप्यविरुद्धभेदेन नानाकार्य्यतावच्छेदकनानात्वसादोषत्वादिति मत इत्यर्थः यथाक्रमपेवेति संयोगत्वान्वेति यथाक्र ८७
नमेवसाक्षिन्यर्थः श्वेवयहतिरितिभावः किंतु गुणत्वव्याप्यत्वं पृथक् विशेषणमुपादेयमिति इदयं अजनकव्यक्तावत्या प्रेर्जानिग
मंजकारणमाह अदृष्टेति अदृष्टेश्वरज्ञानादिकारणायासमवायीति अदृष्टेश्वरज्ञानादिकारणायासाधारणेति वेगस्याभिघाततनिमित्त
कारणत्वयात्तद्द्वितिसंस्कारत्वमादाय स्थितिस्थापकभावनयोर्व्वा नित्यामेवाह संस्कारमात्रेति द्रव्यात्मकालेकात्रिज्ञसमवायिकारण
स्यापि संयोगत्वेनत्वजनकत्वाद्गुणपदवैयर्थ्यमाशंक्याह समवायेनेति तदत्वाभेदपादेवपिकालिकविशेषणतादिनानेकात्रिजत्वादितिया
प्यापन्नेश्वितिभावः द्वित्वादिपृथक्त्वादावतिव्याप्तेराह गुणान्यव्याप्यार्थकमिति कर्म्मजात्वादिमादाय संयोगविभागयोर्लक्षणसमन्वय रामः
इति भावः ननु दिक्कालोभयसंयोगासमवायिकारणत्वं न क्वापि परत्वापरत्वयोरिति संभवः नन्वपत्येकार्थसाधर्म्याद्धूयपि तिवाचादि

वाघ्र

...संयोगद्वयरिति स्वकालिकपरत्वापरत्वयोः कालसंयोगद्वयस्थितिस्वदैशिकपरत्वापरत्वयोः ... स्यादिति तद्वयोरनुगमकमाह विशे
षगुणेति विशेषगुणान्यसंयोगासमवायिकारणकत्वानावर्त्तित्यापि वा गुणायमहत्त्वपरं कार्य्यातीतिए कात्रितकार्य्यातेरे
त्यर्थे तदुपादानमिति असमवायिपदे उपादानमित्यर्थः तत्र वाय्वादि दिगुपाधिसंयोगस्यकारणं न तु महादिक्संयोग इत्यस्त
स्तः केचिदित्यनेन सूचितः। तस्य शब्दजन्यशब्दमात्रस्याध्वंसमात्रस्येतित द्यावे पूर्वशब्दनाशत्वे तस्यैव ध्वंसं स्पशब्दस्यैव द्वितीयाद्दी
नां नाशादिति तेषां क्षणिकत्वापत्तिरितिशेषः अवेति शब्दानां नाशपनाशके भावविचारेत्यर्थः आद्यस्यकार्य्यगुणेति आद्य
स्पशब्दस्यतज्जन्येनशब्देनेनाश इत्यर्थः आद्यत्वेननशब्दजन्यशब्दत्वं गौरवात्तत्पत्तेकार्थ्यत्वेन शब्दिकाप्यौ मित्यशिमग्रेथासंगते
श्च किंतु शब्दवच्छृत्वं शब्दस्यशब्दवत्त्वात् फलोपधायकतासंबंधेन तथा च प्रतियोगितासंबंधेन शब्दवक्तृत्वनाशत्वेनैव कार्य्यत्वं
शाब्दत्वेनैव फलोपधायकतासंबंधेन कारणत्वं आद्यपरशब्दनाशेष्वपि तास्वारणायकार्य्यतावच्छेदकेपयद्वदिति शब्दविशेषणामंत्यपाद
नेव श्चफलोपधायकतासंबंधेनशब्दत्वावच्छिन्नरूपयोग्यत्वस्यकारणतावच्छेदकसंबंधत्वे ... यादिशब्दस्यत्वेनतिद्वितीयादिशब्दे
तित्वस्वरूपयोग्यत्वयाम्लिणाकतापत्तिवृतः फलोपधायकत्वं कारणतावच्छेदकसंबंधः फलोपधायकत्वं चपूर्ववदिति शब्दत्व
मेवेतिभावः अंत्यस्येति अंत्यशब्दस्यकारणीभूतशब्दनाशादेवनाश इत्यर्थः अंत्यत्वं चनशब्दजनकत्वं गौरवात्तद्वत्पेकाव्धेनेपा
द्यग्रिमग्रंथविरोधाच्च किंतु जन्यतासंबंधेनशब्दवच्छब्दत्वं तथा च जन्यतासंबंधेनशब्दवच्छब्दनाश ... त्वेनैव कार्य्यत्वं फलोपधायक

प्रतियोगिताव   ९१

न म्य ते

गु॰शि॰ त्मकत्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबंधेन शब्दनाशत्वेनैव कारणत्वं आद्यशब्दनाशे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदके शब्दवृत्तिवि

शेषणं आद्यशब्दजन्यतासंबंधेन शब्दवानुत्पन्नरूपयोग्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसंबंधेन प्रथमशब्द

स्यापि द्वितीयादिशब्दं प्रतिस्वरूपयोग्यतया तन्नाशात् तृतीयादिशब्दे क्षणिकत्वापत्तिः कारणतावच्छेदकसंबंधे फलोपधाना

४८ त्मके तु जन्यताविशेषणं फलोपधानात्मकत्वप्रतियोगिजन्यत्वं च स्वप्रतियोगिसहवृत्तित्वशब्दत्वेन तृतीयादिशब्दं प्रति द्विती

यादिशब्दवृत्तध्वंसवर्तित्वाविशेषेण प्रथमादिशब्दस्य फलोपधायकत्वेपि तन्नाशात् तृतीयादिशब्दानां क्षणिकत्वमिति भावः मु

ख्यमानां त्विति शब्दजन्यत्वे सति शब्दजनकानामित्यर्थः प्रत्येकाव्यवधाने तिशब्दोपधायकशब्दत्वशब्दजन्यशब्दत्वरूपप्रत्येकं धर्म्मा

वच्छिन्नं प्रति स्वहीनकारणताकव्याप्तिपर्य्याप्तत्वमित्यर्थः कार्यकारणनाशाव्याप्तिमित्यर्थः मध्यशब्दानामुभयोरेव नाशकत्वाव ४८

३५ च्छेदकाक्रांतत्वादिति भावः संप्रदायोपपत्तेनेन वक्ष्यमाणमतापेक्षया च्युतसाम्यकल्पनं चिंतनहीजं तन्नुपादमेव स्फुटीभविष्यतिमता

त्समाद्धकारणनाशात्वेनैव तत्कारणपदं कारणसामान्यपरं न तु शब्दत्वसमवायिकारणपरं गौरवात् आद्यशब्दनाशे व्यभिचारश्च स

र्वेषामिति शब्दानामित्यर्थः यथा च सामान्यतः शब्दनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकं कारणनाशत्वमेव कारणतावच्छेदकं न

५८ च कारणसाम्यनुगतस्याभावात् अननुगमः शब्दोत्पत्तिसमये वंशपंकस्य चिटूकृतिकारणनाशस्यतात्वाद्यमानस्यैव क्षणिकत्वाप

त्तिश्चेति वाच्यं न हि कारणनाशत्वं कारणतावच्छेदकमपि तु नाशत्वमेव कारणतावच्छेदकं फलोपधानात्मकस्वप्रतियोगि एम

स्वप्रतियोगिजन्यत्वं

जन्यत्वं च नाशकतावच्छेदकसंबंधः यत्र प्रतियोगिनाशसंबंधेन शब्दनाशस्तत्र तादृशसंबंधेन नाश इति सामान्याधिकरण्यं अन्यथासिद्धिः

सर्वेषामेव भेर्यादिसंयोगादीनां स्वरूपयोग्यतया तन्नाशस्य च सर्वकाले विद्यमानतया सर्वशब्दस्यैव क्षणिकत्वापत्तिवृत्तेः फलो

पधानात्मकसंबंधश्च वक्तं फलोपधानात्मकस्वप्रतियोगि[illegible]जन्यत्वं च स्वप्रतियोगिसहवृत्तित्वे सति स्वप्रतियोगिजन्यत्वं ते

न तृतीयादिशब्दं प्रति द्वितीयादिशब्दस्य सर्ववर्तित्वाविशेषेण प्रथमादिशब्दस्यापि फलोपधायकत्वेपि न तन्नाशात् तृती

यादिशब्दानां क्षणिकत्वं अयं च कारणीभूतपवनसंयोगनाशकालोत्पन्नशब्दस्य भेरीदंडसंयोगादिविलंबेन प्रागनुत्प

न्नस्य यावद्भेरीदंडसंयोगादिकालमवस्थानापत्तिः कारणीभूतपवनसंयोगस्य शब्दवर्तित्वाभावेन तन्नाशस्य तन्नाश

तन्नाशाभावात् कत्वासंभवात् तन्नाशकत्वे क्षणिकत्वापत्तेश्च न च तच्छब्दस्य चिरकालस्थायितायामिष्टापत्तिः आद्यशब्दस्याप्युत्पन्नतया

काजांतरे तत्प्रत्यक्षापत्तेः न स्याश कालादि रीति वाच्यं कारणीभूतपवनसंयोगनाशकालोत्पन्नस्य क्षणिकत्वे कुलीविव

वच्छिन्नाद्यशब्दस्य कर्णशष्कुलीविवराभिघातविलंबेन प्रागनुत्पन्नस्य चिरकालावस्थायितायामिष्टापत्तेः संभवात् नाद्य

५३ शाद्यशब्दोत्पादात् [illegible] पवनसंयोगस्यापि प्रकृतया चिरावस्थाने कालांतरेपि तत्प्रत्यक्षापत्तेरिति चेन्न कारणीभूतपव

नसंयोगनाशकालेनाद्यशब्दोत्पादासिद्धेः पवनसंयोगस्यातींद्रियतया फलबलकल्पनेन भेरीदंडसंयोगादिस्थले च तत्पूर्वं च मा

दिक्षणे कारणीभूतपवनसंयोगोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तव भेरीदंडादिसंयोगे नाशकालेपि नाद्यशब्दोत्पादः पवनसंयो

गु॰मु॰टी गस्यातींद्रियत्वापत्तेर्हि वेणुवेभेरीदंडसंयोगादिसत्वे शब्दविलंबस्य च क्रमशः कारणत्वात् अंत्यशब्दकाले शब्दोत्पादे ऽपि क्षतिविरहाच्च वायोःस
दागतितया वायुसंयोगनाशादेव पंचमक्षणोत्पन्नाशः संभवेत् शब्दस्य क्षणत्रयचतुष्टयावस्थायितायाः एकदेशिनाभ्युपगमादिति भावः। के
चित्तु कारणनाशादेवेत्यस्य कारणीभूतपवनसंयोगनाशादेवेत्यर्थः। कारणपदं तु फलोपधानात्मकस्वप्रतियोगिजन्यत्वस्य वत्त्वाद्यत्र
८९ तास्तात्पर्यतेनाद्याद्विशब्दजनकपवनसंयोगनाशकालोत्पन्नस्य चतुर्थादिशब्दस्य न क्षणिकत्वं फलोपधानात्मकस्वप्रतियोगि
जन्यत्वं राद्यवहितपूर्ववर्त्तित्वे प्रतियोगिकत्वे सति स्वप्रतियोगिजन्यत्वं पूर्ववत्तत्स्वप्रतियोगिसहवृत्तित्वे सति स्वप्रतियोगिजन्य
त्वं वा अव्यवहितपूर्वत्वाद्यवेशेन लघुत्वात्तत्सोपधायकपवनसंयोगनाशकाले च नश्याद्गोत्पादात्। तेन नोक्तदोषः। न चैवं पवनसं
योगप्रवेशप्रयोजनविरहो गौरवं चेति वाच्यं पवनसंयोगप्रवेशे भेर्यादिसंयोगशब्दादिनिरूपितजन्यताया अपि संबंधघटक ८९
तया गौरवापत्तेरित्याहुः। तदसत् अग्रे आद्यस्य पवनसंयोगनाश[illegible]देव नाशः उत्पन्नाद्यस्येत्यस्य संगततापत्तेः। तत्कल्पेऽस
र्व्वस्यैव शब्दस्य पवनसंयोगनाशादेव नाशः तन्नैवं नाशत्वमपेक्ष्य शब्दत्वस्य लघुतया यथोक्तसंबंधमपेक्ष्य सर्व्ववृत्तित्वस्य लघु
तया च शब्दनाशत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दवृत्तितासंबंधेन शब्दत्वेनैव जनकता क्लृप्ता आद्यशब्दस्यापि देशान्तरवर्त्तिना तोत्पन्नेन शब्देन नाश
संभवादित्यत आह अन्त्यस्येति शब्दजनकशब्दस्येत्यर्थः। अन्यस्येति पाठे तोन्त्यकालं क्वापि देशे शब्दोत्पत्तिस्तच्छब्दस्येत्यर्थः। स च यद्दन्य एम
यपूर्ववर्त्ती शब्द एवेति भावः। ननु कारणनाशत्वेन नाशकत्वे द्वितीयशब्दस्य कारणीभूताद्यशब्दादिनाशादेव नाशसंभवे पाद्यशब्दस्य

न॰

रा॰ल॰

कीदृशकारणनाशान्नाश इत्यत आह आद्यस्येति आदिपदाद्भेरीदंडसंयोगादिपरिग्रहः। न च वायुसंयोगेन शब्दकारणमपि नष्टत्वा
द्यवात्तत्संयोगसंबंधेन वा पूर्वेकारणमिति वाच्यं तथापि सजातीयवायुनाशादेव नाशस्य तुल्यत्वात् तयोर्विसदृशत्वेऽपि दृष्टत्वात्तथा चिरका
लानवस्थानात् नगरान्यथापि आद्यशब्दप्रति वायुसंयोगस्य संयोगसंबंधेन वायौ विरहितत्वे मानाभावः। अवच्छेदकनियमान्यथानुपप
त्त्या शब्दध्वंसविच्छेदानुपपत्त्या च शब्दजशब्दप्रत्येव तस्य हेतुत्वात् आद्यशब्दस्य चाभेर्यादिदेवतादात्म्यसंबंधेनोत्पादनियामक
त्वात् न च सामान्यतः शब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वायुसंयोगादेर्हेतुतावाद्यशब्देऽपि तस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं ककारखकारादिनाना
शब्दस्य त्वेपि कस्यचित् ककारत्वोत्पन्नौ कस्यचित्ककारोत्पत्तौ इति नियमान्यथानुपपत्त्या ककारखकारादिकं तत्तद्
निर्विशेषं च प्रति परस्परविजातीयवायुसंयोगानां हेतुत्वावश्यकत्वेन तादृशसामान्यकार्यकारणभावे मानाभावात्। न
च प्राप्तता दृशातिरिक्तसामान्यकार्यकारणभावस्तथापि सामान्यतः कत्वत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्तद्[illegible] विशेषत्वावच्छिन्नं प्र
ति च परस्परविजातीयवायुसंयोगानां हेतुत्वाद्यककारादावपि तेषां हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं तत्तत्ककारादिजन्यतावच्छेदकतया त त्त
त्त्वावच्छिन्नं तद्[illegible] विशेषजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वं तत्र परस्परविजातीयवायुसंयोगस्य हेतुतया तादृशसामान्यकार्यकारणभा
वेऽपि मानाभावादिति चेन्न ककारादिजन्यतावच्छेदकतत्तद्व्यक्ति निर्विशेषजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्तिनियमकाभावेन तद्वैजात्यस्य
निर्विशेषत्वाद्देशसामान्यधर्मस्य कार्यतत्त्वस्यापि परस्परविजातीयवायुसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वात् संदिग्धव्यभिचारकत्व

पवनसंयोगो ४

सोमयत्रतुल्यत्वात्सामान्यधर्म्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे बाधकसत्त्व एव विशेषधर्म्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वं कल्प्यते प्रकृते च बाधकाभावा
त्कत्वरत्वादिसामान्यधर्म्मस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वकल्पनाच्चेति भावः। न तु तथापि तादृशवाततमहवर्त्तिप्रतियोगिकनाशत्वेनैव नाश
कतानुकिं कारणत्वस्यैवेनकारणत्ववत्समहवर्त्तिनमपि प्रत्यासत्तिवैवातो न त्वगमाहीत्पत्त आद्यशब्दजनिकारणनाशत्वेन चेज्य
थी आद्योत्पत्तीति चतुर्थक्षणे सत्त्वं न स्यात् युगपच्छब्दोत्पत्तिपवनक्रियानाशावित्यर्थः। शब्दस्येति आद्यशब्दस्येत्यर्थः। अन्यथा द्वितीया
दिशब्दस्य नैवं क्रमेण चतुष्टयावस्थायित्वासंभवः कारणीभूतपवनसंयोगसत्त्वे आद्यशब्दनाशे च तृतीयक्षणे तन्नाशान्न चा
द्यशब्दस्यापि नैवं क्रमेण क्षणचतुष्टयावस्थायित्वासंभवः निमित्तपवनसंयोगसत्त्वेपि चाहत्वादिरूपसाधारणनाशे च तृतीयक्षणे
तन्नाशादिति वा वैशेषिकसामान्याधिकरण्यघटितकारणत्वरूपस्यासाधारणकारणत्वस्य नाशकतावच्छेदकघटकत्वा
दिति ध्येयं कृतादीत्यकत्वादिज्ञानविहकालोत्पन्नद्वितीयादिकक्षणादनुभवसिद्धं विशेषणानां बोध्यो किं कथमेकक्षणात्मकं कत्वादि
विशिष्टज्ञानकालं कत्वादिविशिष्टज्ञानं स्वरूपपदमित्यर्थः आद्यशब्दस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वे द्वितीयककारस्यापि क्षणचतुष्टया
वस्थायित्वापत्तेः अर्थरूपत्वसिद्धत्वात् द्वितीयककारस्य स्वजनकपवनसंयोगाद्यशब्दान्यतरनाशनाश्यत्वात्तयोस्तृतीयचतुर्थक्षणएव
नाशात्तन्नतुर्थक्षणे आद्यशब्दजनकपवनसंयोगेनैवाद्यशब्दोत्पत्तिद्वितीयक्षणे द्वितीयशब्दोत्पादस्तत्राद्यशब्दस्य क्षणचतुष्टयावस्था
यित्वेपि द्वितीयशब्दस्य न क्षणचतुष्टयावस्थायित्वं किं तु क्षणत्रयावस्थायित्वमेव चतुर्थक्षणे तृतीयक्षणोत्पन्नाद्यशब्दजन

वै

ना

कपवनसंयोगनाशादेव तन्नाशादिति वाच्यं क्षणत्रयावस्थायित्वेपि कत्वादिविशिष्टज्ञानरूपस्य तत्पपदत्वात्पवनसंयोगस्यावा
वच्छेदकावच्छेदेनैव शब्दजनकत्वनियमादाद्यशब्दजनकपवनसंयोगस्य द्वितीयशब्दजनकत्वासंभवाच्च समानावच्छेदकत्वप्रत्या
सत्त्याशब्दस्य शब्दप्रतिबंधकत्वात्तत्र तथापि चाद्यशब्दोत्पत्तिक्षणोत्पन्नस्य द्वितीयशब्दजनकपवनसंयोगस्य विनश्यदवस्थताका
ले आद्यशब्देन द्वितीयशब्दोत्पन्ने तत्राद्यशब्दस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वेपि द्वितीयशब्दस्य न क्षणचतुष्टयावस्थायित्वं किं तु क्ष
णत्रयावस्थायित्वमेव स्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्ननिमित्तपवनसंयोगनाशेन तृतीयक्षणे तन्नाशात् एवं यत्र भेरीदण्डसंयोगादिना शब्दस्य
शब्दजनकपवनसंयोगस्य विनश्यदवस्थताकाले भेरीदण्डसंयोगादिना आद्यशब्दोत्पत्तिस्तत्र यत्र वा भेरीदण्डसंयोगादिसमकालो
त्पन्नस्य विनश्यदवस्थनिमित्तवायोः संयोगेन वा पुनाशाविकालोद्वितीयक्षणे आद्यशब्दोत्पत्तिस्तत्रापि वायुनाशाधीनवायुसंयोग
नाशस्तत्तदधीन आद्यशब्दनाशस्तत्र चाद्यशब्दस्यापि न क्षणचतुष्टयावस्थायित्वमिति वाच्यं सर्वत्र तथाभावेपि क्वचिदाद्यशब्दस्य
क्षणचतुष्टयावस्थायित्वस्यात्तदधीनद्वितीयादिशब्दक्षणचतुष्टयावस्थायित्वस्य संभवात् वायुसंयोगस्य फलैकोन्नेयतया पर्यवसानस्य
लेमानाभावेन सर्वत्रैवाद्यशब्दस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वा यात्तदधीनद्वितीयादिशब्दक्षणचतुष्टयावस्थायिता घटितत्वे च तद
वर्त्तिप्रतियोगिकनाशत्वेन चोक्तक्षणे किंचिद्विन्नपत्तीति नियमाच्छब्दमात्रस्यैव क्षणत्रयस्थायित्वं तथा च द्वितीयादिशब्दोत्पत्त्यनंतरं कक
त्वादिनिर्विकल्पकतत्कत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तिसमये एककारादेर्नाशाद्विशिष्टप्रत्यक्षजनकापित्तपदसंबंधवर्त्तमानं च दृष्टत्वे

सिद्धांताद्दृष्यवेजपसंतिनकृष्यो १

मु०टी० व्यक्तुणादिने निंकार्य्यसहभावेन प्रत्यक्षहेतुत्वादतो विशिष्टप्रत्यक्षेपि पत्रयंथं गौरवमप्यादौ पतेन च शब्दस्य द्विक्षणस्थायित्वेपि द्वितीयादिक्षे
णनिष्ठत्वंतःकत्वनिर्विकल्पकं तत्तीयादिक्षेोत्पत्तिश्चेत्येकाकालात्ततो द्वितीयादिककारनाशस्तृतीयककारादौ कत्वविशिष्टप्रत्यक्षमिति
क्रमेण तृतीयादिककारादौ कत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वरूपपदमेव पत्र स्थलांतरेत्यात्रितृतीयककारादिविशेष्यककत्वादिप्रत्यक्षजनि
८१ तसंस्कारेण द्वितीयककारोत्पत्तिसमये कत्वविशिष्टस्मरणं तत्र द्वितीयककारादौ स्वपिकत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षं स्वरूपपदमितिवाच्यं तथा
पिकत्वादिज्ञानविरहकालोत्पन्नद्वितीयादिककारादौ कत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षस्य तु रूपपदत्वात् न च तथापि क्वचित्तीयककारादा
वुक्तक्रमेण कत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षेतेनैव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याकत्वादिज्ञानविरहकालोत्पन्नद्वितीयादिककारादावपि कत्वा ८१
दिविशिष्टप्रत्यक्षं स्वरूपपदमितिवाच्यं विशेष्यांशेऽलौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य कत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षस्य तु रूपपदत्वादिति भावः एकदे
शिनइत्यस्यस्तोद्रावनं नद्धीनेतत्संबंधवर्त्तमानत्वं तिसिद्धांतस्यनिर्युक्तिकत्वयाविषयतदिंद्रियसंनिकर्षयोः कार्य्यसहभावेनहेतुत्वेमाना
भावश्चइत्यस्य द्विक्षणस्थायित्वेपि कत्वादिज्ञानविरहकालोत्पन्नद्वितीयादिककारादौ कत्वादिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षं स्वरूपपदं तथाच
किंगुरुतरस्यकारणत्वस्यपरेशेनपरंतु शब्दनाशसामान्ये प्रतिबंधेनैव जनकत्वं स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपस्य सर्ववृत्ति
त्वमात्रं प्रतियोग्यधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपस्य प्रतियोगिसहवृत्तित्वमात्रं वाकारणतावच्छेदकपत्वामसिं [illegible]
:कार्य्यतावच्छेदकसंबंधस्वप्रतियोगित्वमेवच्यमानमेव च द्विक्षणस्थायिप्रतिक्षणं किंचिदुत्पद्यते किंचिद्विनश्यतीतिनियमात् सर्वत्रै रामृ ७७

हे०

दावच्छदं द्वितीयक्षणोकस्य विद्यमानोध्वंसोत्पन्नः एतेन ज्ञानसुखादिनाशोपि व्याख्यातः नत्रापि सामान्यतो ध्वंसत्वेनैव नाशकत्वात् स्वप्रा
गभावाधिकरणक्षणोत्पन्नत्वरूपस्य सर्वोत्पन्नत्वं स्वप्रतियोग्यधिकरणक्षणोत्पन्नत्वरूपस्य प्रतियोगिसहोत्पन्नत्वं वा नाशकतावच्छे
दकं प्रत्यासत्तिः कार्य्यतावच्छेदकं च प्रतियोगित्वमेव निम्पज्ञानादेर्नाशः वाच्याय उत्पन्नत्वस्य नाशकतावच्छेदकैः संबंधे श्रवेशः नाश्यतावच्छे
४५५ दकोपि सामान्यतः शब्दत्वज्ञानत्वसुखत्वादिप्रत्यक्षधर्म्मएव यद्वा शब्दज्ञानसुखादिसकलद्विक्षणकगुण साधारणं योग्यविभुगुणत्वमेक
मेव नाश्यतावच्छेदकं लाघवात् धर्म्मीभावनाधारणाययोग्यपदं योग्यविभुगुणत्वं च विभुसमवेत[illegible]मात्रवृत्तिऐंद्रियकधर्म्मसमवायित्वं
तेन निर्विकल्पकादिसंग्रहः मात्रपदात् सत्तागुणत्वसंख्यात्वादेः संस्कारत्वस्य च गुरुत्वसः विभुसमवेतमात्रसमवेतत्वं च मूर्त्तसमवेता
समवेतत्वं तथा च मूर्त्तसमवेतासमवेतऐंद्रियकधर्म्मसमवायिगुणत्वं सगुदितार्थः आत्मपरिमाणं प्रतिपरममहत्त्वास्यऐंद्रिय
कजातिमत्तेपि मावक्तानादिवद्भिन्नपदार्थेवनत दात्मयस्य नाशास्य सर्वोत्पन्नत्वस्य नाशकतावच्छेदकसंबंधत्वात् स्वत्वघटितत्वस्व
द्वेवफलपर्य्यंतस्थायित्वात्तस्यानवस्थानगादेव फलपर्यंतस्थायित्वमक्रमिकमपर्वणोतिकेषांचिच्छंकापि अपास्ता सामान्य
तद्दृष्टादिनाशत्वावच्छिन्नेविभुसमवेतयोग्यगुणनाशत्वावच्छिन्ने वाध्वंसत्वेनैव जनकतयाइच्छामात्रस्यैव द्विक्षणस्थायित्वात्तेन
चैवमपेक्षावुद्धेरपिक्षणत्रयावस्थायित्वं नस्यादिति वाच्यं द्वित्वात् तदुत्पत्तेश्च तिविशिष्टसाक्षात्कारस्य द्वित्वप्रत्यक्षेरीधिनिक्षेतेगोप्य
दीयमानत्वात्स्वजन्याद्वित्वोपधायकापेक्षावुद्धेस्थ्यवेतत्त्वहुद्वित्वं तत्त्वावच्छिन्नं प्रतितृतीयक्षणोत्पन्नत्वहीनं कितेनापि विशेषतोना

गु. किर.

शाकुनानयावत्सामान्यसामग्रीसत्वे विशेषसामग्रीविरहादेवापेक्षाबुद्धेर्नंतरं तीयक्षणोत्पत्तिकाभावः एवं च शब्दपर्यवच्छिन्नस्याकामफल
क्षणेवृत्तितयापि दशब्दवर्षादिव्यापककाधाराद्वाहिकनानात्वं एवकारफलमूलक्षणमत्यर्थः किं वा ननंतरक्षणं व्यवर्तिक्षणवृत्तिदशब्दवर्षादिसमापक
व एव क्षणोत्पन्नव्यक्तीनामपि विशेषणतो नाशकत्वेन तत्क्षणमपेक्ष्य गुणत्वस्य जातित्वेन लघुतया शब्दत्वज्ञानत्वत्वाद्यु
६२ वच्छिन्नं प्रति विभुसमवेतयोग्यगुणत्वावच्छिन्नं प्रति वाच्य पूर्वोत्पन्नत्वसंबंधेन गुणोत्तेनैव नाशकत्वं एवमत्र शब्दज्ञानादुत्पादननंतरं
गुणोत्पन्नो मानाभाव इति वाच्यं शब्दज्ञानशब्दज्ञानान्तरत्वत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विभुसमवेतयोग्यगुणत्वावच्छिन्नं प्रति वा युक्तं तद्वत्तु
संबंधेन गुणोत्तेनैव नाशकत्वेन च सर्वत्र शब्दज्ञानाद्युत्पादानंतरं गुणोत्पन्नो मानाभाव इति वाच्यं शब्दज्ञानशब्दत्वप्रत्यक्षादि स्व ६२
न किंचिद्गुणस्य सर्वत्र गत्युत्पादान्न अन्यथा शब्दज्ञानाद्युत्पन्नावेव मानाभावात् शब्दज्ञानादिक्षणिकगुणनाशस्य नमहा
प्रलयादिक समकक्षणिकगुणनाशेन वोत्पन्नो गुणोत्तनाशे एवं महाप्रलयनेन च क्षेत्व्यभिचारो न चैवं सुन्नमात्रायविनिगम
नाविरह इति वाच्यं समव्यापककर्मत्वेनान्यथासिद्धत्वात् न च तथापि द्वयत्वमात्रायविनिगमनाविरह इति वाच्यं प्रतिक्षणं द्वित्वोत्प
न्नो मानाभावात् अत एव कर्मत्वादिमात्रायापि न विनिगमकाभावः प्रतिक्षणं कर्मोत्पन्नो मानाभावात् क्षणत्वं व्यवहारस्य ज
न्यांतरमात्रायापि संभवादिति समाप्त। मूर्तपदस्य स्पर्शवत्परत्वापरत्वप्रयोजनमाह परत्वापरत्वेत्यादि न मात्रेत्यादि तेन व्यभिचारादिति संबंधी
यथाश्रुते परत्वापरत्वमात्रयोर्वेमूर्तनिष्ठत्वेन नियमादव्याप्त्यापत्तिरितिभावः समवायात्क्वाचित्के जातिपदस्य गुणविभाजकोपाधिपरत्वात्

प्रयोजनमाह कालिकपरत्वापरत्वयोर्वृत्तिकालिकपरत्वापरत्वयोः स्पर्शवद्वृत्तितानियमेन तद्वृत्तिकालिकपरत्वापरत्वजात
स्पर्शवद्वृत्तिमात्रवृत्तित्वाद्युत्पत्तौ तदन्यतराभावेन यथाश्रुते व्याप्तिरिति स्यात् विवक्षितेनुं स्पर्शवद्वृत्तिपरत्वापरत्वान्यविभाजकोपा
धेः स्पर्शवद्वृत्तिमात्रवृत्तितावाभावत्तादृशविभाजकोपाधिशून्यत्वमप्यस्त्येवेति नाव्याप्तिरितिभावः दैशिकपरत्वापरत्वयोर्म
नोवृत्तित्वेन स्पर्शवद्वृत्तिमात्रवृत्तितावाभावाद्यथाश्रुतेपि न तत्राव्याप्तिरिति दैशिकपरत्वापरत्वेनाव्याप्तिरिति कालिकेत्युक्तं व्याव
र्त्याभावाः प्रयोजनांतरमप्याह नवेत्यादिमूर्तपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे गुणविभाजकोपाधेः संयोगत्वस्य मूर्तवृत्तिनियतवृत्तितत्स्य
मूर्तवृत्तिमात्रवृत्तितया सत्वं तस्याभावे नैव च व्यसंयोगवारणासंभवात् संयोगान्यपदेश्य एवं स्यात् स्पर्शवत्परत्वेन संयोगत्वस्य
योगगमनसंयोगेपि सत्वेन वारणासंभवान्तरपदं सार्थकमितिभावः यथाश्रुतमेव यथाश्रुतार्थकमेवन तु विभाजकपोभिधि
तिभावः विशेषगुणत्वं प्रत्येकशःगोत्वमेवास्ति खरसःहानिश्चयन्तदोषकेतिएकपदं मात्रार्थकं अभयनाशनाशप्या व्याव वर्णकैतनजाती
यत्वोक्तावितिनिमित्तनाशनाश्याद्वृत्तिगुणत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्वोक्तावित्यर्थः तत्र गुणत्ववारणाय गुणत्वव्याप्यपदं एवकारोक्त
पृथक्त्वेनितत्रनिमित्तनाशनाश्यवृत्तित्वेति पृथक्त्वादिवृत्तिता दृशजातेः संख्यात्वपृथक्त्वत्वस्येव सत्वादिति भावः न तु निमि
व्याप्यर त्तनाशनाश्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यमित्यतो ज्ञानानंतरोत्पत्तिच एतज्ज्ञानेनिमित्तज्ञानेन स्पर्शः तत्रापि तादृशजातेः मात्रोक्ता
रत्वस्यैव सत्वादिति भावः विरोधीति अत्र च रूपज्ञानानंतरोत्पत्ति कि ज्ञानवारणाय प्रथमं सत्यंतं स्वविनिगुणोत्तनाशपर्यंतं तदर्थः स्वपितृगुण

कु॰शि॰
६३

दानावच्छिन्नस्यापि प्रतियोगिविषयत्वनाशकत्वादसंभवः । अयमत्रत्वानादावृत्तित्वाभिप्रायेणपदिनीयं सत्यं तं निरुक्त नाशत्वेति निमित्त
नाशनाशत्वार्थः संख्यात्वपृथक्त्वतमाद्यैकत्वैकपृथक्त्वयोरवृत्तित्वाभिप्रायेण यद्विनीयं द्वयापपदं ज्ञानादिध्वंसानुसाम्ययना
शेकनश्यत्वाद्यवृत्तित्वाभिप्रायेण येतिभावः । विवक्षितत्वादिति विशेष्यदलेन विवक्षितत्वाद्धिरित्यर्थः । ननु यत्त्वाद्दोनादृशजात्यभा
वाद्व्याभिव्रत आह पत्त्वादाविति तत्त्वाजन्ये विनाशादादृगुणविभाजके तित्याचकालिकपातवत्त्वा रिक्रमाद्यैकत्वत्र रूपाण
समवाय इति भावः । ननु तथापि चरमेशब्दीरिकत्वस्य निमित्तादृष्टनाशनाशयत्वात्सदापत्त्येकत्वातिव्याप्तिरत आह चरमेभिएरू
त्वादीनां चेत्याद्वि प्रत्यनप्रत्याणोकएकत्वयोः परीग्रहाजन्यांतमव यवसंयोगो नाशविशेषणं अवयवविनाशो द्वे तिआ
श्रय नाशादेश्च रमभावेनायामिप्रित्वेतपर्थः कार्यकारणभावांतरकल्पनेगोरवादितिभावः । ननु पथोक्तत्व रूपास्य चरमभावनाया
मपिसत्वेनातिव्याप्तिरित्यत आह भावनायाइतिज्ञानपदमितिलक्षणस्थज्ञानपदमित्यर्थः । तथा चसापिलक्षणेतिभावः । चरम
पदादेवस्मृतिनाशपसंस्कारस्यलक्षणत्व गुणासाः न केवलं कस्य चिददृष्टस्यापित्यात्वेतत्रातिव्याप्तिस्तत्र साधारणं लक्षण
वच्छेदकमाहजन्यात्मेतिकेचित्तु नवेवं जीवनयोनियत्नस्य निर्विषयकत्वप तेत[redacted]नेतस्यालक्षणत्वात्रिमिन
नाशनास्येचरमजीवनयोनियत्नेऽतिव्याप्तिरता आह जन्येतीत्याहु ननु चरमभावनायाएवलक्षणत्वादिहांनीकालेरणाशि
स्यभावनाद्याममतिव्याप्तिरत आह चरमत्वं चेतितथाचसापिलक्षणेतिभावः । विशेषगुणादीत्यादिना आत्मयनाशपरिग्रहोतेन
६३

६४ पुस्तकस्था

गुणादिनाशनाशपद्गुणात्मसंयोगादेर्वालक्षणचिद्यादिपदमकृत्पनव पाठः । तच्चादिपदं प्राणीप्यगुणानांनाशपतंत्च भिन्नगुणानाशपतं
तच्चस्वाश्रयनाशपेनिप चैगुणोऽव्याप्त मतःप्रकारोगुणानांनाशपतंवपाधिपिषिकस्य संकोचादेवत स्याभिवारणमे
भवादित्यभिप्रायेणाह मूलइमेकालेतितयाचतयोरलक्षणत्वादेवनाव्याप्तिविति भावः । अत्र कारणपदं निमित्तसम वायपुभय
साधारणकारणसामान्यपरं गुणपदंचरूपरसकेवाराणयकार्यपरस्पराश्रवना द्विकत्वपेन गुणाविशेषणत्वेनिरुक्तजन्यगु
णस्यापि लक्षणत्वाद्व्याप्तिः । स्यादत आह कार्य्येति ननु तथाप्याश्रयनाश्यघटादि हेत्वगुणेऽव्याप्तिरतःस्वनिश्राश्रये
तितथाचनाद्दशगुणोऽपिनलक्ष्यइतिभावः । नवेवं तदविचिदाश्रयनाशनाश्यस्याश्रयात समानकालीनध्वंस प्रतियोगिनः सं
योगादिनादेलक्षणत्वानात्राजिव्याप्तिः । आश्रयनाशेऽसमवायिनाशप्रतियोगिकनाशप्रतियोगिनोपितंगृहीतत्वात्तत्राप्यास्ति
तःपूर्वेतासमुदायस्येवाथमाह स्वसमानकालीनेति स्वसमानकालीनोयोध्वंसस्तत्प्रतियोगिनिवर्त्तेतयेगुणास्तेषामित्यर्थः
स्वंलक्ष्यत्वेनाभिमतद्रव्यकर्म्मयोगतिव्याप्तिवारणाय तद्गुणेरणपदंपूरयतीत्यन्वयेतिसमुदितग्रंथार्थमाहस्थायित्वेन
नित्यत्वाद्विकार्ययोरश्रुतिसाम्यचरुकानिन्द्यस्थितिस्थापकपर्यन्तं पापाणादेः पार्थिवत्वाविशेषेण पार्थिव पसारगुणत्वस्थिति
स्थापकव्यपीर्भलक्षणत्वान्नजनितत्वकार्य्यत्वरूपलक्षणानिव्याप्तिः स्यादितिभावः । पार्थिवत्वाभावादितितथाचतत्पर्य्य
तपयाणादिपार्थिवत्वविशेषणाव्याव्यवत्त्वेकतापत्तिरितिभावः । ह्यत्रस्थितिस्थापकयोरिति आश्रयत्वंषष्ठ्यर्थः । अदय

नाशा५

मु॰ टि॰ ९४

श्राम्यपरमाणाविनाशेनेन तथा च गुरुत्वस्थितिस्थापकाश्रयेप व्यापा विनाशो तदरूपः । अपार्थिवत्वात्त्वय उत्तरेत्र गुरुत्वं च ध्याकं
का निरुक्तं नर्थस्य पि नितिहादि लि उक्तपरमाणुवृत्तितो त्रेरेका गुरुत्वमाप्य परता श्वम निरासायव्याच्छेगुरुत्वे स्थितिस्थापका
वेति उक्तदूर्वक चेती ति उक्त त्वेत्पन्नं तदुक्तं नेचेति परमाणौ धर्मा इति भावः गुरुत्वपथ्यं तमेव परमाणु पार्थिवत्वे वैरूपाभाव इ
कम्प्यपार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्य पाकजत्वेन नित्यत्वानुभावादव्याप्त्यापत्तेरिति भावः आह पार्थिवपरमाणुरिति कठोरेशि नांजी
ज्ञावृत्तिस्तत्रुन्नाचाप्येस्पेति भावः द्रव्या... दावृत्तिव्याप्तिवारणाय गुणत्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगिकोऽरेगुण
त्व प्रवेशस्य निष्फलत्वादाह एकत्वेति एतद्धेनेत्यर्थः तद्वृत्तियोगीति ध्वंसादावृत्तियोगीत्यर्थः अभावद्वयप्रवेशे गौरवादाह
तथाचेति तद्वृत्तियोगीति ध्वंसादिवृत्तियोग्यत्यर्थः एवं दिवारणाय गुणपदं संनिहितकद्रव्यत्वस्य सामान्यगुणत्वाभावादाह द्र
व्यत्वमिति मूर्तमात्रसामान्यगुणत्वस्य मूर्तमात्रवृत्तित्वं व्यावर्तितिव्याप्तेराह विशिष्टेति संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय समवेतेत्युक्तं भ
वेवारणाय स्वप्तं संज्ञाति विशेषणानां वेगस्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वाव्यतिरिक्तगुणत्वमात्रयाप्यं भवनाशरणाय
गुणत्वमाप्यपरं गुणत्वन्यूनत्वेन रसादिकं तत्पादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति भावः प्रत्यक्षत्वस्य भगवत्वज्ञाने निर्विकल्प
कज्ञीवनयोनियत्नादावतिव्याप्तेराह विशिष्टेति तथाचेति भावः नायं पक्षवृत्त्यजाते संस्कारत्वस्य सत्त्वादव्याप्तिः स्यादतो वेगा
त्मेति जातिविशेषणानां अत्र संभवाविवारणाय प्रत्यक्त्वं संज्ञाति विशेषणानां गुरुत्ववेगस्थितिस्थापकेष्वतिव्याप्तिवारणायात्मपदं ९४

मुक्तावलि॰

ज्ञानावृत्तिव्याप्तिवारणाय गुणपदं वा पृथग् सहज्ञानेति परार्थत्वस्यापीति द्रव्यमुपलक्षणं परममहत्त्वस्यापीति द्वित्वमतेतेहाराणपद्या
पि वोद्धुं ध्रुवं इद तत्त्वादिमात्रायां पादावतिव्याप्तिवारणाय आत्मपदमिति भावः जीवनयोनीति जीवनयो नित्यत्वस्यापीति द्वित्वम
तित्वादिति भावः गुणादी धिति द्रव्यसंयोगाभावादिवृत्तिस्पर्शत्वसंयोगस्यापि नैमित्तिकी उपलक्षणं वृत्तीस्थापकी पाकिभाविकी मुद्रेनस्त्वाम्नुवि
धेति एकाशोक्तं तुल्लतां हृषापि तमा हसंज्ञात्वे विध्यमेवेति पारिभाषिकं नैमित्तिकी भेदेन संज्ञात्वेविध्यमेवेत्यर्थः मूलानुसमे
पारिभाषिकत्वेऽपि पाकिकत्वं एवं निषिध्य यत्नेनैमित्तिकांत्वो पपामात् कुकारांतरसत्वे तदपि निषिद्धत्वेति भावः एवकारान्ता
काशोकत्वात् विधिमप्युक्तस्य पि हृतवचके दांते इति नालमध्यरत्यर्थः आधुनिकेति केवलशास्त्रनी तिसंकेतपउषञ्जतेष्व
तएवही लिंगता तथाचआधुनिकसंकेतनाधिकरणसंज्ञातं पारिभाषिकसंज्ञात्वमिति तथा अत्रत्वं संकेतनाधिकरणमात्रोऽनेके
क्षिरूपे पुत्रसंकेतनाधिकरणं तथादाप पारिभाषिकमित्रसंज्ञाया व्याप्तिराख्या आधुनिकेतक आधुनिकत्वं च शास्त्राभावश्चि
योगित्वं ध्वंसवृत्ति पोगित्वं वा नो किकसास्त्रात्कारविषयत्वमवदाभगवच्छे केन मनवै किकमस्त्रात्कारविषयोऽतीद्रियत्वात्र
दतिरिक्तानां संकेते संकेतपितृत्वे वो किकसात्कारविषयसत्त्वात्र निवृशावाधुनिकसंकेतितथोधकत्वपचपोनी तिषम
गाः संज्ञानां हि एतिपारकत्वं तत्सुधातु धर्मयानमत्वं तत्पारिभाषिकत्वे स्थितं तार्किं तत्ताररितिनुक्तव्याप्तिः संकेतनं च संकेत
प दवाच्यत्वं वाच्यता संबंधेन संकेतपदविशिष्टत्वमितियावत् तेन परपदार्थभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन चाधुनिकसंकेत

नार शत

मु॰शि तानामननुगतत्वेपि न क्षतिः नवावकर्तृकार्थतात्पर्यमादाय तादृशानन्ताहंतत्वपाचकुर्यांठकादेश्चवक्तृमात्रा संज्ञासामा
मू न्यलक्षणाक्रांततत्वेन संज्ञासामान्यव्यवहारभाजनस्य संज्ञाव्यवहारभाजनतोपगमोपि पारिभाषिकत्वेनापरिगृहीतस्य पारिभा
८५ षिकसंज्ञात्वप्रसंगाद्याह तादृशविशिष्टेच्छाव्यक्तिसंबंधेन मद्विषयपदस्य ताजानेर्नांशेद्वोधानुकूलत्वाद्विषयार्थस्य तु पधाय
कतादृशविशिष्टेच्छाव्यक्तिनामेव संकेतपदवाच्यतया वाक्यार्थतात्पर्यमात्रस्य संकेतपरत्वाभावात् तन्नगत्याप्रि
२५ त्वादिविशिष्टेच्छाधुनिकेच्छसंकेतितस्य चैत्रादिपदस्यापि चत्वादिविशिष्टे पारिभाषिकत्वापत्तिः कुत्रचिदाधुनिकसंकेति ८५
तत्वस्य तत्रसत्वादिति वाच्यं अस्य सामान्यतः पारिभाषिकसंज्ञाव्यवहारनियामकतया तद्धर्मावच्छिन्नीयपारिभाषिक राम
संज्ञाव्यवहारस्य नियामकताभावात् न चैवं सर्वपामेव सामान्यतः पारिभाषिकसंज्ञानामाद्याधुनिकपदं स्यादर्थमिति वाच्यं स
सं५ र्वस्यामेवानुपूर्व्यां कुत्रचिदाधुनिकसंकेताविषयभावेन मानाभावेन तथा [illegible] नैमित्तिकादिसंज्ञात्वेन परिगृहीतायाम न
काप्याधुनिकसंकेतस्य सत्त्वाद्यत्तेनापि चैत्रत्वेनाविकलत्वात् चैत्रत्वसंकेतविलक्षणानां तु पारिभाषिकसंज्ञाव्यव
हाराभावेन तदुपादानस्य तादृशधर्मवत्ताशंवातेन तद्धर्मावच्छिन्नीयपारिभाषिकसंज्ञात्वलक्षणं तु तत्तद्धर्मा
वच्छिन्नविशिष्टाधुनिकसंकेतविषयत्वं संज्ञात्वं यथा भगवदच्छायो रूपाद्या नाकेः सर्वसा
धारणएकत्वेपि द्याद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टतानाधिकरणत्वं न पदादेपदर्थं

संबंधेन र

दत्वावच्छिन्नेचैत्रनैमित्तिकव्यवहारात् तथा चैत्रादिपदवत्पदान्तरस्याप्याधुनिकखलतया चैत्रादिविशिष्टनिष्ठसमूहालं
वनसंकेतविषयत्वेपि न चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टसंकेतादिकरणत्वं तत्र चैत्रत्वादिविशिष्टसंकेतितमिति व्य
वहारादर्तौ समूहालंवनसंकेतमादायातिप्रसंगः संकेतत्वं च पूर्ववदुद्यं तासंकेतपदविशिष्टत्वं तेन पू
र्वोक्तदूषणानामनवकाशः न चैवमाधुनिकेरपि गोत्वादिविशिष्टसंकेतितस्य गवादिपदस्य गोत्वादि
विशिष्टे पारिभाषिकत्वापत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् नहि तद्धर्मावच्छिन्ननैमित्तिकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नपा
रिभाषिकत्वं च परस्परविरुद्धं न चैवमाधुनिकेति विशेषणवैयर्थ्यं गवादिसंज्ञायामुभयरूपत्वादि
ति वाच्यं गोत्वादिविशिष्टवाचकपदानुपूर्व्यामाधुनिकैर्गोत्वादिविशिष्टसंकेतानकृतत्वस्य द्वारणीयत्वे तत
त्साधकत्वात् न च यत्किंचिद्धर्मविशिष्टवाचिकापौनिखिलानुपूर्व्यामेवाधुनिकैरपि संकेतः कृतस्तद्धर्मघटि
तपारिभाषिकलक्षणे आधुनिकत्वविनाशेनैव पर्याप्तमिति वाच्यं तद्धर्मावच्छिन्नसंकेतवत्त्वज्ञानमात्र
पारिभाषिकसंज्ञाव्यवहाराभावेन तत्राप्यतिप्रसक्त्यापादेयत्वात् न चैवं प्रद्युम्नादिसंज्ञायाः प्रद्युम्नत्वाद
विशिष्टपारिभाषिकत्वं न स्यात्तस्य भगवता श्रीकृष्णादिना संकेतितत्वेन तत्राधुनिकसंकेतवत्त्ववि
रहादिति वाच्यं इष्टत्वात् नैमित्तिकत्वमेव तस्यां तथा वादिनेयथा [illegible] तत्तत्पार्यं सूत्रापुनः प्रवृत्ति
निमित्तभिन्नस्य संकेतवत्त्वं पारिभाषिकत्वमिति व्याख्यामाणसमानाधिकतया तदसंगतत्वापत्तेः तत्र

नैव स्फुटीकरिष्यामः। वस्तुतस्तु आधुनिकसंकेतशालिनीत्यत्राधुनिकी चासौ संकेतशालिनी चेति कर्मधा
८६ रयसमासादाधुनिकत्वे सति संकेताधिकरणसंज्ञात्वं पारिभाषिकत्वमित्यर्थः। आधुनिकत्वं च प्रवृत्तिनिमित्त
भूतस्यत्वं तद्धर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति यावत् संकेतशालित्वं च तद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टसंकेताधिकरण
त्वं तथा च तद्धर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टसंकेताधिकरणसंज्ञात्वं तद्धर्मावच्छि
न्नस्य पारिभाषिकसंज्ञात्वमिति फलितं। गुरुधर्मोपि तदादिसर्वनामप्रवृत्तिनिमित्तः तेन कंबुग्रीवा
वत्त्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नपारिभाषिकसंज्ञायां तद्धर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः एवं
चैत्रत्वादिकमपि गवादिसंज्ञायां गोत्वत्वादावपि न कदाचिदपि पारिभाषिकत्वं गोत्वादिप्रवृत्ति राम॰
निमित्तकत्वात् प्रातिपदिकत्वरूपसंज्ञात्वमपि वेदशास्त्राधुनिकसंकेतशालिनो धातुप्रत्ययपोर्नाति ८६
प्रसंगः। संकेतत्वं च संकेतपदवाच्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्वं वाच्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
त्वसंबंधेन संकेतपदविशिष्टो यो धर्मस्तद्विशिष्टत्वमिति यावत् तेन विशेषणविशेष्यभावेन संके
तानामननुगतत्वेपि न क्षतिः। नवा तीरादिलाक्षणिकस्य गंगादिपदस्य वक्तुर्भगवतो वा तात्पर्यग्रा वी२
दायतीरादिपारिभाषिकत्वं। नापि वक्तुर्भगवतो वाक्यार्थतात्पर्यमादाय प्रसक्तशास्त्रज्ञानां
पाठकपाचकादीनां चाग्रे पारिभाषिकत्वेनापरिगृहीतानां पारिभाषिकसंज्ञात्वे पाद्यशास्त्रा
वी२

ज्ञाम्

दशाविशेषे व्यक्तिसंबंधेन तद्विषयपदवत्तासंज्ञानं शाब्दबोधानुकूलं तद्विषयपर्यवसन्नं सुपधायकं तादृशविशिष्ट ता८
व्यक्तीनाम च संकेतपदवाच्यतया वा क्वापि प्रतीतिकृत्वमात्रस्य संकेतपदवाच्यतावच्छेदक
त्वाभावात् अगत्या प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन संकेतभेदमित्यस्यापि मर्यादा धाः अतो ना संगतिरिति सेवलत्वाउपा
धीति। जातिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च प्रवृत्तिनिमित्ततां च प्रत्यासत्त्यन्यथा
प्रवृत्तिनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षायां प्रभावादिपदे प्रतियोग्यादिपदे समवायादिपदे च लक्ष
णसंभवेष्याकाशादिपदे व्याप्त्यापत्तेः। न च जातिघटितपर्याप्त्येव तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वात्। कदिच लोम
त्वसंस्थानगतत्वे लक्षणत्वादिकृत्वपरंपरासंबंधेन प्रभात्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तन्निमित्ततया जातिप
दानिसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्ततया प्रवृत्तिनिमित्ततामुपाधेः प्रवृत्तिनिमित्तता
कत्वान्वीक्षेतेन तत्राव्याप्तिः। भूतादीति। भूतादिपदाच्छरीरादिपरिग्रहः एतच्चोपलक्षणत्वे सति विशेष
गुणवत्त्वस्य जातिमत्त्वस्य वा भूतपदशक्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य पदिदित्यादि चतुष्टयकल्पित
व्यारंभकतावच्छेदकजातिविशेषस्यातिरिक्तमनसोऽनभ्युपगमान्मूर्तत्वस्यवा भूतपदशक्यतावच्छेद
कत्वं आकाशभूतत्वव्यवहारस्तु भाक्तः तदा भूतसंज्ञानैमित्तिकत्वं जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्।
पारिभाषिकत्वं चालादिवौजातिविरहस्य मूर्तत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वे पवहिरिंद्रियग्राह्यवि
शेषगुणत्वरूपेण शास्त्रकारैराकाशानां तर्भावेपि चस्वीयसंकेतितत्वादितिध्येयं। जातिप्रवृत्तीति

८८ मितकेति। जातिपर्याप्तिप्र॰ इत्यस्तिनिमित्तताकसंज्ञात्वं नैमित्तिकत्वमित्यर्थः। तेनाकाशादिसंज्ञायां
नुशीरादिसंज्ञायां चऔपाधिकत्वं जातिघसंग॰ तत्र शब्दत्वादिजाते [illegible] त्वाद्जातेश्च प्रवृत्तिनिमित्तको
टिप्रविष्टत्वेपि प्रवृत्तिनिमित्तपर्याप्त्यनधिकरणत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तताया सम्बन्धावच्छिन्न
त्वेनविशेषणीभूतेनपरंपरासंबंधेन लोमवत्संस्थानुगतत्वे त्वनुपपत्तिरिकमेवपश्वादिपदप्रवृ
त्तिनिमित्तमितिमन्तव्येपितत्रनातिव्याप्तिरितिभावः। ननु चैवं कम्बुग्रीवादिलोचरूपेणानुगमे कस्य वाच्यतया अपि घटादिसंज्ञा
यामुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादौपाधिकत्वापत्तिरिव पारिभाषिकत्वमपि चेत्रादिसंज्ञायाश्चैत्रत्वादिजातिप्रवृत्तिनिमित्त
वा कत्वान्नैमित्तिकसंज्ञापत्तिरत आह एव तेनिमित्तं चैत्राशरीरं तैश्चतावच्छेदकं च विषयतासंसर्गावच्छिन्न तै
स्वप्रकारकशक्तिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वं यैनिगमकाभावात् तस्य इज्ञानादयमर्थो बोद्धव्य इत्यर्थः मुख्यविशेष्य
कधावेरतस्यदेप्रतदर्थबोधकज्ञानवत्त्वमितिपदमुख्यविशेष्यकबोधका अपि शास्त्रीयताकोमादाय शक्ततावच्छेदकतानात्
त्वं इतिव्याप्तिवारणाय स्वप्रकारकेति तन्निर्विकल्पकस्यपदलक्ष्यीभूतसंज्ञापरः। न च शक्ततावच्छेदकसाधारणशक्य
तावच्छेदकस्यप्रसक्तसंज्ञालक्षणपदकत्वमात्रनिर्विवाचकं तथासतिघटपदादेरतिव्याप्तेश्च्या दुपाधिप्रवृत्तिनि
मित्तकत्वादौपाधि [illegible] कसंज्ञात्वापत्तेः। स्वकारोपकवर्णात्मकपदस्याकाशत्वादुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादौपा का
धिकसंज्ञत्वापत्तेः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञात्वापत्तेश्च व्यक्तिविनिगमकाभावादित्तत्पदज्ञानजन्यतदर्थज्ञानभवनुरूपतच्छ
क्यानिरततदर्थबोधकत्व प्रत्यासत्तिनिमुख्यविशेष्यकजन्यजनकभावसंसर्गकेकापापि अपि शक्तित्वात्तमादाय ८८

इत्यानैमित्तिक॰

तवदुज्ञानवत्त्वमद्यापितानैव यास्ति [illegible] व्याप्तिवारणाय विषयतासंसर्गावच्छिन्नत्वं मुख्यविशेष्यकं तावच्छेदकं ज्ञाननि
रूपितत्वेनापि मुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वं तेन ज्ञानत्वस्य पदपदार्थो विषयतासंबन्धावच्छिन्नमुख्यविशेष्यता
वच्छेदकत्वेपिन तत्रातिव्याप्तिः। एतत्पदज्ञानजन्यबोधवान्यमर्थो भवत्वित्यपि मुख्यविशेष्यकविषयतासं
सर्गेणेकृष्णमात्रमेवचसर्वेअलक्षणसमन्वयः। न त्वेतत्पदज्ञानत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेन कुत्रसंज्ञात्वं लक्षण
मास्मतिविनिवाच्य। तथासतिघटपदादेर्घटपदज्ञानत्वाद्युपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादौपाधिकत्वापत्तेः। आकृ
तिश्च न शक्तिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकमनामाभावात्तेननत्रनातिव्याप्तिः। न चाकृतित्वं गषजातित्वं निमित्तत्वप
दादाकृतिप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वादनुभवएवमानमितिवाच्यं। तादृशानुभवस्यैवासिद्धेः। आकृति
वाचकत्वपदपरिणायसैवा कृतिपदउपधियंत्र जातिव्यक्त्योः संबन्धपरआकृतिव्यापक [illegible] निमित्तकपदेआ
कृतिरूपितावच्छेदकता [illegible] प्राचीनोक्तसंज्ञातस्यानिर्युक्तिकत्वेनानुपादेयत्वात्। वक्तृतात्पर्यशक्यतावच्छेदकत्वं स्वविशि
ष्टशक्त्यनुयोगिताश्रयतावच्छेदकत्वं स्वपदलक्ष्यीभूतसंज्ञापरअनुयोगित्वं च बुध्यघटपदशाकव्दातेव्याप्तिसा
क्षिप्तविनाघ्नि [illegible] तायारताविशेषः तदवच्छेदकत्वमपिघटत्वेन घटपदवाच्य इति प्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसंबन्धविशेषः आकृतिश्चनशक्यतानुयोगितावच्छेदिकामानाभावादितिनतत्रातिव्याप्तिरितिभावः
नन्वेवमिति ननुजात्यादिपदस्यजातिनिमित्तामित्यर्थः। न च चैत्रादिपदस्य चैत्रत्वादिविशिष्टशक्तमावतस्माद्वैज

९८ तादृशाकाशत्वस्य वैरूप्यं स्यादिति शब्दाश्रयत्वस्य हेतुत्वात् न हि चैत्रादिपदस्य चैत्रादौ लक्षणापि संभवति शक्या प्रसिद्ध्यान्न
कुप्तसंबंधात्मकलक्षणाया अप्यसंभवात् । चैत्रादेश्चैत्रादिपदमुख्यार्थोऽनुपपन्नत्वान्न वाच्या शक्तिस्तथेहि न सुखाकाशेन्ति तु सं
केतसामान्यं स एव च संकेतो द्विविधः आधुनिकसंकेतो नादिसंकेतश्च । तत्र नादिसंकेतश्च भाषादिका शक्तिरिति
नीयते एवं लक्षणापि न शाकसंबंधमात्रमपि तु संकेतसंबंध एव तेन चैत्रपुत्रश्चैत्रश्च न मैत्रो चैत्रादिपदस्य चै
त्रादितं वृत्तिमिन्न लक्षणानुपपत्तिरिति भावः । शाक्यमिति । आकाशाकालादेरन्येकैकशब्दापरजातत्वाभावेन पारिभाषि
कशक्तिः संज्ञा भवति आकाशं कालो दिगित्याकाशादिपदात्सुख्यार्थाभावेन कृतानि लक्षणाः । तदानुरोधेन लिखितं तन्नैतच
चोक्तं स्यापारिभाषिकलक्षणस्याकाशादिसंज्ञायामव्याप्तिरिति न स्वार्थोपाधिकत्वे लक्षणस्यवाकाशादिसंज्ञायामव्या राम.
तिव्याप्तिरिति भावः । अनुगतेति । आकाशादिसंज्ञायां तु शब्दादेरनुगतस्यैकस्य वृत्तिनिमित्तत्वमतो नातिव्याप्तिरि ९८
तिभावः । परस्परानुगतत्वमनेकवृत्तित्वं न त्वदितरोऽभावापत्तस्य सामान्यतिरूपत्वात्तथा च तन्नदितरोऽभावानिरूपाधिप
कशक्तिमिति कृसंज्ञात्वं तत्स्योपाधिकृसंज्ञात्वमितिपाठे तन्नशब्दाकाशादिसंज्ञायामव्याप्तिराकाशत्वादेरपि
कालिकादिसंबंधेनानेकवृत्तित्वात्तान्नबुद्धवृत्तिनिमित्तत्वाबच्छेदकत्वेनवृत्तिर्विवक्षितेतितत्राव्याप्त्यभावश्च
तिव्याप्त्यादिपदभावत्वस्यापि घातिलाघवेऽवाप्यपदार्थविनिमित्तेकमेवलक्षणसमन्वेष्यर्थं संज्ञापामव्या ९५
प्याप्तेः । लोमवत्त्वलिंगत्वादेरात्माप्रत्वे सातिविशेषगुणत्वस्य वतथाप्राप्ता तावदेदकल्पयते वृत्तिमित्तत्वे

नानेकवृत्ति त्वभावात् । एवं गुरुपदस्य पकृपरस्परपदाद्यावृत्तिः गुरुत्वपृथक्त्वरत्वादेस्तच्छक्तानावच्छेदकस्य अन
वृत्तिर्भिन्नत्वान्नानेकवृत्तित्वाभावात् । न चाकाशादिसंज्ञा वस्तेषामपि पारिभाषिकसंज्ञायामव्याप्तिरेवेति वाच्यं तत्र
पारिभाषिकसंज्ञापाव्यवहारविरहात् । न च स्वावृत्ति नन्दाद्यता समानाधिकरणाभावत्वाभावपतियोगिवृत्तित्वे तत्स्वप
दमुपधिपरअन्योन्याभावमेवेतिगौरवं तेन वृत्तिलाघवृत्तित्वान्योन्याभावमादायनातिप्रसंगापत्तिवाच्यं । शब्दस्य स्वाव
च्छिन्नभूतपदवाच्यतामादायनातिप्रसंगे स्वरवृत्तिनिमित्तकाकाशादिसंज्ञायामव्याप्तिप्रसंगात् । न च स्वसत्तामानिष्ठान्यो
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनुगतत्वस्वपदलक्ष्यत्वेनाभिमतसंज्ञापरमितिवाच्यं अभावप्रतियोगपादिप
देअभावप्रतियोगितावच्छेदकउपाधिअवृत्तित्वान्वितत्वेऽव्याप्त्यापत्तेः । वस्तुतस्तु पारिभाषिकलक्षणे चैवमिति
कृसंज्ञायामतिव्याप्तापत्तेश्चोपाधित्वात्पाधिवृत्तिनिमित्तकत्वे सति नदितरगतोपाधिवृत्तिनिमि
त्तकसंज्ञात्वं तत्स्योपाधिकृसंज्ञात्वमितिविवक्षितं तत्पदं शक्तिस्विकरूपेणतत्संज्ञाव्यक्तिपरं आकाशादिसंज्ञाय
त्तस्यापारिसंज्ञानोपाधिकीगवादिसंज्ञायां नैमित्तिकत्वासिद्धिवारणायचोपाधित्वेनाविशेषः नोपाधि
त्वं जातिभिन्नत्वे तथा च शब्दत्वादेव्याप्तिः चैत्रघटादिजात्यवच्छिन्नतादृशजातिभिन्नत्वे चैत्रत्वादिरूपस्य तत्
वृत्तिनिमित्ततया जातिभिन्नस्य तत्वशक्तिनिमित्तताप्रसंगात् एवं घटपदस्याव्याप्तिस्तत्रापि लांगूलस्य
नरवेऽपाषावयावस्यापत्तौ लोमवत्त्वलांगूलवत्त्वे नरवृत्तिनिमित्तत्वमपि तु लोमवत्त्वलांगूलवत्त्वादिति

८८ वीच तुपलीजम्यत्वनिताभिन्नत्वं तादृशी च जातिर्व्याप्यवर्तित्वमभ्युपगम्यादिनिवाच्यं तद्भूतधर्मनिष्ठजात्यपर्याप्तप्रवृत्तिनिमित्तताकत्वे
सति तादृशगतधर्मनिष्ठजात्यपर्याप्तप्रवृत्तिनिमित्तताकं शं हात्तत्प्रत्यधिकरस्तित्वात् निष्ठातत्वप्रवृत्तिनिमित्तलाघिरोत्पप्राय
दिच घटवोरूजातिघटितपरस्य [illegible] लोमत्वसंस्थानवेगतत्वलक्षणा घट [illegible] एत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्तत्वजात्यस्य पर्याप्त
त्वं विहाय जातिपर्याप्तसमवाय संबन्धावच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रवृत्तिनिमित्ततावि [illegible] तद्भूतधर्मनिष्ठ
जात्यपर्याप्तावच्छेदकत्वे सति तद्विगतधर्मनिष्ठतत्स्यपर्याप्तावच्छेदकतायां [illegible] कुतसंज्ञात्वं तस्या [illegible] संज्ञात्वं
निमित्तत्वमवच्छेदकतावच्छेदका लोमत्वादेर्घोतके जातिघटितघटस्य [illegible] अपेक्षया तत्वघटकत्वे जात्यप
यी सत्वं जातिपर्याप्तसमवाय संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता त्वस्य कुवे संज्ञात्वे वोभयत्रैव घातुप्रसंगात्यात्वे सूक्ष्मजाति
से पादिनमात्रे। यदिनुपूर्वानिमित्ततावच्छेदकसंबन्धेनानेकवृत्तित्वमेवाकृतिर्यत्र भूतादिसंज्ञा प्रातुलप्रवादान्त्वे समेव
स्त्वावच्छिन्नान्वयविशेष [illegible] परस्पर संबन्धेन प्रवृत्तिनिमित्तं वगुरूपदादव्यपि गुरूत्व त्वादिजातिरेवपरस्पर
घाप्रवृत्तिनिमित्तत्वानेपूर्वत्वेयेतिभातिव्याप्तिः उपाधिपदं च जातिपर्याप्तसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्ततरे
पुरवृत्तिनिमित्तत्वनापनलक्षणधित्वेनप्रयोग: तेन नो प्रमाणे: उपाधिजात्यपेक्षिन्नवृत्तितत्वज्ञानप्रयोजनेनुनेमित्तिक
संज्ञाभ्यासवित्याशिभ्यासरा निये [illegible] तद्वत्तरमनादिषदा परस्पर संबन्धेनातत्त्वाधिक्यकारणत्वोपाधाभावेन तत्स्वप्रवृत्ति
निमित्तत्वात्मनादिति दिक्।। अनुगतमो आकाशादिशब्दोप: संज्ञाप्रत्यानुगतत्वं प्रवृत्तिनिमित्तादेघटत्वादावत
भूतधर्मावच्छिन्नाभूतिपातदितरगतधर्मावच्छिन्नाभ्यासहेतुरहिततरीत्या त्वं संस्थानप्रभुपुत्रान्तत्वतस्यपदादिभावि
धर्मसंज्ञात्वोपित्वर्णः आधुनिकसंकेतस्यशक्तिर्वाभावेन स्वीकरणेन आदिपदसंकेतस्य [illegible] संज्ञितस्य लक्षणं
सम्बन्धः। घटत्वादिविशिष्टसंकेतत्वादिपदतादृशाधीनत्वेपितादृशाधीतस्यप्रातिपदिकस्य संकेतमात्रस्य बल
भवतान्तर्भावः। घटादिपदस्य [illegible] पदाविषयाहितशक्तिसंकेतप्रातिपदिकसंकेतानविषयत्वाए रात्रा
तंद्भूतधर्मावच्छिन्नविशिष्टशक्तिरूपितत्वातीतानादित्वर्धमोपविशिष्टप्रतीतिनिरूपितताविशिष्टतावच्छेदकसं राम ८८

कुर्वाधिकरणतानादिसंज्ञात्वं तस्यपारिभाषिकसंज्ञात्वमितिलक्षणं। इतरेतरोपाधिकरणतावितरोपरात् अन्यत्र वा अनाकारादिपदत्वं दिव्यादि
दिपदत्वमित्यत्र तादृशाणीतरत्वाभावेपि नाव्याप्तिः संज्ञात्वं चोभयत्रैवमातिपदिकत्वमात्रं धर्मपदे चोभयत्र
जा सुपाधिसाधारणधर्ममात्रपरं न तूपाधिमात्रपरं तेनाधुनिकेसंकेतितानां नैमित्तिकसंज्ञानां नाति
व्याप्तिः आधुनिकेरपि गोत्वादिविशिष्टसंकेतितस्य गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टपारिभाषिकत्वमिष्टमतएवने
मित्तिकपारिभाषिकत्वयोः सांकर्यं स्यादोषवदितिदिक्।। ननु प्रथममतेआकाशादिसंज्ञाया औपाधि
कत्वानिधानमसंगतमाकाशादिपदस्य प्रवृत्तिनिमित्ताभावेनोपाधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादेवभाष्य
कारमते घुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकेसंज्ञात्वमोपाधिकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तभूयसंज्ञात्वं पारिभाषिकमितिवाच्य
विमनुगते त्वने नाकाशादिपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादेवात्मातिविरहादिसत्व आह अनुगतादिपद्म
तद्वद्रे। प्रवृत्तिनिमित्तत्व आकाशादिपदस्य तैर्निमित्तत्वं। संज्ञासम्यात्मलक्षणमाहसंज्ञात्वेति। संके
तवत्त्वमिति। संकेताधिकरणत्वे सति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः।। संकेतत्वं च संकेतपदवाच्यतावच्छेदक
धर्मविशिष्टत्वं वाच्यतावच्छेदकतासंबन्धेन संकेतपदवाच्यधर्मस्त्वविशिष्टत्वमितियावत्। तेन
पदपदार्थभेदेन विशेषण विशेष्यभावभेदेन च संकेतानामननुगमेपि न क्षतिः।। न चावत्तुर्भगव
वा१ तो वा कार्यतायां मदोपस्थापनजातानां नोपाधावपाठकादीनां च संज्ञात्वं स्यादत्सर्वविशिष्टे

छा अतिसंक्षेपेन तद्बुद्धयपदवत्ताज्ञानं ज्ञानद्वये घटेनुकूलत्वं । [illegible] उपधायकं तादृशविशिष्टोपाद
[illegible] नामेव संकेतपदवा [illegible] तत्राव [illegible] कृतमा वाक्यार्थप्रतीतौ घटत्वमात्रस्य संकेतपदवाच्यत्वाच [illegible]
[illegible] नित्यत्वं । संकेतवत्पद [illegible] ज्ञान [illegible] चित्तौ । विशिष्ट [illegible] प्रतीतौ [illegible]
न [illegible] तेनोक्त [illegible] पि [illegible] नुपधायक [illegible] ति दोषः । प्रतिपदिकत्वत्पदस्य [illegible] तमा हेयानुप्र
[illegible] तु । ननु [illegible] करणादि [illegible] पिसज्ञा [illegible] हेतुत्वेन [illegible] संकेतवत्तामावादित्यत
आह [illegible] करणाद्यति । आदिपदात्कर्मसंप्रदानादिकारकपरिग्रहः । संकेतवतः पदानि । [illegible]
[illegible] नैमित्तिपात्यादि संकेतवान् करणादि [illegible] भगवत्संकेत [illegible] र्थः । तथा च [illegible]
[illegible] करणादि संज्ञानुप [illegible] आपाधिको [illegible] तस्य [illegible] युगपत [illegible] निमित्त
[illegible] पि [illegible] युगपत [illegible] कोव [illegible] भावः । ननु तथापि [illegible]
[illegible] पाठकारकपदानां [illegible] प्याधुनिक [illegible] ति [illegible] कृ [illegible]
[illegible] समुदाय [illegible] संस्तुदाय [illegible] सज्ञानमुप
[illegible] पाठक [illegible] करादि [illegible] नकृष्णा [illegible] धुनिक [illegible] दोषः । [illegible]
[illegible] संज्ञापदवाच्यत्वर्थः । तथा [illegible] भावः । तथापि तिस्त [illegible]
ता॰२ [illegible] धातुज [illegible] पाच [illegible] पाठ [illegible] र्थः । संज्ञात्वं संज्ञापदवाच्यत्वं धातुप्र
[illegible] संज्ञात्वे पूर्वोक्त [illegible] आधुनिक [illegible] प्रतिपदिकरूपसंज्ञात्व [illegible] र्थः । आधुनि

[illegible] कसंकेतितया [illegible] पारिभाषिक [illegible] संज्ञात्वेन [illegible] संज्ञा [illegible] पारिभाषिक
लक्षणमादाय [illegible] निमित्तेति । यत्पि [illegible] निमित्त [illegible] संकेतवत्पदि पारिभाषिकत्वं [illegible] आधुनिकसंकेतितज
[illegible] निमित्तकत्वेन [illegible] निमित्त [illegible] निमित्त [illegible]
[illegible] संकेताधिकरणत्वं तत्र पारिभाषिकसंज्ञात्वमिति सर्वार्थः [illegible] घटत्वादि [illegible] घटादावाधुनिकसंके
[illegible] निमित्तक [illegible] धर्मावच्छिन्न [illegible] त्वं तज्ज [illegible]
न [illegible] पारिभाषिकसंज्ञात्वमिति सर्थः । [illegible] पाधिकसंज्ञात्वं [illegible] धर्मावच्छिन्न [illegible] यौगिकत्वं संज्ञाविज्ञ
[illegible] धर्मावच्छिन्न [illegible] यौगिक [illegible] संज्ञात्वं [illegible] धुनिक [illegible] पारिभाषिकत्वमिति [illegible]
[illegible] संग [illegible] निमित्तवाच्यो । [illegible]
[illegible] संज्ञात्व [illegible] तत्र [illegible]
अनुगतेन [illegible] संज्ञापाः [illegible] अनुगतपदं पूर्ववत् [illegible] वक्तव्यः । तत्र प्रतिपदिकत्वसंज्ञात्वं [illegible] अननुग
नो॰१ तत्र [illegible] विशेषः । [illegible] पाठकादि [illegible] संज्ञात्वान् [illegible] विशेष [illegible] संग्रहाय औपाधि
[illegible] संकेतस्य [illegible] पकजादि [illegible] पाठ [illegible] संकेत [illegible] वाच्यचेत्रो
[illegible] यौगिक [illegible] पदं [illegible] संज्ञात्व [illegible] धर्मावच्छिन्न [illegible] यौगिकत्वं संज्ञाविशे
[illegible] धर्मावच्छिन्न [illegible] अवयव [illegible] अवयवार्थ [illegible] समुदाय [illegible] अवयवार्थ [illegible] संज्ञाया
[illegible] संज्ञात्वं [illegible] पदत्वं [illegible] पङ्कजपदं [illegible]
वा [illegible] औपाधिक [illegible] भावः । ननु [illegible] तत्र [illegible] र्थः । उपधेय
[illegible] उपधेयता [illegible] पाधिक [illegible] निमित्तक संज्ञायाः संकेत [illegible] दोषत्वादित्यर्थः । उपाधि [illegible]

गु॰ वि॰ ६

आकारात्

निपाद्ये औपाधिकत्वं नैमित्तिकत्वरूपोपाधिद्वयोः सांकर्यमस्ता नानाविकरणस्यादेवत्वादित्यर्थः। तथा च पंकजादिसंज्ञा
औपाधिकी नैमित्तिकी चेति द्विरूपैवेति भावः। नन्वेतस्य औपाधिकस्य ज्ञानस्य एतत्वैपरस्त्वनादिसंज्ञायाः। कान्तेनोदाहरणत्वस्य
१०७ पारणे नैमित्तिकसंज्ञा नत्वपारिभाषिकी सर्वनिमित्तत्वेति। तद्व्यवहारनिमित्तकसंज्ञात्वं तदभावावच्छिन्ननैमित्तिकसंज्ञा
त्वमित्यर्थः। तथा च नवादिसंज्ञावदाकाशादिसंज्ञापि नैमित्तिकी स्वरूपनिमित्तकत्वभावः। अपिकारस्य नैलक्षण्यमाह अनुगत
प्रवृत्तिनिमित्तेति। तत्रैव आकाशादिसंज्ञा पारिभाषिकसंज्ञा न तु नैमित्तिकी व्याप्तिवारणाय। अनुगतपदं तथा च तत्र
तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेतनिनदि तत्र व्यवहारनिमित्तकत्वं तस्य नैमित्तिकत्वे ज्ञानलक्षणार्थः। कान्त
पदस्य सामर्थ्यवाचकत्वमानानार्थत्वेन तत्संबंधेनेतत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वे स्वनिष्ठसंबंधेन तदेतरगतत्व
मेव प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं न तत्संबंधेनेतत्स्य नैमित्तिकसंज्ञात्वमिति संबंधेनेत्यस्य व्याप्तिः। पदस्य च कान्तपदस्यान्व
तस्य संबंधेन समानकालेतरधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वभावान्नातिव्याप्तिः। नवैनेपित कान्तपदस्य कान्तेपि। अथवा
चकत्वात्। यद्वा तत् तत्समावच्छिन्नत्वेनिन्यतत्संबंधावच्छिन्नत्वानुपपत्तिकरणत्वे स्वनिमित्तेतरगतधर्मावच्छिन्न
निरूपित संबंधावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वे तेन तस्य संबंधेन तत्स्य नैमित्तिकसंज्ञात्वमित्यर्थः। अनुपदं चत्रिवेदज्ञा
गुरूपाधस्यापारणधर्मः। अपरतेन नवादिसंज्ञा पश्वादिसंज्ञात्वं यथा पारणसंज्ञापदं चत्रिधेवस्वरूपकृथनेननु
संज्ञात्वस्य लक्षणे ... व। यथा जनत्वं तत्र न च जानुपल्लस्य योरतिव्याप्तिवारणाय पशिनिपादिकत्वात्
पसंज्ञात्वस्यप्रवेशादाव रूपकृदिति वाच्यं। अतिव्याप्तिर्नैव तथा रूपिसंज्ञात्वेन तत्स्पष्टत्वात्। न च नृतेज्ञा
नजादयं तानां त्यानुपपत्ता तत्र च कूपारकादीनां च संबंधात्मेवसंज्ञात्वे संज्ञासामान्यस्याद्वितीयत
एतानतावत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वम्। इति उ॰ तस्य वंतयोरतिव्याप्तेः। नापि पशिनिपादिकत्वम्। राम॰ १०१

ऽक्षिसंज्ञात्वस्य संयोगादिपदानां तथात्वात् न भवादिति दूषणानि इदं तु नाभिनिद्रूपणमिति।

पो॰ १ नसिसमासपरिज्ञानं धातुगतप्रत्ययत्वं आसीः त्वापि संकेतवत्त्वं सहस्रानज्ञात्वं तेषु पाचकपाठकादिषु चाव्याप्तिरितिवाच्यं संज्ञाशब्दस्य
पारिभाषिकपादिषु नानार्थत्वादनुगतैकलक्षणाभावे पिकृतिविरहात्संज्ञापदवाच्यत्ववाच्यतासंबंधेन संज्ञापदवत्त्वं वा संज्ञात्व
मित्यनुगतलक्षणमपि संभवतीति भावः। स्नपादि चतुर्विंशतिसंज्ञानामपि वैनैमित्तिकसंज्ञात्वं सल्लक्षणोऽभिप्रेतः। किमित्यत्र तच्छ
ईत स्नपादि चतुर्विंशतिसंज्ञापरामर्शात्र स्रांसंगतरूपादीनां किंपतोपरानां नैमित्तिकत्वेषु इहस्नपादि चतुर्विंशतिसंज्ञानां नैमित्ति
कसंज्ञात्वमभिधाने रूढं न समुदायस्येति संयोगविभागादिरूपस्य रूढंतादिसमुदायस्येत्यर्थः। आदिपदेन दवत्वरूपस्य द्वितीय
समुदायस्य परिग्रहः। कचित्स्वादिसमुदितत्वपाठः सचासाधुः तत्र शक्तोऽहितेत्संयोगादौ शक्तिरित्यर्थः। संयुक्तत्वादावपि संयो
गादिस्थितपा... थेन धातोरत्र शक्तपावक्रपकत्वे संयोगादिपरस्यत्वे विधानुजएवसंयोगादिमतीति संभवाद्गुणत्वघसमु
दायस्य तत्र शक्तसंतरकल्पने गौरवादिति भावः। ननु सुजादिधानी रेवसंयोगादिगुणोपूर्वकोत्तिग्रंथ द्रव्यत्वादौ स्नेह त्वं तु आदि १८०
गुणाश्रतीतिं युज्यते गुनकीत्यादावपि संयोगत्वादिनासंयोगादिगुणाप्रत्ययापत्तिरित्यत आह तावतेति क्वचिद्वत्सौ ध
योसम्मीकेवत्वात् उपसर्गो विनिर्दिष्टकालं तत्रत्वामतीति तथा प्रतीतिः अत्यप्रतीतिरिति यावत् क्वचिद्वेति संयोगादौ चेत्यर्थः।
अत्रापि वक्तव्यर्थस्तस्मी उपसर्गसंज्ञानैतिधानुनाशक्त्याप्रतीतिरित्यनुमानेत्यर्थकत्वादिपदानामपि नैमित्तिकसंज्ञात्वं निराकरो

ने॰ १

दि॰ नासेतत्

गु॰शि॰टी॰ तिपृथक्त्वेति पृथक्त्वपरत्वापरत्वगुरुत्वपदे स्वपीत्यर्थः भावप्रत्ययः सत्वार्यतीति मनुतद्धितां ततस्समुदायस्य तत्र शक्तिरित्यर्थः ननु भा
वप्रत्ययं के न रूपेणातान प्रत्ययापततीत्यत आह प्रतीतित्विति पृथक्त्वादिपदात् पृथक्त्वत्वजातिप्रकारेण बोधस्यानुभवसिद्धत्वा
१०२ तथाहता रूपेणैवेतिपृथक्त्वत्वादिनैवेत्यर्थः ननु परत्वापरत्वपदे समुदायशक्तिः सर्वैकी अन्यथा तस्मात् कालिकपरत्वत्वाप
रत्वदैशिकपरत्वत्वापरत्वत्वजातिप्रकारेण बोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तेः यस्मिन् पदे किंचिद्धर्मविशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्रु
त्वाव प्रत्यये येन रूपेणाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकता तेनैव रूपेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं बोधयतीति नियमात् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानां
चेप्रकृते परत्वापरत्वयोर्विभाजकोपाधिरूपेणैव तत्र त्वापरत्वापरशब्दयोर्न निर्वाहितत्वापत्तेरित्यत आह परत्वमपरत्वं चेति तत्र जाती नि
कालिकपरत्वत्वापरत्वत्वदैशिकपरत्वत्वापरत्वत्वजातीत्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रकृतीभूतपरापरशब्दयोरिति शेषः अतिगौरवादि १५
तिशक्तिद्वयकल्पनमपेक्ष्यातिशयितगौरवादित्यर्थः परापरयोः परापरौ शक्तिनिवेवं संख्यापरिमाणपदयोरपि नैमित्तिकसंज्ञात्वासंभवः संख्या
यतेऽनेन गुणेनेति संख्यापि परिमीयतेऽनेन गुणेनेति परिमाणमपि निष्कर्षेकेवित्रिगुणात्मयोरपि योगार्थमर्यादयैव संख्यामात्रप्रकारकज्ञान
जनकगुणत्वपरिमाणमात्रप्रकारकज्ञानजनकगुणत्वप्रकारेण संख्यापरिमाणबोधकतया जातिविशिष्टसमुदायशक्त्यौवादित्यत आ गमः
ह संख्यापदेति अन्यथानेरर्थः ननु संख्यापरिमाणमात्रप्रकारकज्ञानमर्थः अनेनेतित्रितीयार्थमप्रकारितात्वत्पन्नवाच्युत्पत्तिमात्रमिति

संख्यापरिमाणमात्रप्रकारकज्ञानमर्थः अनेनेतितृतीयार्थतत्प्रकारिताजन्यतावाच्युत्पत्तिमात्रं पदयोः शक्तिस्तु मुख्यविशेष्यस्वरू
रूपकथनमात्रमित्यर्थः ननु संख्यापरिमाणपदयोर्योगार्थमर्यादया तादृशरूपेणैव बोधकता इति आपकाललमिति भावः रूढिः संख्याप
रिमाणपदयोः समुदायशक्तिः इत्यत एवात्रितीयोगार्थमर्यादया तादृशरूपेणैव बोधकता मुख्यमेवेत्यर्थः संख्यापरिमाणयोः तद्द्वयो
विगतिरेव नैमित्तिकसंज्ञात्वाभाव एवं ननु संयोगादिपदानां समुदायशक्त्यभावेपि समुदायैशास्त्रकारीयसंकेतमन्यसत्वादेव संज्ञात्वं
किंच संकेतवत्वमपि न संज्ञात्वावहार नियामकं पाचकादिष्वपि संज्ञात्वव्यवहारादित्यत आह शास्त्रेति शास्त्रकारस्यापि समुदायसंकेतेमानाभा
वादुपगमेत्युक्तं आदिपदात् संकेतमभ्युपगत्वेपि संज्ञात्वापगमपरिग्रहः संयोगादावंशसंयोगादिपदानां संज्ञात्वं संज्ञापरत्वाच्यत्वं न नैमित्तिकत्वमि
वलसइति आधुनिकसंकेतस्य शक्तित्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तं सा वादितिभावः मतांतरमाहएके तितद्धाकि मात्रमुख्यविशेष्यकबोधजनक
संज्ञात्वं तस्य पारिभाषिकसंज्ञात्वमित्यर्थः तेनैकव्यक्तिमात्रविषयकबोधासतिहानासंभवः आकाशानित्यादिष्वव्यर्थसमुदायेऽतिव्याप्ति
वारणाय संज्ञात्वनिवेशः संज्ञात्वं च प्रातिपदिकत्वइत्यं चाकाशादिसंज्ञैव पारिभाषिकी ननु चैत्रादिसंज्ञास्यापि वत्स्यमाणानैमित्तिक
रूकारे संज्ञापत्तिवातर्भावइति भावः उपाधिमात्रपुरस्कारेणेति उपाधिमात्रप्रकारेणेत्यर्थः चैत्रादिसंज्ञायां नैमित्तिकत्वेन परिग्रहात् नाया
मतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं उपाधिद्वयोः संकर्षस्यारोपजन्यापंकजपदस्यापि तत्स्वत्वरवीकारेत्वाह पुरस्कारेणेति उपाधिप्रकारे
उपाधि१

२ तथा नाति व्याप्तिः तादृशसंज्ञाया उपाधिप्रकारकत्वात् तादृशबोधजनकत्वस्य मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वादेरेव बोधजनकत्वे

गु॰ टी॰ टी॰ शब्देत्यर्थः आकाशादिसंज्ञायाश्च उपाधिप्रकारकबोधजनकतया तद्धटकदोषाय नैकव्यक्तिमुख्यविशेष्यकबोधजनिकेत्यर्थः तेनाकाशादि

संज्ञायाश्च पृथिव्यादिमुख्यविशेष्यकबोधजनकसंज्ञात्वं तत्सोपाधिकसंज्ञात्वमिति फलितं जातिप्रकारकेणेति जातिप्रकारेणेत्यर्थः अयं योगा

दीनामपि तत्र समुदायशक्त्यभावेऽपि जातिप्रकारकबोधजनकत्वसम्भवविरहित्वादिति भावः केचित्तु स्वाश्रयत्वात् अयं तु एकव्य

१.२ क्तिमात्रबोधकत्वं नैमित्तिकत्वादाकाशादौ तिकदाचिन्नैषामप्येकव्यक्तिमात्रबोधकत्वात् तद्वदुपाधिप्रकारकबोधकत्वं नैमित्तिकत्वात्

युक्तिकदाचिन्नैषामप्येकव्यक्तिमात्रबोधकत्वात् एवमुपाधिप्रकारकबोधजनकत्वं गवादिसंज्ञायाम् अव्याप्तिः पश्वादिपदसमभिव्याहा

रेणात्यापाद्युपाधिप्रकारबोधजनकत्वादेवं जातिप्रकारकबोधजनकत्वं पश्वादौ पाधिकसंज्ञायाम् अव्याप्तिः गवादिपदसमभिव्याहारे

णातस्यापि जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् न च बोधः स्मृतिरूपो घाघ इति वाच्यं तथात्मेति धातूनामेवजनकत्वेन संयोगादिसमु १.२

दायेन तु जनकत्वाभावात् तदृशसंग्रहाय तन्नैमित्तिकपारिकामहं घं प्रकाशमवतारयति वाच्यं मनसि इतीति ननु वाच्यत्वं शक्तिमुख्यविशेष्यत्वं तथा

च तद्धटकदले नैवाव्याप्तिर्वाशीवाच्यहति सर्वलदलवैयर्थ्यमित्यत आह अत्रेति तद्धटकदलद्वयत्यर्थः शक्तिविषयत्वमात्रमिति तत्तत्पदश

क्तिविषयत्वमात्रमित्यर्थः अन्यथा आकाशत्वादेरपि वाक्यपदादिशक्तिविषयतया सत्तं तु दलस्याव्यावर्तकत्वापत्तेः लक्षणमपि त राम॰

त्तत्पदस्यहतिनिमित्तमेव तेन पदभेदेन तदुणास्यानुगतत्वेन स्वतिः शक्तिविविशेष्यत्वमिति तत्तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्य

१ इमित्यर्थः असंभवादिति तो गोवादेरिवासिद्धत्र दलितिनिमित्तस्य गवादिपदशक्तिमुख्यविशेष्य

त्वाभावादिति भावः यद्यपि वक्तृपदस्य हतिनिमित्ते वक्तृपदशक्तिमुख्यविशेष्यतया तत्रैव लक्षणागमनात् कथमसंभव इत्यत

पि पदभेदेन लक्षणास्यति भिन्नमयागवादिपदस्य हतिनिमित्तलक्षणास्याद्भवद्भूतमभिप्रायः दधिविहगवादिपदद्वन्द्वमिति आदिशब्दा

त् दधित्थ आदिपदपरिग्रहः दध्यादेर्वा रागादेरपि दध्यादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वेवा रागादित्यर्थः दध्यादिपदस्यानुपयावयविवाचितया

तच्छक्यप्रवृत्तित्वस्य तच्छक्यत्वस्य च दध्यादौ सत्त्वादिति भावः ननु वाच्योपस्थापकत्वं तत्तत्पदशक्योपस्थितिजनकत्वं तद्वि

१५ षयधयादध्यादावव्याप्तिः उपस्थितिरूपहेतु नत्तत्पदशक्तबोधस्य दादिवत्तृणी वा सम्भवः गोत्वादेरपि गवादिपदशक्यत्व

त्वादजनकत्वादित्यत आह तद्धर्मेति प्रकृततत्त्वेति तत्तत्पदजन्याधिकपदं किंचित्प्रवृत्तिव्यक्तिमुख्यविशेष्यतानिरू

पितप्रकारतामात्राश्रयत्वमित्यर्थः दध्यादेरपि तादृशपदजन्यस्मृतिप्रकारकत्वात् तत्तत्पदजन्येत्युक्तं लक्षणमपि तत्तत्पदस्य प्रवृ

त्तिनिमित्तमेव तेन पदभेदेन तच्छक्यास्यानुगतत्वेऽपि न क्षतिः ज्ञानविषयत्वरूपवक्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकवक्तृपदे ज्ञानत्वस्य प्र

वृत्तत्वप्रवृत्तिनिमित्तकावयवपदे द्रव्यत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वावारणाय मुख्यविशेष्यतानिरूपितेति प्रकारत्वादि विशेषणाय

त्र वक्तृपदावयवपदादिजन्यवक्तृद्रव्यत्वादिप्रकारकस्मरणे ज्ञानदोषकान्तरवशात् ज्ञानत्वद्रव्यत्वादिकमपि मुख्यविशेष्यो

शेषप्रकारः तत्र मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वस्यापि ज्ञानत्वद्रव्यत्वादौ सत्त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमतो मात्रपदं तथा च मुख्यवि

मह॰

गु॰दी॰टी॰ शेष्यत्वानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमितिप्रकारत्वमर्थः अतएवमूर्त्तादिपदजन्यमूर्त्तत्वादिप्रकारकोपस्थितौपरिमाणांशेउद्बो
धकान्तरवशान्मुख्यविशेष्यांशेपरममहत्त्वंदमवेतत्वरूपावच्छिन्नत्वादेःपश्वादिपदजन्यपशुत्वादिप्रकारकोपस्थितौलो
१.५ मूलांशेउद्बोधकान्तरवशान्मुख्यविशेष्यांशेलोमादेश्चप्रकारतयातयोरुक्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिरितिपिनिरस्तंमुख्यविशेष्यता
निरूपितप्रकारतानाश्रयत्वाभावात् लक्षणाशक्तिभ्रमान्यत्वेनस्मृतिविशेषणीयातेनलक्षणाशक्तिभ्रमाद्वारध्या
दिपदजन्यदध्यादिमत्तया तौदध्यादेःप्रकारत्वेपिनातिव्याप्तिःनारवत्प्रसंगंतपदशक्तिविशेष्यनिष्ठपदं तदशक्तिज्ञानान्
न्यत्वेनापिविशेषणीयातेनपृथिवीत्वप्रकारकंदुनिष्ठपृथिवीपरशक्तिज्ञानघटत्वप्रकारककपालनिष्ठतदादिपदशक्ति १.५
ज्ञानाभ्यांजनितेपृथिवीत्वप्रकारकंदुविशेष्यकस्मरणात्मकघटत्वप्रकारककपालमुख्यविशेष्यकस्मरणेमहाल
प्र.५ वत्त्वरूपेप्रमवाधितप्रकारीभूतस्यघटस्यपृथिवीपदस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिःनवावक्तृत्वप्रकारकघटनिष्ठघटपदशक्ति
क्तिज्ञानघटत्वप्रकारकघटनिष्ठघटपदशक्तिज्ञानाभ्यांजनितेवक्तृत्वघटत्वप्रकारकघटमुख्यविशेष्यकस्मरणेप्रकारीभूत
स्यघटत्वस्यवक्तृपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिःनच प्रकारकशाब्दबोधजनकत्वेनापिविशेषणीयात्परं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाभिमत रामः
परंतेषयत्रपृथिवीत्वप्रकारककपालादिनिष्ठपृथिवीपदशक्तिज्ञानजनितेपृथिवीत्वप्रकारककपालादिस्मरणेतदुद्बोध

उद्बोधकान्तरवशात्
कान्तरवशात्कपालांशेसमवायेनघटघटिप्रकारत्वमुख्यविशेष्यतामात्रांशेघटादेःप्रकारत्वेपितस्यपृथिवीपदशक्तिप्र
वृत्तिनिमित्तत्वंनतावपृथक्त्वावच्छिन्नशक्तिसंबंधेनकेवलत्वाक्तिसंबंधेनवालोमविशिष्टपशोःपशुपदवाच्यत्वाज्ञानेनजनितेलोमप्रकारक
पशुमुख्यप्रकारीभूतस्यलोम्नःपशुपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वंप्रसंगनिष्ठावच्छेदकतातिरिक्तशक्तिविशिष्टाउगाहिज्ञानजन्यत्वेनापिवि
विशेषणीयात्वपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाभिमतपरंअन्यथावर्त्तमानत्वविशिष्टांशेउद्बोधकान्तरसमवहितेनकृतिवर्त्तमानत्वोपस्थिति
१.५ कृपदशक्तिज्ञानेनजनितेकृतिवर्त्तमानत्वेवर्त्तमानाकृतिश्चेतिसमूहालंबनस्मरणेप्रकारीभूतस्यवर्त्तमानत्वस्यपदप्रवृत्तिनिमि १.५
त्तत्वापत्तेःनचैवंवक्तृपदप्रवृत्तिनिमित्तेज्ञानवत्त्वेऽव्याप्तिःवक्तृपदजन्यतत्प्रकारकस्मृतेर्वक्तृमात्रनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यत्वनियमादि
तिवाच्यंवक्तृत्वरूपेणघटमात्रवक्तृपदशक्तिज्ञानकालेऽपिवक्तृत्वरूपेणघटमात्रेवक्तृपदशक्तिज्ञानकालेऽवक्तृत्वप्र उ
कारकघटस्मरणोत्पत्तिवक्तृनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यत्वाभावात्एतेनदधित्वपदादिपदोभयज्ञानेनजनितेदधिदधित्वमितिसमूहाल दधिमलरु८
वनस्मरणेदधिप्रमवाधितप्रकारीभूतस्यदधिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिरितिनिरस्तंमैथिलामतजनकानामजन्यानत्वंयस्यैतौ
विशेषणौतौपारिभाषिकौकिंतुतत्तत्पदजन्यस्मृतौनियमतोमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वंविवक्षणीयंतेनसमूहालंबनस्मरणमादा
यप्रवृत्तिक्षेपणानोनावकाशःनवावक्त्वादिःपदजन्यवक्तृत्वादिप्रकारकस्मृतौज्ञानाकारेनियमतःप्रकारत्वेपितस्यतत्प्रवृत्तिति
पास्त

गु॰शि॰टी॰ भिन्नत्वेऽप्यर्थे वंशत्वरूपायाः शक्तिः प्रमेयावागवादिपदतत्पदमत्वादिप्रकारकस्मृतेर्गोत्वादेरप्रकारत्वादसंभवः न च शक्तौ तत्तत्पदसंबंध
त्वानां तत्पत्वेन शक्तिस्मरणजन्यत्वे न च स्मृतिर्विशेषणीयेति वाच्यं तथापि शक्तयोर्गवादिपदजन्यत्ववनत्वादिप्रकारकोपस्थितावव्याप्त्या
१०५ देरप्रकारत्वादव्याप्त्यापत्तेरिति चेन्न तत्पदतच्छक्तिज्ञानजन्यस्मृतेर्नियमतो मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारकत्वं तच्छक्तौ तत्पदप्रवृत्तिनि
मित्तविशिष्टविवक्षितत्वात् न च तथापि स्वरूपतस्तादृशी गवागोत्वावच्छिन्नशक्तिव्यक्तिसंबंधेन द्रव्यत्वादिविशिष्टे गोपदजन्यज्ञाना द्रव्य
त्वेद्रव्यत्वादिप्रकारकस्मरणे गोत्वस्याप्रकारत्वादसंभवेन इति वाच्यं तादृशशक्तिज्ञानस्य स्मरणजनकत्वे मानाभावादित्याहुः तदरमनमग
वदिव्याकरणायाः शक्तेरेकत्वेन विशेष्यतन्त्रप्रतीतेर्नोपादानाशक्यत्वात् मत्तपदगुरुपदादिप्रवृत्तिनिमित्तानां विशेषगुरुत्वादीनां प्रतीत्यापत्ति १०५
विभिन्नतयात ज्ञानपयावृत्त जोप्रकारत्वासंभवाच्च न च प्रकारत्वपुरेतत्प्रकारतावच्छेदकाभिन्नत्वे वक्तव्यमिति वाच्यं घटत्वादावव्याप्त्यापत्तेस्त
त्प्रकारतावच्छेदकविरहात् ननु गवाद्याकृतेर्गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाद्याप्यकप्रवृत्तिनिमित्तत्वं दतोपादानं तद्व्याप्तेर्गवादिरूपतावच्छेदकपो
गरूपायाः आकृतेरपि द्रव्यसमवेतत्वेन तत्वरूपाया परंपरासंबंधेन गवादिपदशक्यत्वादौ वर्तमानतया तदुपादानेनैवाकृताव्यतिव्याप्ति
तादवस्थ्यात् न च परंपरासंबंधस्य स्वरूपनिघायकत्वाद् आकृतेर्गवादिपदशक्यसंबंधित्वेपि न तत्त्वमच्छक्यवृत्तित्वं रकाय द प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञातव राम:
त्वं तु समवेतत्वसंबंधेन लोमवत्वांगुलादिवृत्तिरूपाणां स्यात्तवतोवायव्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तिः तस्यापि पश्वादिपदशक्यपश्वा
समवायसंबंधेन वृत्तत्वं परंपरया आत्मसंबंधेन वर्ततइति न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि

दावतित्रिरित्यतोव्याचष्टे शक्यवृत्तित्वमितिसाक्षात्संबंधेनेत तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यसंबंधित्वमित्यर्थः साक्षात्सं
बंधत्वं च परंपरासंबंधातिरिक्तसंबंधत्वं परंपरासंबंधेन तु नकोपिधर्मः क्वापि प्रवृत्तिनिमित्तं लोमवत्वांगुलादेः पृथ्व्यादिवृत्तित्वेपि सम
वेतत्वरूपपरंपरासंबंधस्य समवायरूपातथा साक्षात्संबंधत्व मत्स्ये वेति नाव्याप्तिः स्वसमवेतत्वस्य समवायरूपत्वेपि तु लोमवत्वांगु
लादेर्न प्रवृत्तिनियामकत्वमिति वाच्यं स्वसमवेतसंयोगस्य प्रवृत्तिनियामकसंयोगरूपत्वेपि तु वृत्तिनियामकत्वविरहोपपत्तेरित्याभा उ०
वः विवक्षावी तत्वपदमेव स्फुटयति नेति आकृतावितिएतदुपलक्षणं धमिध्यानस्मयोन मुख्यविशेष्यतावि वक्षायामयोग्य
नमाह उपयोधिघटकेतिपश्वादिपदशक्तिविशिष्टाः तत्वोमवत्वांसलबत्वादुपाधिघटकीभूतो योधर्मो लोमत्वादिस्तस्य चेत्यर्थः
तत्र साक्षात्संबंधेन पश्वादिपदशक्तिविषयलोमादिवृत्तित्वमत्वेपि तच्छक्तिमुख्यविशेष्यावृत्तित्वादिति भावः यद्यपि लोमत्वादेर्वि
वक्षितपश्वोपस्थापकत्वरसताभावादेवनातिव्याप्तिस्तथा साक्षात्संबंधेन शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तितावि वक्षणेपि वक्तव्यम्
वृत्तिनिमित्तत्वघटके ज्ञाता लेतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तघटकेपरमहरसमवेतत्वरूपावच्छिन्नत्वेन कपतावच्छेदक ६२
घटकेऽव्याप्तेः तु परप्रवृत्तिनिमित्तघटके लोमादिवृत्तित्वाभावे दुर्वारत्वात् न च तेषु तिव्याप्तिवारणाय तिहितं तत्पदशक्तिमुख्य
विशेष्यमात्रवृत्तित्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं तेषां वादितानार्थपरवृत्तित्वात्मित्तेऽव्याप्तिप्रसंगात् दध्यादिपदेदध्यादिवृत्तिरिगायेति

१

गु॰शि॰टी॰ पूर्वेक्तिप्रथमांशंगतैश्चतथापिघ्रन्नृतेपरस्तत्वोपस्थितिप्रकारतानात्त्वेशक्योपस्थापकत्वमितिघ्यात्रनागभिप्रायेणेदंविवक्षितेतुमु
ख्यविशेष्यतापर्यंतंनविवक्षणीयमिवकिंतुवस्यमाणाणीत्याश्रयकृतेःसंवंधघटकत्वेनगवाघवयवस्यापिगवादिशक्तिविषयता
सासाक्षात्संबंधेनाक्तनिहत्तिवृत्तित्वादतिव्याप्तिताद्वस्थ्यवारणायविशेष्यत्वमेवविवक्षणीयंनचसाक्षात्संबंधेनशक्तिविशेष्य
१०६ वृत्तित्वविवक्षणोप्यास्तनाम्नतिर्योगिदुर्वाराकालिकादिसंबंधस्सासाक्षात्संबंधेनगवादिपदशक्यवृत्तित्वस्यतत्रापिसत्वादितिवा
च्यंदितिद्वि॰रूपितविशेषणतानिरिक्तदैशिकसाक्षात्संबंधेनतन्नत्पदविशेष्यवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वात्तचैवंकालिकादिसंबंधे
नगोत्वादिविशिष्टशक्तस्यतदादिपदस्यकालिकादिसंबंधेनगोत्वादिंब्रवृत्तिर्नारितिवाच्यंयथाहियत्परासंबंधेनप्रवृत्तिनिमि
त्तत्वंतथाकालिकादिसंबंधेनापिनप्रवृत्तिनिमित्तत्वंतदादिपदस्यतुगोत्वादिकालीनत्वमेवप्रवृत्तिनिमित्तंकालिकादिसंबंधे
नगोत्वादिप्रकारकबोधस्यततोऽनुभवसिद्धत्वेनत्तद्गोवतचैतयापसमवायात्मकसाक्षात्संबंधेनैवदधिपदशक्यवृत्तित्वस्यनत्रसत्वा
दितिवाच्यंआकृतित्वंपप्रवृत्तिनिमित्तकपदएवाकृतेःशक्यतयादधिपदेआकृतेःशक्यत्वाभावात्तदधित्वस्यरक्तविशेषव्यंपत्वे
नाकृतित्वंपत्वाभावादितिदीधितिकृतोऽभिमानःननुतथापिगवाघाकृतेःस्वाश्रयसमवेतत्वलक्षणापरंपरासंबंधेनतिव्याप्ति
दुर्वारत्वंसपरंपरासंबंधात्मकसाक्षात्संबंधेगवादिशक्यवृत्तित्वस्यापितत्रसत्वादित्यतआह आकृतिमात्रेतिआकृतेःस्वाश्रयसमवे

तथापिदधिपदस्यरूपाकृतेःप्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तेर्दुर्वारादधिपदत्वावच्छेदपदवाच्यविवादि ४

तो॰

निरुक्त लायुप नत्तिः १०६ आ

मलेर ९८५

तात्मकपरंपरासंबंधस्यैत्यर्थःनशक्तंगवादिपदशक्यंतथाचसमवेतत्वेनैवतद्वाराणामितिभावःतथाचेश्रेतिअन्यथा
जात्याकृतिव्यक्तपप्रलपदार्थाइत्येवस्याहितिभावःशांकृतिविशिष्टस्येतिआकृतिविशिष्टस्येत्यर्थःविशेषणासंबंधोयाति
विशेषणीभूतायाःआकृतेःसंबंधोपीत्यर्थःवाक्यःसंसर्गमर्यादयावाक्यःप्रतीआकृतेःसंबंधःतथाचसदन्नरत्तस्त्वे
कै॰ पिविशेष्यस्तेनैवतद्वाराणामितिभावःविनुसमवायाकृतेरविद्याश्रयसमवेतत्वलक्षणापरंपरासंबंधेनगवादिपदशक्य
दृति व्यापि वृत्तित्वांतारद्वेस्यांनचपरंपरासंबंधीतिवृत्तितिप्रामकरतिवाच्यंतथापिकालिकादिसंबंधेनगवादिशक्यत्वांदतिव्याप्ति दृत्ति लाप
र्दुवारत्वादित्यतोव्याचष्टेशक्यवृत्तित्वमितिसाक्षादितिसमवायसंबंधेनतत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वमित्यर्थःदधि
पदस्यचताकृतिःशक्येतितत्रसमवायसंबंधेनदधिपदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वमत्वेपुनातिव्याप्तिरितिभावःविवक्षावी
जंस्वयमेवसुरपतितेनेतिउपाधिघटकधर्मस्येतिशाशादिपदप्रवृत्तिनिमित्तीभूतस्यचेष्टावद्वन्त्यवयवादृत्तिजातिमत्व
स्यपोपाधेर्घटकीभूतोयोधर्मश्चेष्टात्वादिरित्यर्थःएतच्चएवंवघयाश्रतानिप्रायेणतनचसमवायसंबंधेनशक्य
वृत्तित्वविवक्षणोस्यपरंपरासंबंधेनाभावादिपदप्रवृत्तिनिमित्तेऽभावत्वादावव्याप्तिरितिवाच्यंपदांतरेणलक्षणास्यविभिन्न
तयाघटपदेआकृतिःशक्यातिमत्रेदशक्यवृत्तित्वदत्तोपादानमन्यन्नतुतत्पदशक्यत्वेसतितत्पदशक्योपस्थापकत्वमात्रं

पूर्ववादिना ... अतिव्याप्तिवारकविशेषणा ... एतोत्पत्तिप्रा ... येत्यादीयत ४

गु·शि·टी· कृत्याम भावादिपदे च नाकृतिः शक्यातं वै समवायसंबंधेनाकृतिर्यंपजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्यैत एवाकृते शक्यत्वाभ्युपगमाद्
तोऽभावादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्यैव शक्यत्वमित्यत्र प्रत्याभावादेवाप्याप्तिविरहादिति भावः ननु तथापि गवाकृतेर्ह्याभ्युपगम
१०७ वेतत्वस्य प्याप्तरंपरासंबंधेऽतिव्याप्तिः समवेतत्वस्य समवायरूपतया तस्य च स्वाश्रयकाश्रयरूपसंबंधे नवर्तमानत्वान्नापि सम
वायसंबंधेन शक्यवृत्तित्वमस्तारित्यत आह आकृतिमत्वस्येति व्युत्पत्तेः सर्वत्रैव शक्यवृत्तित्वस्य तत्स्यावरूपकत्वात्तस्य शामका
श्रमे संतत्त्वस्य दैवपर्याप्ते राकाशादिपदघटितकृत्याकाशादेवाकाशत्वोदवतिव्याप्तिविरहात्सन्नर्हत्याप्तः स्वितकृ
शोषतिव्याप्तिवारकविशेषणावेयर्थ्यापत्तिश्चेति न किंचिदेतन्नानाव्यक्तिशक्तस्य गवादिपदस्य विशेषणाविधया गोत्वादि १०७
षु शक्तिमत्वेप्येकव्यक्तिमात्रसत्कस्याकाशादिपदस्य नाकाशत्वादिषु शक्तिः किंतु स्वरूपेणाकाशादिविषयकैव तेषां शक्तिः तं५
त्रैवमाकाशादिपदादाकाशत्वादिप्रकारेणास्मरणादित्यनुभवैवाकयस्या ...स्य स्वरूपेण विषयकत्वेन शक्तिमवगाह्य
वानुपूर्णीति तदुक्तेर्वैशिष्ट्यविषयकत्वमितिनियमादाकाशत्वादेः शाब्दबोधे तत्प्रकारेणाकाशादिपदः शक्तिज्ञाना
भवात्तनचतादृशनियमे शक्तिभ्रमोच्छेदः शक्तिवाच्यशक्तिभ्रमो हितीरत्वाघवच्छिन्नत्वविशिष्टशक्तिसंबंधेन वनीरत्वादिवि राम:
शिष्टेगंगादिपदस्य भ्रमः कश्चिद्वेत्त्वां गंगादिपदेता दृशशक्तिसंबंधे नतीरत्वादिविशिष्टस्य भ्रमस्य घटत्वाघवच्छिन्नशक्त्यावच्छि

न्नतासंबंधेनकं वृग्नीवादिमत्वादिभ्रमोपि क्वचित्तन्नतु प्रकारत्वाघवच्छिन्नत्वविशिष्टशक्तिसंबंधेनतीरत्वादिविशि
ष्टेगंगादिपदस्य भ्रमोयेन तदुच्छेदः स्यादितिचेन्नआकाशत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानाभावेपि निर्विकल्पकात्मकादेवाका
शादिपदशक्तिज्ञानात्मदुभयोपपत्तेः गोत्वादिस्थलेयथोक्तनियमसत्वेपि आकाशत्वादिस्थलेतादृशनियमोमानाभा
वेन आकाशत्वादेरेवशक्यत्वेप्याकाशत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानसंभवाद्वेतिनिर्गलितमप्रकाशकृतोऽभिप्रेतं ह्रस्वधाति
कृ च्वेदमितिपृदुभयहूपेतिपदुभयमेधर्मप्रकारेणाव्यक्तिद्वयोः पार्थक्यसंवधोग्रहीतइत्यर्थः तत्रेतितदुभयरूपयो
र्मध्ये एवेत्यर्थः एकरूपविशिष्टेकतरेतिएकरूपप्रकारयतकिंचिद्व्यक्तिज्ञानादित्यर्थः रूपांतरविशिष्टेतिरूपांतरप्रका
रकगृहीतसंबंधके रूपान्तराश्रयव्यक्तिस्मृतिरित्यर्थः यथाहस्तिपकादावितियथाहस्तित्वहस्तिपकत्वोभयधर्मेकारेण
द्वयोः संबंधेगृहीतएवहस्तित्वप्रकारकयत्किंचिद्व्यक्तिज्ञानाद्धस्तिपकत्वप्रकारकगृहीतसंबंधकहस्तिपकव्यक्तिस्मृ
तिः हस्तिपकत्वप्रकारकयत्किंचिद्व्यक्तिज्ञानाद्धस्तित्वप्रकारकगृहीतसंबंधकहस्तिव्यक्तिस्मृतिरित्यर्थः केचित्तु
यरूपप्रकारेणापद्वव्यक्तिद्वयोः संबंधोगृहीतस्तदुभयरूपविशिष्टतद्व्यक्तिद्वयोर्मध्यएवतरेकतरत्वरूपप्रकारकतरेकव्य
क्तिज्ञानाद्रूपांतरप्रकारकतदपरव्यक्तिस्मृतिरित्यर्थः यथाहस्तित्वहस्तिपकत्वप्रकारेणानहस्तिव्यक्तितद्धस्तिपकव्यक्त्योःसंब

शिन्वीपिर शिन्वीपोः

गु॰टी॰ धेन गृहीतमगृहीतप्रकारकं तद्धर्मितावच्छिन्नज्ञानादित्यपि कल्पप्रकारकं तद्धर्मितावच्छिन्नमिति विवृत्यर्थं तत्राह रजतत्वेन निरीक्ष्य
तेदेव ज्ञानान्तरं रजतत्वप्रकारकं ज्ञायते न ज्ञानादपि व निर्विकल्पकात् तस्मात् आयत्तयेत्यर्थमानौ विशिष्टवैशिष्ट्यनियमोपि
१०८ स्मारकविशिष्टतादिनियमः मीमांसककल्पे च सामर्थ्यमात्रेण तद्विषयप्रतियोगिनियमः सामान्यलक्षणानभ्युपगमादिति ध्येयं । इदम्
वगम्यमाना इत्यपि वदता कृतमः कार्य्यकारणभावरीतिः तत्रापि इदं धर्मप्रकारेण परस्य इदं धर्मप्रकारेणानुत्पत्त्या तथ्यस्य तेष्वपि
पातप्रं इत्युक्तलक्षणासंबंधेन गृहीतस्तु इदं धर्मप्रकारकपदज्ञानात् तद्धर्मप्रकारेणोद्बोधार्थं विनिगम
तथा च इत्यपि परार्थोपस्थित्योः समानप्रकारकत्वेन कार्य्यकारणभावात् कथं निर्विकल्पकादाकाशादिपदशक्तिज्ञानाद् ला॰५ १०८
काशत्वादिप्रकारिकाप्रतीतिरिति भावः । तथाकाशत्वादिपदादाकाशादिस्मृतिरपि निर्विकल्पकादेव वाच्या न त्वाकाशत्वादि
प्रकारिका तत्राह येन वेति तथा चाकाशत्वादिप्रकारकस्मरणाभावेप्याकाशत्वादिप्रकारेणाद्बोधः कथं स्यादिति भावः न
चाकाशत्वादिप्रकारकशाब्दबोधे आकाशत्वप्रकारकपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपि त्वाकाशत्वादिप्रकारकत्वादि
रूपेणाकाशत्वादिप्रकारकशाब्दबोधसंभव इत्यत आह नवेति नवेत्यर्थः आकाशादिप्रकारककाकाशादिविशेष्यकसं गम
स्काराकाशत्वादिप्रकारकाकाशादिविशेष्यकस्मरणं प्रत्येव हेतुतया निर्विकल्पकस्य [illegible]जन्यत्वे कारणाभावात् नच
रता आकाशादिविषयकतोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वमतो निर्विकल्पकात्ततोपि र

निर्विकल्पकसंस्कारादेव निर्विकल्पकस्मरणमिति वाच्यं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानस्य तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारं प्रत्य
त्येव हेतुतया निर्विकल्पकसंस्कारेपि कारणाभावात् न च निर्विकल्पकज्ञानादेव निर्विकल्पकसंस्कार इति वाच्यं निर्विकल्प
कस्य संस्कारजनकत्वमानाभावात् आकाशादेरतींद्रियतया निर्विकल्पकस्य दुरुपपादत्वाच्चेति भावः न चाकाशादिस्थले
आकाशत्वादिप्रकारकाकाशादिविशेष्यकसंस्कारस्याकाशत्वाद्यनिरिक्ताप्रकारकाकाशादिविषयकस्मृतित्वावच्छि
न्नं प्रत्येव हेतुतया विशिष्टसंस्कारादेव निर्विकल्पकस्मृतिः परं त्वाकाशादिस्थले समानविशेष्यकत्वेन ज्ञानस्मृत्योः का
र्यकारणभाव इदमाकाशादिविषयकसंस्कारत्वेनाकाशादिविषयिकस्मृतित्वेनापि सामान्यतः कार्यकारणभावबलाद्वि
शिष्टसंस्कारत एव निर्विकल्पकस्मरणमिति तत आह न चेति नवेत्यर्थः आकांक्षेति आकांक्षायाः तद्धर्मविशिष्टत्वानुभवक
त्वाभावगर्भतया तद्धर्मप्रकारकोपस्थितिं विना तज्ज्ञानासंभवादिति भावः न च यस्तु घटो विशेषणत्वाकांक्षा न तु विशिष्टार्थभा
वकत्वगर्भेत्यत आह आदीति आदिपदाद्योग्यतापरिग्रहः तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वस्य योग्यताज्ञानत्वेन तद्धर्मप्र
कारकोपस्थितिं विना तज्ज्ञानासंभवादिति भावः इदमुपलक्षणं घटत्वादिरूपेणाज्ञातसंस्कारस्मृत्योः शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः
कार्यकारणभावकल्पने गौरवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं नन्वतुलत्वाशक्यापि निर्विकल्पकजन्यत्वे ज्ञानान्तरप्रकारके त्वबद्धशाब्दस्यापाद्या । ५ ।

ग॰१ लक्षणातदा

आकाशादेः शक्यविषयत्वेऽपि आकाशत्वादिविषयकत्वेन शक्तिग्रहे तन्न बाधेरन्
शक्तिग्रहे नाशादेः आकाशत्वादि प्रकारकस्मरणं न तु निर्विकल्पकत्वम्

गु॰ शिं॰ टी॰ काशत्वादेराकाशादिपदशक्तिग्राहकं शब्दप्रकारतया भाने बाधकाभावादाकाशत्वादिप्रकारकं शक्तिज्ञानं तत्र
शक्तिज्ञानस्य तद्धर्मविषयकत्वेन शक्तिमव गाहते चानुयोगिनि तद्धर्मवैशिष्ट्यविषयकत्वं तद्धर्मप्रकारकपदार्थस्मृतिजनक
१०८ त्वं चेति नियमादाकाशत्वादेरशक्यत्वेन तत्प्रकारेणाकाशे शक्तिज्ञानपदार्थस्मृत्योरसंभव इति वाच्यं गोत्वादिस्थले तादृशनियम
स्थले ह्याकाशत्वादिस्थले तादृशनियमे मानाभावात् ग्राहकशक्तिग्रह इति आकाशादिपदशक्तिग्रह इत्यर्थः पदार्थोपस्थिता
विति तत्राकाशाद्युपस्थितावित्यर्थः प्रकारस्येति आकाशत्वादेरिति शेषः अशक्यत्वे आकाशादिपदाशक्यत्वेन यात
अहमहमिति गवादिपदाशक्यत्वप्रसंग इत्यर्थः तत्रापि तादृशनियमे मानाभावात् शक्तौ ति त्वादिविषय कत्वं अतस्सवाह
शक्तिविषयत्वं ५ वचत्वादिति भावः न तु गवादिपदे ऽनंतव्यक्तेरनुयोगित्वानुगमार्थं गोत्वादेः शक्तिविषयस्यानुयोगितावच्छेदकस्यैकस्याभा १०८ क॰४
वेऽनुयोगिभेदेनानुयोगिताभेद इति प्रमादाकाशादिपदे चैकव्यक्तेरेव शक्त्यनुयोगितया शक्तिविषयस्यानुयोगितावच्छेदकस्यैक
स्याभावेऽप्यनुयोगिन्येकस्यैवानुयोगितैक्यसंभवेन नाकाशत्वादेः शक्तिविषयत्वमित्यत आह अथवेति नापीति अनुयोगितावच्छे
देकेनेति शेषः शक्यतानुगमे ति शक्यानुयोगितानुगमेत्यर्थः अनुयोगितावच्छेदकैक्यमेवानुयोगितैक्ये तंत्रं न तु तस्य शक्ति तत्र
विषयत्वमपि मानाभावादित्यसाधुत्ववचत्वादिति भावः न तु गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तिग्राहकप्रमाणेन विशेष
४२

शक्तिग्रहवैचित्र्यात् ५

णे गोत्वादावपि तच्छक्तिः सिद्धा तिल्लघुधर्मांतरसंभवादिरूपबाधकं विशिष्टशक्तिग्राहकं तदनकम्मताशास्यवि
शेषणीभूतधर्मेऽपि शक्तिग्राहकत्वादित्यत आह विशिष्टेति तिङ्हापि आकाशादिपदेऽपि तच्चाकाशपदाशक्य
पत्वरूपेणानियतोपस्थितिविरहएव बाधक इत्यभिप्रायेणाशंकते नियतेति आकाशपदाशक्यत्वप्रकारेणानिय
तोपस्थितिविरहादित्यर्थः न च तथात्वं नाकाशपदशक्यतावच्छेदकत्वं नियतोपस्थितिविरहमेवोपपादयति कदाचि
दिति पुत्रानिवैचित्र्यात्तत्याचनियतोपस्थितिविरहस्य सर्वत्रैविशिष्टत यातस्य बाधकत्वमेव नास्तीति भावः न चैव
मपि शाब्दप्रत्ययस्य न शक्यतावच्छेदकत्वसंभवः तस्य शब्दसमवायरूपतोपाधाशब्दसमूहमपेक्षागुरुत्वान् शब्दसम
वायस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विशब्दसमूहांतर्भावस्यावश्यकत्वादित्यत आह गोत्वादिरादि निलाघवादि तिशेषः शब्द
स्यशब्दत्वविशिष्टशब्दसमूह एव न तु तत्राश्रयत्वमित्यर्थः न चैवं तस्य कथमवगम इत्यत आह न इदं विति तत्सम
वायेत्यर्थः न चैवं तावताकाशादिपदे किंचिद्धर्माण्वशक्यतावच्छेदको न किं शब्दत्वविशिष्टशब्दसमूह स्या
घ्यवच्छेदकत्वे नेत्यत आह विनिगमनेति तेषामनुगमकं शब्दत्वमिति तावदिति शक्यतावच्छेदकं शब्दत्वमपि हीति
तावच्छेद

ता वच्छेदक   ता वच्छेदक

गू॰ शि॰ दी॰ यतस्तत्पर्य्यः जात्यादिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्यतावच्छेदकतानियमादिति भावः नन्वेवं कत्वखत्वादिकमे
कमेव कुतो न शक्यतावच्छेदकमुपेयत इत्यत आह अन्यथेति कत्वखत्वादेः प्रत्येकं शक्यतावच्छेदकत्वे तत्पर्य्यः शक्यतानां
११० त्वेति शक्यतावच्छेदकतानंत्येत्यर्थः शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन नानात्वे शक्यतावच्छेदकताया अपि नानात्वनिय
मादिति भावः प्रतस्त्यापातनतः शक्तत्वविशिष्टस्य शक्यतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येकस्वरूपमादाय विनिगमनाविरहेण कत्वखत्वा
दिरूपेण ककारखकारादेः प्रत्येकं शक्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकतया शक्यतावच्छेदकानंत्यस्य दुर्वारत्वात् खकारादिकप्र
त्ययस्य संदिग्धत्वान्न च विनिगमनाविरहेणोभयेषां प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सिद्धे पश्चात् तन्निष्ठप्रवृत्तिनिमित्ततायाः अव ११०
च्छेदकत्वे कल्प्यमाने शक्तत्वस्यैव लघुत्वात् कल्प्यते अन्यथा कत्वादीनामनंततया शक्यतावच्छेदकानंत्यप्रसंगादिति वा
च्यं प्रवृत्तिनिमित्तताकल्पनोत्तरं पदितरवच्छेदकत्वं कल्प्येत न तदेवं समाधानसंभवे विशिष्टस्य विशिष्टशक्तत्वं समस्तं
भवेपि शक्तत्वविशिष्टशब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तता सिद्धिः उभयोर्विनिगमनाविरहेण कत्वादिविशिष्टस्यापि प्रत्येकं प्रवृत्ति शब्दः
निमित्ततासिद्धिरित्यभिधानेनाद्यसमाधानासंभवात् न चैवं कत्वखत्वादिरूपेण प्रत्येकं ककारखकारादीनां प्रत्येकं श

क्यतावच्छेदकत्वे शक्तत्वरूपेण समिति लिंगत्वाद्यापत्तेः अवच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहात् ककारखकारादेः अयथोर्थे वश
क्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं खकारादिकप्रत्ययस्य विशिष्टत्वे इष्टत्वादिति भावः व्याख्यातार्थं स्पष्टयति नेतीत्येषामिति
योगा॰ परेषामित्यर्थः संस्थापनात् न वेपदार्थान्तरत्वादिति भावः अन्येनैव काशस्यापि वदिति तत एवेति नतु तन्मते अन्यथेति संस्थान यु
तः तदाह संस्थादीनामिति रूपदेन क्रियां गुणत्वेऽपि च समवेत कर्मणो विभुत्वात् समवेतं पांनिरं तदगतिसंतते नेताहि भागप्रथ
कत्वपरत्वापरत्वानामपि तेषां प्रतीतिकत्वाभावादिति तन्मते आह तन्नेति अपि पर्यमाद अभाव स्येति कविद्यापेरार्पे इत्येवपा
ठः अभावस्यानभुपगमइति गुरुनयेनेदं द्रव्यकत्वस्येति भट्टनये भट्टे नाभावस्यानुपलब्धिरूपानितिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् उप
माहइतिभावः वस्तुमान्नेवाहिरिंद्रियग्राह्यत्वं समुभिन्नेवहिरिंद्रियग्राह्यत्वे सतिग्राह्यत्वं सबुद्धिस्तिनी आवश्यगम
ह्यत्वमिति एतच्च स्नेहद्रवत्वयोरतिव्याप्तिवारणाय पृथग्धृतावनिव्याप्तिवारणाय चक्षुःपदं ऽडभयथैवद्यहोत्तोकौ कोयाघ
श्रीः ते नन्तापत्ति हिः अतिव्याप्तिः पूर्वेषांनीलपीतादीनामेकैकत्वात् नीलादेश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं तत्संभवः इति निर्व्याप्तिरि
तिभावः नचत्रापि स्पर्शरूपस्नेहद्रवत्वयोरतिव्याप्तिर्नित्यत्वयोल्लंगमा ग्राह्यत्वादित्यत आह नामि केवलेति ननु स्नेहद्रवत्व
योर्द्दस्मग्रहणयोपत्तातर्भूतयोपपताकात्वेन ततयोस्मत्यपदार्थं संभवति इत्यत आह स्नेह द्रवत्वान्योतिविवक्षितं समुदा

गु॰शि॰ येन विवक्षितं अत्र परिमाणादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं ~~वायुवृत्तिविशेषगुण~~ वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मश्रु
न्यत्वं तदर्थः अधिकस्य वैयर्थ्यमादि तिष्ये पृथिवका वीनां तमेवाह अतएवेति हिहेन्द्रवत्वान्येति विशेषणाद्वैत्यर्थः । इंद्रियात्
१११ त्वक्सन्निकर्षादिरिति रहूलत्वात् हीतेति चक्षुर्ग्रहीतेति शेषः । यथाश्रुते मात्रपदवैयर्थ्यमतो द्रियं वेग्राह्याव्याप्तिं वाशंक्य व्या
चष्टे चक्षुर्ग्राह्येति रसग्राह्यगुणत्वमात्रोक्तावतीद्रियग्राह्याव्याप्तिः परेषां नीलपीतादेरेकैकत्वेपि मधुरत्वादीनामेकैक
त्वाभावादतो धर्मघटनात् तथा च प्रकाशे रसनादिमात्र वहिरिंद्रियग्राह्यो धर्मो विशेषणाय ऽति वहुव्रीहौ तिभावः नन्तु रस दि॰५
त्वगंधत्वादेर्गुणोपगमात्रादशधर्मैः प्रसिद्ध इत्यत आह रसेति ननु परेषां रसत्वान्मुख्य गमात्स्वाह्यांतम न व्यर्थमिपत
आह गुणत्वमपीति अग्राह्यजातिमिति धर्म विशेषणात्मिति शेषः । रसगंधवदिति रसगंधयोरेव तादृशधर्मत्वादितिभावः मधुर १११
त्वमधुरत्वादिमादाय अतिव्याप्तिवारणाय रसनग्राह्यपदमिति बोध्यं । स्पर्शपदधद्वित्तिनिर्मितमाह तेहेतितन्ने वृत्त्या स्पष्ट
संबंधेन शक्तिविशेष्यवृत्तित्व विवक्षणीयं कतारतिर्य्यादि दुर्वारिकालिकादिसंबंधमन्यमादाय संबंधेन गवादिपदशक्यवृ
त्तित्वस्य तत्रापि सत्वादिति वाच्यं रिहि रूपिताविशेषणात्मातिरिक्ते देशिकसाह्यसंबंधेन तत्पदविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षि रामः
तत्वात् न चैव कालिकादिसंबंधेन गोत्वादिविशिष्टशक्यस्य न हादिपदस्य कालिकादिसंबंधेन गोत्वादेरप्रवृत्तित्वात्

१६७

२२

हत्वत्वद्रव्यत्वादिकमादाय रसेहद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिवारणाय धटत्वं तं धर्मविशेषणायां परिमाणादिवारणाय विशेषपदं धर्मविशे
षत्वं च पूर्ववत् विशेषत्वप्रवेशे गौरवात् तत् स्थितित्व लक्षणांतरमाह चक्षुर्ग्राह्येति अतींद्रियाव्याप्तिनिरासाय धर्मघटना गु
णत्वपरिमाणादिवारणाय प्राक्षांतं धर्मविशेषणानुरसित्वादिवारणाय प्राधान्यं धर्मविशेषणा स्पर्शमादाय द्रव्येऽतिव्याप्तिवा
रणाय गुणपदमिति भावः । रसेति स्पर्शत्वमेव नैतेषां पृतद इति भावः एकैकत्वोपगमेपि इति तथा सति धर्मघटनादेः पृथक्त्वादिनिरा
वः चक्षुर्ग्रहणायोग्येति परिमाणादिवारणाय योग्यतां तद्गुणविशेषणादेवात्मा ग्रहीतत्वेहादिवारणाय योग्यतां तत्र भावः
चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वं च [illegible] गुणत्वात्य चक्षुर्ग्राह्य धर्मशून्यत्वं तन्नतेयायोरुपगमात् त्वक्त्वत्वेन तत्राति व्याप्तिवा
ग॰५ रणाय स्पर्शेतरसंख्यावारणाय वा गुणपदमितिभावः । श्रोत्रग्राह्येति नचैकैकाणादीनामेकैकत्वात्तातींद्रियकारादिसंभव
इति नाव्याप्तिरिति भावः । ननु द्रव्यकर्मणोः श्रोत्रग्राह्यत्वाभावादिति अत आह शब्देति न च सर्व च्छब्द प्रकाशनायेति नदिन्द्रि
यजन्यज्ञाने तिव्याप्तिरिति वाच्यं तत्र इंद्रियग्राह्यत्वपदेन ख्यवृत्ति तत्र दिंद्रियत्वे किं कसन्निकर्षजन्यग्रह विषयत्वस्याभिधा
नादिति भावः रसाद्याकारेति मधुरो रसः तिक्तो रसः सुरभिर्गंधोऽसुरभिर्गंध इत्याकारानुगतमते त्यर्थः । अनुभवसिद्धत्वादि ति
उक्तोपाधिप्रतिसंधानमंतरेणाप्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । वाकूपादीतिद्रव्यत्वविशिष्टे तौ किंक विषयतात्मककार्यतावच्छे
४ दकत्वे रूपत्ववत्त्वादेश्च तेरनभ्युपगमात्कूलपदसंग्रहार्थं । न च वाद्यभावेऽतिव्याप्तिवारणाय ताह्तिवान्तांतस्यानु
पलब्धिरूपातिरिक्तप्रमाणाभावेन तर्यो श्रोत्रग्राह्यत्वाभावात् ४

गु.प्र.टी. रूपसत्वात्तत्राचाक्षुषत्वापत्तेरवच्छिन्नप्रतिजनकतावच्छेदकतयेत्यर्थः आदिपदात्स्पार्शनत्वावच्छिन्नं [illegible]प्रत्यक्षे स्पा
र्शग्रहः रूपत्वादेरिति नीलत्वपीतत्वादेरननुगतत्वादिति भावः आदिपदात्स्पर्शत्वपरिग्रहः । नचैवं लाघवाज्जात्या [illegible]
११२ वेतत्वनिरूपकत्वेपि विशिष्टे किमप्यस्मिन् लिंगानेन्नातीत्वइत्यवाच्यं स्यान्नातिव्याप्तत्वस्यापि तेषां लघुत्वात् घटकत्वादिति भा
वः । इदमापाततः प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया रूपत्वस्पर्शत्वयोसिद्धेरुक्तत्वादिमाह यदि विनिगमनाविरहापत्तेः [illegible] [illegible]
सिद्धेनितिपूर्वं नयेतयोरेकत्वजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वस्यापि युक्तत्वात्तावत्कात्तद्रूपोपाधिमतितथानुमंतरेणांमधुरे
रसत्वेतितोत्रेः इत्यादिप्रतीतिविशेषोपाधिमतितथानमंतरेणोक्तं पूर्णी तत्र रूपं पीतं रूपं नीलो बाहुद्धिपीतोबाहुद्धिरूपादिसत्त्वे ११२
ण्यनुभवतिदृष्टतया महत्वाविद्रूपत्वादिरप्यनुगतमतिबलादेवमिद्धतीत्येव तत्वं तथा चेति च हेतुमसिद्धमाह विशेषयुगत्वा
दिकं महत्वं तेयाधिः । तानिरेषां कर्मस्पतत्वमन्तेजातित्वबाधकत्वादाह तेषामिति । धर्मैरस्यातीद्रिया स्वेपि रूपादिधर्मिणिः साक्षात्का
रीनानुपपत्तेरुद्भूतत्वोपाधेश्चेद्रूपत्वादिविशिष्टधीविति रूपादिपदस्मबृत्तितिमिनावशिष्टधीविपर्यर्थः अन्यानुपायेविषशोगितित
द्व्यावृत्तेतित्वभिन्नतयापाद्यातेत्यर्थः स्पर्शव्यावृत्तिः स्पर्शभिन्नत्वबुद्धिः स्पर्शव्यावृत्तेतिस्पर्शभिन्नतयापाद्यातेत्यर्थः । तत्स्मावृत्तिः राम:
त्वभिन्नत्वबुद्धिः । नच चक्षुर्ग्राह्यत्वेतहेतुनातीत्यालोस्पर्शव्यावृत्तिः साध्वेकरथं चक्षुषः त्वग्वाह्यमितिबुद्धिरपेक्षिता । एवंनील

दिधीकमात्रात्वेनहेतुनाचक्षुषः त्वग्व्यावृत्तिःसाधनेकथं नीलादौस्पर्शव्यावृत्तिबुद्धिरपेक्षितेति वाच्यं चक्षुत्वचोरेकत्ताना
भावेचक्षुर्ग्राह्यत्वगभिन्नत्वेनगृहीततयाचक्षुर्ग्राह्यत्वग्वाह्यस्यस्पर्शेपिसत्वात्तत्रचस्पर्शव्यावृत्त्यभावात्तदापि व्यापते सर्वं नीलादौ
स्पर्शभिन्नत्वज्ञानाभावेनीलादेस्पर्शाभिन्नत्वेनगृहीततयानीलादिधीकरणात्वज्ञानस्यस्पर्शेपिसत्वात्तत्रच पत्तस्याव्यावृत्तत्वाभा
वः । व्यभिचारिज्ञानापत्तेरिति भावः ननुप्रत्यक्षत्वग्रहणादित्यस्यचक्षुःरूपस्य प्रत्यक्षत्वग्रहणादित्यर्थः । हचायुक्तः चक्षुः रूपस्य
घटरूपाभिन्नतयाघटरूपप्रत्यक्षस्यैवचक्षुःरूपप्रत्यक्षत्वेनेष्टापत्तिः । तत्प्रत्यक्षत्वग्रहणादित्यस्य घटस्यापतिच चक्षुरिति
हतन्तसन्निकर्षणाच्चक्षुर्घटे तत्सन्निकर्षात्तद्रूपस्पर्शसूर्यतिच चक्षुरिति चेत्तोतत्सन्निकर्षाच्चक्षुर्घटेतत्सन्निकर्षात्तद्रूप
स्यचेत्यर्थः चक्षुःसंयुक्तमहत्वोद्भूतरूपवत्समवायस्यैवद्रव्यप्रत्यक्षेतंत्रत्वेचक्षुषेहेतुत्वादितिभावः ननुदोषविनाकथं भ्रमइ
त्यतोऽनुपत्तेभ्रमप्रयोजकीभूतदोषंदर्शयितुमवतारणिकामाह अनुपलब्धेरित्यनुपलब्धोपलभ्यमानत्वरूपात्वदुष्ट
त्वादस्यानुपलब्धोपलभ्यमानत्वरूपादिनष्टत्वादस्यादित्यर्थः । तथाचेन्नष्टुतत्प्रदोषइतिभावः नन्वेराग्रहमात्रमिति
योग्रहत्वावविनष्टयोः एकैस्याश्चवमिराग्रहमात्रमित्यर्थः । तन्मतेऽन्यथाख्यात्यभावादाह अन्यथेतिमात्रपदेनविशिष्टज्ञा
नव्यवच्छेदः ननुमम वाधविषयोत्पसप्रतियोगितासंबंधेनरूपाभासेऽहमवाध्यबत्वावगाहिनीत्यर्थः तथाचरूपाभममवा

गु.प्रि.टी. योनघट्टत्वस्य समवायेनेति पृथिवीमहत्त्वादीनां संगतिः प्रयत्नः समवायीत्यनुषज्यते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् समवायनित्यस्यैव गुणा अत्रैव
णात्वादिति हेतुगुणात्वं निष्ठसमवायस्य नित्यत्वेऽपि तद्गतावगाहनेवाधकाभावादित्यतो व्याचष्टे समवायस्येति समवायसम्बन्धेनेत्यर्थः
अतीन्द्रिय तिथेयोगि साधं संसर्गाभावयोः अत्यन्ताभावस्य प्रवृत्तिः हेत्वादिति भावः ननु रूपाकारत्वं रूपत्वमेव तत्त्वं गुणाकारत्वं तु गुणत्व
११२ मेव तत्कालत्वं तथा च रूपाकाराद्यनुगतधीनां जातित्वं गतेऽनुभवप्रयत्नादीनां उत्पत्तिविनाशादीनां हिनी अनुभवकलहस्य
त्वस्यैवत्वाद् गुणानां समवायस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेऽत्यन्ताभावान्योन्याभावयोः अनुकूलत्वमनुपलम्भेऽपि रूपत्ववादिः
२ त्वादिविभिन्नत्वे पादार्थप्रकारकानुगतधीविषयत्वस्य प्रकारकानुगतधीत्वादित्यतो व्याचष्टे सत्तावत्त्वेति जातिविशेषवत्त्वेति
तु सहृत्वमर्थः जातेरत्यर्थः एतच्च भावस्य लक्षणत्वे लौकिकाराणां पृथक्त्वपर्यवसानात् योगकलादाह गुणात्वपरिकल्पितेति
मिति द्रव्यत्वभिन्न जातिमत्त्वमित्यर्थः इत्येतच्छले हठवत्वमात्रयोः जातिभेदे इति भावः उत्पत्त्य ११२
च्छेदिनीत्वादि जातिविषयत्वादेः तत्सत्तायुक्तत्वस्यार्थविरोधादित्यर्थः परिमाणात्मगुणात्वे ... परिमाणात्मगुणत्वमल
गुणादाह च हेतुमानित्वेति वक्तव्ये नेति एतेषु एवं तेन इति मूलस्थैवकारेतात्पर्यः ननु पृथिव्यादिनिकविशेषगुणावृत्तीत्यस्य पृथि रामः
वीविशेषगुणावृत्तिजलविशेषगुणावृत्तितेजोविशेषगुणावृत्तीत्यर्थः यथाश्रुते रूपस्यप्रतिव्याप्तिः मिन्नतया पृथिव्यादिष्विकवि

लप
शेषगुणात्वं न कापि रूपादौ न समवायेनेतिः तत्र चविशेषपदेन पृथिवीगुणो तेजोगुणो विशेषत्व विकल्पे द्रवत्व
वैमाराय नैमित्तिकद्रवत्वे इति व्याप्तिवदुणात्मवादित्यतो व्याचष्टे विशेषेति तिथाच पुनरुपादेयमिति भावः जलगुणा
न्वा चितत्वे सांसिद्धिकद्रवत्वे त्रिंकत्वमारायनैमित्तिकद्रवत्वेः तिव्याप्तिः त्वस्याप्यत मगुणमात्रा चितत्वं तोक्तं सना
कलप गुणोस्पर्शत्वानं वायुवृत्तित्वविशेषाणादेववारणाद्गुणात्वव्याप्यपदवैयर्थ्यमित्यतो व्याचष्टे गुणपरमिति स्पर्शत्वस्यापि
स्पर्शत्वव्याप्यतयास्पर्शोऽतिव्याप्यपत्स्वादि स्पर्शत्वव्याप्यतया समवायस्तवाव्याप्यत्वे चेति समानाधिकरणो
तिः स्पर्शत्व समानाधिकरणोत्यर्थः लाघवादाह स्पर्शवृत्तिति न तु गुणत्वव्याप्य स्पर्शवृत्तिपदस्यापि वैयर्थ्यं तद्वस्थ
मेव स्पर्शवृत्तित्वविशेषणाव्यावर्तनीयाता गुणोस्पर्शत्वाकिं वायुवृत्त वृत्तित्वविशेषणेनैव वारणादित्यत आह तथापि
तिथैकस्यैकमुपादानमिति समानगुणात्व स्पर्शत्ववारणाय वैकल्पिकमुपादानमित्यर्थः ननु तथापि पृथिवीगुणावृत्तित्व
जलत्वगुणावृत्तित्व दत्तयोर्वैयर्थ्यं रसगंधयोः रतिव्याप्तिवारणाय तेजोगुणावृत्तित्वदत्तस्याव श्यकतया ... विशेषत्वविद प्याः
रूपैवनैमित्तिकद्रवत्वेः तिव्याप्तिवारणाय भवात नचवायुवृत्तित्वघटितलक्षणे उष्णस्पर्शे तिव्याप्ति
वारणाय तदुपादानमावश्यकं स्पर्शवृत्तित्वघटितलक्षणे विशेषत्वं तेजोगुणो विवक्षितं या च तेजोगुणावृत्तित्वदले

गु॰कि॰टी॰ नरसगंधयोरतिव्याप्तिवारणेपि द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यद्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिवारणेपि द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यद्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय पृथिवीवि
शेषगुणा इति तद्दलमभावरूपकं यथा हि त्रिवेदविशेषवैयर्थ्याभावादिति वाच्यं तथापि अत्र गुणा इति तद्दलस्य वैयर्थ्याद्विष
११५ तोलरूपगुणाश्रयपरतया व्याचष्टे तथा चेति पृथिवीत्यादि अत्र नोदनस्पर्शत्वद्रव्यत्ववारणाय द्रव्यत्वे तं रसत्वगंधत्वयोस्तद्व्या
प्यजातीनां च वारणाय तेजोवृत्तीति परं तदलं वृत्तिरिति तेजसोपि उष्णत्वसाक्षाद्व्याप्यजातीनां न युक्तमिति तेजो गुणानां मध्ये सपरत्वस्य उष्ण
स्पर्शत्ववारणाय तत्पदं तद्द्वयोर्वैकल्पिकत्वमुपादानं न च तेजोगुणा एव विशेषत्वे विशेष्यतां किं पृथिवीवृत्तित्वदलेनेति वाच्यं
वायुवृत्तित्वघटितलक्षणे उष्णत्वमादायोष्णस्पर्शेऽतिव्याप्तेरिति तद्वारकत्वेन वैयर्थ्याभावात् स्पर्शत्वेति घटितल
क्षणादिषु आसन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति भावः तेजोवृत्तीति अत्र निहत्वसत्त्वानां तत्साक्षाद्व्याप्यजातीनां च वारणाय अ ११५
घृतत्वं तद्वत्त्ववारणाय च विशेषपदं उष्णत्ववारणाय जलवृत्तीति तद्दलं वृत्तित्वस्थाने पृथिवीवृत्ति वृत्तित्वात्तजा
वेनापि लक्षणां न स्वोष्णस्पर्शगुणत्वस्पर्शत्ववारणाय वायुवृत्तिवृत्तीति विकल्पेन स्पर्शवृत्तित्वोक्तौ जलवृत्तित्वदल
वैयर्थ्यमत एतत्परित्यागः तेजो विशेषेति अत्रापि गंधत्वरसत्वद्रव्यत्वादिवारणाय द्रव्यत्वे सतां गुणानां स्पर्शत्वोष्णत्ववारणा रामः
य स्पर्शवृत्तीति विकल्पेन वायुवृत्त्यवृत्तीत्युक्तौ नोष्णत्वव्यवच्छेद इति तत्परित्यागः ननु रूपाभावादिप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य नचा

रूपप्रत्यक्षकारणत्वसामान्याभावसाधनत्वं तथात्वेपि द्रव्यलौकिकचाक्षुषे हेतुत्वसंभवादित्यतो मध्ये रूपयति चाक्षुषप्र
त्यक्षमात्र इति चाक्षुषप्रत्यक्षसामान्य इत्यर्थः यत्किंचित्प्रत्यक्षे तिद्रव्यलौकिकचाक्षुषेत्यर्थः चाक्षुषप्रत्यक्षसामान्य
कारणत्वस्य लक्षणाघटकत्वादिति भावः ननुद्भूतरूपवत्त्वं नुद्भूतरूपे तद्भिन्नकारणतावच्छेदकं किंतु किं तु कारणमेवेत्य
थवादित्यतो व्याचष्टे मनुपदमिति यथा श्रुतेव रूपमात्राशेषस्पर्शादौ त्वाद्यवाचष्टे कारणेति विशेषपदमयेति कारणाश्रद्रव्यवि
षयरूपकारणविशेषपदतयापि विशेषगुणाश्रद्रव्यचक्षुरिन्द्रियविशेषगुणाश्रयरूपगुणाविशेषपदतयेत्यर्थः चाक्षुषेति अत्र गंधर
सस्पर्शवारणाय विषयांतविशेषगुणाविशेषणानि हस्तामिदं कालद्रव्यत्वयोर्वारणाय पृथिवीपदं पृथिवी वृत्ति तल्लादिवारणा
य विशेषपदं स्नेहगुणत्ववारणाय गुणत्वव्याप्यपदं गुणत्वं न रूपत्वमिति परं समवायसंबंधेन तादृशधर्मावत्त्वलाभाय वच्छेति
पदमन्यथा स्वस्य धर्मवत्त्वसत्त्वेय यत्र तत्स्तणोदोषप्रकुकृत्ते नेति द्रव्यप्रत्यक्षेति मानमेतत् द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामान्येत्य
र्थः अभावत्वचाक्षुषी किंतु तद्रूपमेव चाक्षुषमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः लाघवात्स्पर्शेन प्रत्यक्षस्य स्पर्शे हेतुर्नजाह्य श
प्रत्यक्षमात्र इत्यसेव तत्र यस्मात्त्वान्मतइत्युक्तं प्रत्यपि नव्यमतेपि कालत्वेन जनकतामाहाय स्पर्शेऽतिव्याप्ते रुदीरितेमतं विशे
षार्थ्येधाभूतासंपर्कं तथाप्यहष्टादिवारणाय साधारणत्वविवरणं नव्यमतेन व्याप्तिर्नदघटइति तत्र तु वायुवृत्तिस्य

मु·दि·टी. मर्मणोरितिधर्म्मोधर्म्मोरादित्यर्थः आदिपदान्भगवज्ज्ञानादेः कामलोपाधिविषयाचाक्षुषनिर्विकल्पकज्ञानकसंग्रहः सास्य
परिग्रहः एतेषांविषयपदघटितविषयेमयापिमेववारणांसंभवतीतिमध्येतिवहूंनिर्विकल्पकेतीति निर्विकल्पकत्वंप्रका
११५ रकाभिन्नत्वंतेनोपनीतभानस्याप्यांशिकनिर्विकल्पकत्वात्तद्वारणाय व्यंखनिर्विकल्पकानभ्युपगंतॄमतेसामानाधिकरण्यपु
रस्सरत्वेत्यर्थः तेनन्यये ऽविशिष्टभवाप्यप्रकारांतरेणाव्याप्तेवृत्तेनतद्वितिएकदूव्याप्तत्वाससोतिविषयघटितसामानाधिक
रण्यप्रत्यासत्त्येत्यर्थः तेनधर्म्मोयोः स्नेहद्रवत्वयोश्चनातिव्याप्तिरितिभावः ताद्रशप्रत्यासत्तिमेवविशदयति तत्तेतिसामानाधिक
रण्यप्रत्यासत्ताविव्यर्थः विषयतेतिलौकिकविषयतेत्यर्थः ऽत्रसमवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याकारणत्वमात्र ११५
विवक्षायांसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिप्राप्तेविषयताप्रत्यासत्तेर्भावः विषयताघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यासाका
रणत्वमात्रविवक्षायांस्नेहद्रवत्वयोरतिव्याप्तिवारणायैतदर्थान्तर्भावः नयेवंनिर्विकल्पकपदंव्यर्थमित्यतआहसामान्यलक्षणा
येतिसामान्यलक्षणायातिरूपविद्रव्यमचाक्षुषीयत्वात्त्रव्यभिचारवारणायलौकिकविषयत्वमेवरूपसजन्यतावच्छेदक
स्फोटर त्वंघटितं गुणायेत्यर्थः ननुनिर्विकल्पकत्वंलक्षणाविशिष्टमितिभावः नन्वेवंस्पर्शस्पमानक्षेत्रद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामान्य गम.
हेतुतामतेस्पर्शेः तिव्याप्तिरित्यतआहगुणात्वव्याप्येतीतिपूर्वेकिरीत्येतिगुणपदेस्पर्शेपरेतद्व्याप्यत्वंचनिविलतदाश्रयनिष्ठ

तदन्यसमलक्षणात्तापाभववदकत्वासंभवाद्दतोविषयालोकोभयनिष्ठरूपपर

नोन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंशीतत्वादिवारणायेतितिहिलतीतितेत्यर्थः प्रकारोन्दूद्भूतत्वस्यपाशंकावारणायालोकनिष्ठ
सामात्रपरत्वेद्भमेचानुर्थगतानतिप्रसक्तेत्वेनकारणतावच्छेदकत्वादितिसमाधानंनसंगच्छते आलोकनिष्ठरूपस्यविषयी भू
तयेवंतांनाचष्टे विषयस्येतिविषयालोकयोरितियद्यपिप्रकाशेनद्भूतरूपत्वस्येत्यपिवापाठः तथाप्युद्भूतरूपत्वपदंविषयालो
कोभयनिष्ठेद्भूतरूपपरमितिप्रतिपादयितुंपूरयित्वापाठःधावतोद्भूतंचप्रकारभेदेनेत्यादिद्वितीयसमाधानेविषयरूपाभिप्रायेते
तिनद्रव्येचेत्यादिग्रंथासंगतिः नचविषयनिष्ठोद्भूतरूपवत्त्वस्यकथंप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकत्वमितिवाच्यंद्रव्यलौकिकचाक्षु
षंप्रतिउद्भूतरूपत्वेनविषयविधयाद्व्यस्यकारणत्वमितिप्रकाशकृतोऽभिमानादितिभावः पूर्वपक्षस्योभयपरतायांसमाधान
स्याप्युभयपरत्वमावश्यकमित्यत आह प्रथमसमाधानमप्युभयपरतयाव्याचष्टे समाधत्तेइतिविषयस्यस्यालोकस्यचरूपस्य
प्रत्यक्षकारणत्वमिभाईपुनुसूत्रंविषयस्यस्येतिएतदपिउद्भूतरूपोत्कर्षोदित्यवोद्भूतरूपपरस्तुमुस्यनिष्ठोद्भूतरूपपरस्तुम
यनिष्ठोद्भूतरूपपरमितिप्रतिपादयितुंपूरणंवस्ततस्त्वप्रकाशेद्रव्येत्यत्रद्रव्यपदस्यालोकपरमितियथाक्रमेवसमाधीयंचकेचि
त्पूर्वपक्षसमाधानयोरुभयत्रैवतुल्यतयाआलोकरूपमात्रपरत्वेद्भूतत्वमित्यतोविषयालोकोभयरूपपरत्वेवपूर्वपक्षसमाधा
नेचरीयितिहृद्याचष्टेविषयस्यस्येत्यादिनेत्याहुः अन्वहुः तद्द्रतिअतीद्रियेद्भ्राणादावित्यर्थः रूपादीरूपादिमत्वेयथाक्रमे

गु·प्रि·टी· सिद्धसिद्धिव्याघातान्ननुद्भूताणे इत्यादेः पृथिवीत्वादिकारूपस्पर्शोवा प्रमेयादिवत्तत्राह द्रव्यत्वस्येवेति पृथिवीत्वादेरित्यादिपदाद्
मनचाक्षुषोरूपस्पर्शानुमापकञ्जलत्वात्तेजस्त्वपरिग्रहः नचतल्लाघवच्छिन्नप्रतिपृथिवीत्वेन समवायिकारणतया अपि
११६ दिषु नीलाद्युत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यं समवायिकारणतावच्छेदकविशेषोदयत्र नीलादिलक्षणसमवायिकारणता विरहादेव
तत्रोत्पत्तौ रूपस्यानुत्पादसंभवात् अन्यथा तत्रापि घटादावित्वत्र अपकृष्टनीलस्योत्पत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः साधकाभावमुक्त्वा
बाधकमप्याह अत एवेति महत्त्वेत्यादेर्बहिरिन्द्रियरूपविरहादेवेत्यर्थः प्रतीतेरिति लौकिकप्रत्यक्षविषयतेत्यर्थः अन्यथेति
रा वायुर्यदि महत्त्वे सति रूपवान् स्यात् रूपवत्तया उपलभ्येतेत्यापादानस्य घटादौ व्यभिचारेण असंभवाद् योग्यानुपलब्ध्यभावेन तथा
प्रत्यक्षं न स्यादिति भावः ननु वायौ तादृशापादानसंभवेपि फलबलात्तादृशप्रत्यक्षे हेतुः नत्वापत्तिः भावबोधे हेतुः अपितु ११६
अधिकरणे तदभावस्तौ किं कप्रत्यक्षविषयत्वं चापि केवलं परिचायकांशसंभवनवत्त्वात् तद्विबाधकः तस्मात् परिचायकत्वेनैव पं४
तोऽन्यत्र त्वादेरेवपरिचायकसंभवादित्यत आह रसादाद्युधकात्तरमाह लाघवेनेति प्रत्यक्षतापत्तिश्चेत्यन्तमित्यंथः लाघवेनेऽ
महत्त्वे रूपतो तन्तुस्पर्शत्वाद्यपेक्षया रूपत्वस्पर्शत्वापेक्षया रूपत्वस्पर्शत्वयोर्लाघवेन रूपस्पर्शयोः रूपस्पर्शसामान्ययोः प्रत्यक्ष रामः
त्वप्रयोजकत्वादिति तद्व्यक्तौ किं प्रत्यक्षत्वं नकत्वादित्यर्थः एतच्च प्रत्यक्षत्वापत्तौ हेतुः महत्त्वेति एतच्च महत्त्वाभावादुभय

भावत्तेनेति वायावपि तयोः रूपस्पर्शयोः तेषां च रूपादित्रयवतां तयोः तत्समवेतरूपस्पर्शयोः प्रत्यक्षत्वसमवेतरूपस्पर्श
योः प्रत्यक्षत्वनियमादिति भावः ननु तेषु रूपस्पर्शमहत्त्वानां सत्त्वेपि गुरुत्वादिवद्विषयत्वाहात्मादेवनप्रत्यक्षत्वमित्यस्वरसादा
धकान्तरमाह उपस्थितेरिति अन्यथेत्यर्थः वर्त्तते विशेषणज्ञानस्यापि तयुक्तसन्निकर्षस्य च संपादनाय उपस्थितत्वाभिधानं तदभावेन
लौकिकसन्निकर्षसंपादनाय त्वक्संनिकृष्ट इति योग्यानुपलब्धिकसंपादनाय महतीति तथाविध इति उपस्थितेत्वक्संनि
वा कृष्टेमहतीत्यर्थः लिङ्गाद्यविशेषं यथार्थेवउद्भूतस्पर्शरूपसामान्याभावबुद्धिरिति च रूपस्य उद्भूतस्पर्शानुपलब्धीति बुद्धिरित्यर्थः स्पर्शसामान्य
रा६ स्यापीति अभावबुद्धिर्मिथ्यैवेत्यनुषज्यते अनुद्भूतोद्भूतस्पर्शवत्वेसायथार्था तस्मात् न चेष्टापत्तिः अनैत्यस्यानुभवसिद्धत्वा
त्वथाविपर्यये अववस्थैवक्वापि न स्यादिति भावः इत्यत्र यत्नकृतां पक्षरूपः प्रतिक्षेपे रूपसामान्याभावबुद्धिः रूपसामान्या
भावबुद्धिरपि यथार्था न स्यादित्यपि बोध्यं केचित्तु तथैव च रूपस्य स्पर्शानामित्रूपस्पर्शानालौल्यादिबुद्धेः विभ्रमतापत्ति छु७
रित्यत आह उपस्थितइति तथा च पापत्तिरिति भावः एवं चात एवेत्यस्यानुषङ्गोपि नेति रित्याहुः अनुद्भूतेन द्रव्यारंभकत्वे
नियमस्येत्यादि याप्रिवलादाकाशादेरपिद्रव्यापधायकतापत्तेः स्पर्शवत्त्वेनैव द्रव्यारंभकतया च रूपादेरेव तत्संसर्गाभिसमवाया पा
बलादेव च रूपादावपि तत्सिद्धिरित्यत आह अवयवानामिति आरंभकतावच्छेदकानामित्यर्थः तदप्रत्यक्षत्वप्रयोजकानामिति सिद्धवद्रूप

ता त्यार वयर

रूपनिष्ठलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावप्रयोजकमित्यर्थः द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रतिबन्धाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनानुभूत
त्वाभावव्रूपस्यहेतुतयाऽनुभूतत्वस्यानुभूतरूपनिष्ठप्रत्यक्षत्वाभावप्रयोजकत्वमिति भावः नव्यापीतिस्पर्शवत्वेनद्र
११७ व्यारंभकतावच्छिन्नव्यापीत्यर्थः नकथमितित्र्यणुकावयविनोद्रव्यारंभकतापत्तिरितिशेषः शंकतेतेतदन्यत्वेनेतित्र्यणुकावय
विभिन्नत्वेनेत्यर्थः सामानाधिकरण्यपरूपवैशिष्ट्यंतृतीयार्थः तथाचतत्स्पर्शवत्वस्यारंभकतावच्छेदकत्वात्त्र्यणुकावयविभि
न्नत्वंनतावच्छेदकस्यासमवायिभिन्नत्वेनाव्याप्येवसम्यक्त्वेनस्पर्शवत्वांशस्यव्यर्थत्वप्रसंगाद्यपितुद्रव्यसमवाय्यवृत्तिजातिमद्भि
न्नद्वित्वंपावंतोऽसावयविनस्तदन्यत्वंवाजद्रूपंयातन्नायेत्र्याहतर्हितत्वमितिद्रव्यारंभकवृत्तिघटत्वादिमत्वमेवेत्यर्थः नाद्दश
जातिमद्भेदस्पर्शयोर्विशेषणविशेष्यभावेविनिगमकाभावेनकार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वापत्तेर्दृष्टाद्दशजातिमद्भेद ११७
स्यपृथक्कारणत्वकल्पनायाएवलघीयस्त्वात्नचत्र्यणुकावयविभेदस्पर्शयोरेकत्रद्वयमितिन्यायेनव्यासज्यवृत्तिजनकतावच्छेदक
विशेषणा त्वेनतुपरस्परंविशेषणविशेष्यभावःयेनविशेष्यभावेविनिगमकाभावात्ममापिकार्य्यकारणभावद्वयंस्यादितिवाच्येतथात्व
यविभेदस्पर्शयोर्विनिगमकाभावात्ममापेदानंतस्पर्शयोर्व्यासज्यवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वकल्पनाप्रसंगात्यावयविभेदस्य तत्र तुष्टयवृत्ति तान्न
जातिविशेषयोर्व्यासज्यवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वकल्पनायाएवलघीयस्त्वादितिभावः द्वितीयेत्वाहन्त्र्यपिचेतिएकैकान्यत्व

स्येतितत्तद्व्यक्तिभेदविशिष्टस्पर्शवत्वानामित्यर्थः नत्वचक्रत्वादिघटत्वे कंजनकतावच्छेदकत्वमित्यर्थः मिलितयोरितिपरस्परसंयुक्तयोर्द्व
द्व्यणुकयोः परस्परसंयुक्तकपालद्वयोरिवद्रव्यारंभकतापत्तिरित्यर्थः निखिलेत्यावयविव्यक्तिभिन्नस्पर्शवतामेवतद्वत्वादितिभाव
यतद्व्यापाततः निखिलतत्तदन्त्यावयविव्यक्तिभिन्नस्पर्शवतीनामारम्भसंबंधेनैवद्रव्यकार्यसमवायित्वियतयाप्रत्येकंदंडुचक्रादि
११४ दंडत्वेनतद्व्यक्तिमिलितरं द्व्यणुकस्थलेतावत्तित्वेघटादिभिन्नस्पर्शवतामारम्भसंबंधेनसत्वेपिदंडभिन्नस्पर्शवतामभावात्घटदंडा
दिभिन्नस्पर्शवतीनामारम्भसत्वेपिघटस्पर्शवतोऽभावात्परंतुअनंतकार्यकारणभावापत्तिरेवदोषोबोध्यः तावदन्यत्वेनत्वे
तितत्तदन्त्यावयविव्यक्तिभेदकूटविशिष्टत्वेनस्पर्शस्यजनकतावच्छेदकत्वइत्यर्थः विशेषणविशेष्यभावानंत्यादितिविशेषणवि
शेष्यभावेनकारणतावच्छेदकानंत्यादित्यर्थः घटान्यत्वविशिष्टपटान्यत्वंवास्पर्शविशेषणंपटान्यत्वविशिष्टघटान्यत्वंवेत्यत्रवि
निगमकाभावेनसर्वेषामेवविशिष्टानांस्पर्शविशेषणत्वस्यदुर्वारत्वात्नचतावद्भेदकूटानांस्पर्शानांचएकत्रद्वयमितिन्यायेनव्या
सज्यवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वकल्पनेनैषदोषइतिवाच्यंतथापिगौरवस्यदुर्वारत्वात्तस्मात्द्वित्वरूपगुणसंयोगस्यद्रव्यासमवायिका
रणतयातदभावोविभक्तोपितुल्पमितिभावः तात्पर्यंतदकल्पनेगौरवमाहअन्त्यावेतितथेतिद्रव्यारंभकतावच्छेदकेत्यर्थःनचे
वंमतनीत्यावयविनांचद्रव्यारंभकतापत्तिरित्यतआहशेषमितिआरंभकसंयोगविशेषस्यफलवलकल्पनयाताद्दशसंयोगवि
२ व्यणुकावयविनोद्रव्यारंभकत्वेवसंयोगविशेषस्वीकारणीयतत्र च भूतेचतुष्टयवृत्तिजातिविशेषेणसमवायिकारणत्वे

मु.दि.टी हादित्वनष्टमोत्पादइत्यर्थः नचैवंनित्यस्येत्यादिव्याप्तिभंगइतिवाच्यंतादृशव्याप्तौमानाभावात्पार्थिवादिपरमाणुव्यतिरिक्तमवयवेन
गुणाभावाच्चनचद्रव्यत्वसंज्ञामात्रायविनिगमनाविरहइतिवाच्यंतयोर्व्यापकधर्मत्वेनान्यथासिद्धत्वात् नित्यस्येत्यादिव्याप्ति
११८ मत्वेगगनादेरपिफलोपधानप्रसंगाद्वेतिभावः एतच्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतस्तुद्रव्यगुणकर्मभिन्नत्वमाधारणात्जन्यत्वावच्छि मर
न्नत्वेवस्त्राव्यापकत्वाभावाच्च मानाभावतोद्रव्यत्वेनसमवायिकारणतायाद्रव्यप्रतिपृथक्कृतत्वेनसमवायिकारणत्वेमा
नाभावइतिध्येयम्मिश्राणांमतमाहपृथ्वीतिपार्थिवेतिपार्थिवपरमाणुषुजन्यद्रव्येषुचवर्त्तमानेत्यर्थः जलादिपरमाणुनीस्प
र्शस्यनित्यतयापार्थिवेत्युक्तं प्रसंगेनेति जलत्वतेजस्त्ववायुत्वेनसमं प्रसंगेनेत्यर्थः जलपरमाण्वादीत्यादिपदात्तेजः ११८
परमाणुवायुपरमाणुपरिग्रहः नन्वेवंजलादिपरमाणूनामपिजन्यस्पर्शत्वरूपयोग्यतयातत्कथंनस्पर्शोत्पत्तिरित्यतआ
हस्वरूपयोग्यपीतिस्पर्शेनित्यस्पर्शेनअसमवायिकारणेतिविजातीयतेजःसंयोगाद्यपेक्षस्पर्शोयोरसमवायिकारणापेक्षि
तहादित्यर्थः नित्यस्येत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वादितिभावः तत्रेस्पर्शमितिचिंतावीजंचजन्यस्पर्शत्वस्यकार्य्यतावच्छेदकत्वेमानाभा
वःजन्यरूपरसगंधादिसकलमाधारणाजन्यगुणत्वावच्छिन्नंप्रतिद्रव्यत्वेनैवसमवायिकारणत्वात्अन्यथाजन्यरूपरसादिजनकता ताधः
वच्छेदकतयाऽनंतजातिकल्पनागौरवापत्तेः अतःजन्यस्पर्शत्वावच्छिन्नंप्रतिद्रव्यत्वेनैवसमवायिकारणत्वं असमवायिकार

८

णादिमहादेवकाणादोस्पर्शजनुत्पादसंभवादितिध्येयंनन्वेचरूपरसेत्याद्यभावेतत्परत्वमयुक्तं तत्राह द्विविधेत्यादिक्रमात्सजातीय
विशेषगुणत्वस्यसंज्ञयापदशक्यतावच्छेदकत्वादित्यतआह भूतदेति पृथिवीत्वादिभिः तिपंचभूतेषु तथाचना
नार्थमिवतद्विविभाववनानार्थत्वेगौरवादाह अनुगतेनवेतिभूतेदिविशेषः त्वमसमानाधिकरणायनित्यमहत्वेतरनधिकरणत्वे
सतिमानोन्यद्रव्यमित्यर्थः अत्र दिक्कालयोर्वारणाय सत्यंतं आकाशसंग्रहायासमानाधिकरणांतं महत्त्वविशेषणां पृथिव्या
दावव्याप्तिवारणाय नित्यमहत्वपदं घटादावव्याप्तिवारणायनित्यपदं परमाणुद्व्यणुकयोरव्याप्तिवारणायपरिमाणसामान्यमप
हायमहत्त्वानुधावनं गुणासंवत्यव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं तत्र समस्यव्याप्तिवारणाय मामान्यत्वं द्रव्यविशेषणमिति नो६
भावः सामान्यवेव्यभिचारवारणाय व्याचष्टे अनित्यत्वमितिप्रकाशकार्तयोयेमाचेत्यस्य पाकजन्यताचेत्यर्थः मचाक्षुषः कार्य
तासामान्यस्यैवपूर्वमक्रांतत्वेनपाकजन्यतापाठस्यार्थत्वात्संभवात्सर्वमपिअनित्यतापदस्यपरमाणुरूपत्वादिविशिष्टानि
त्यतापरत्वेकार्य्यतापदस्यचपाककार्य्यतापरत्वेपदार्थकल्पनेत्यतोव्याचष्टे माकार्य्यतेति ननुकार्य्यतासामान्यस्यैवर्नणा-
विचित्रताव्याप्तत्वमेवनसंभवतिजलावयविरूपादेरव्यभिचारादित्यतोव्याचष्टे रूपादीनामितितथाचपरमाणुरूपादीनां साचे
तियोजनयापरमाणुरूपादिवृत्तित्वविशिष्टकार्य्यताचेत्यर्थः तद्विशिष्टकार्य्यताचनजलावयविरूपादावितिनव्यभिचारइति

अपि

गु॰शि॰टी॰ भावः रूपादेरपि सलिलादिपरमाणुनिष्ठरूपादेरपि तथात्वसिद्धये नित्यत्वसिद्धये तत्तु कार्य्यद्वयेषितपसकार्य्यमित्व द्वयं पूर्वस्या
श्रयोप्यसिद्धिति युत्पत्याकार्य्यवृत्ति रूपादिषित्यर्थः सिद्धये तिचशेषः तथाच कार्य्यवृत्ति रूपादिषु सिद्धया विचित्रतया व्याप्ति सिद्धतिस
११९ मुदितार्थः सचासंगतः पार्थिवपरमाणुरूपादिविचित्रतायाः सिद्धिसंभवेन कार्य्यवृत्ति रूपादिकार्य्यतानुधावनस्य व्यर्थत्वा
दित्यतः आह भात्यपरि सूचीति कार्य्यत्वाभावादिसाधकमानमेवप्रयोगाद्रूपं दर्शयतितथाचेतिर्यद्यपि परमाणुरूपवृत्ति
त्वविशिष्टकार्य्यतिपाकजरूपविचित्रताव्याप्यतयाविचित्रत्वाभावेन विशिष्टकार्य्यत्वाभावएव साध्यपितुमुचितस्तथापि वि
शिष्टकार्य्यत्वाभावसाधने कार्य्यत्वसामान्याभावसिद्ध्यर्थमनुमानांतरापेक्षापत्तिरिति गौरवं भीत्या केवलविशेष्याभा
वएवसाधितः नचैवं मूलेविशिष्टव्यापकतादर्शनमफलमितिवाच्यं विशिष्टव्यापकताज्ञानस्य विशेषणावत्त्वेसतिविशि ११९
ष्टव्यापकाभाववत्त्वेन हेतुना केवलविशेष्याभावसाधनेऽनुकूलतर्कतयातन्माफल्यादितिध्येयं अत्र पक्षतावच्छेदका
वच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया शतीवाधवारणाय पार्थिवपरमाणुपदं जलत्वावयविरूपेव्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यंत वि
शिष्टत्वं च प्रकाशरूपे नैवर्कं व्याप्यमितिभावः सुलभइतिपृथिवीरूपादेर्गंधादेश्चतथात्वं तस्मवादितिभावः अविशिष्टं चेतिव्य ग्रामः
पार्थिवपरमाणुरूपमितिपरीः नुषड्पत्तिप्रागभावेव्यभिचारवारणायहेतौ सत्यंतमितिभावः प्रकाशभवनत्वापतिश्चतत्त्वेनोतितिभ

नाशि॰२

४

अपेक्षवरूपसिद्धापत्तेस्तत्र

देहेतिरूपग्रागुणात्वरूपत्वशुक्लत्वादिमादायतत्तपरमाणुरूपादावतिव्याप्तेः गुणात्वरूपत्वशुक्लत्वादेरपिद्रव्यत्व
व्याप्यत्वपदव्यत्वस्य देव्याप्यतावच्छेदकत्वान्नचास्य पाकजत्वव्यापकधर्मतया जलपरमाणुरूपादावतिप्रसंगीत दोषाये
तिवाच्यं अस्य जलपरमाणुरूपादिसाधारणस्य तदभावेन तत्परमाणुरूपादेर्पाकजत्वाभावसाधनस्यैव च प्रकृतेउद्देश्यत्वादि
तिभावः नचैवमपिरूपत्वादिकमादायजलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिनारवस्थं जलस्य द्रव्यत्वेन द्रव्यत्वव्याप्यजातिसमानाधि
करणगुणमात्रवृत्तित्वान्नीलत्वपीतत्वादिनानाजातिव्यापकत्वाद्वेत्यतो व्याचष्टे द्रव्यत्वव्याप्येति अवच्छेदिकांतोद्धत्यं तस्या
र्थः द्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्यतावच्छेदकत्वं तु द्वयाश्रयसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यजाति
कत्वं रूपत्वादिचनतथेतिभावः गुणात्वेतिनानातिविलिपाठः तेनेकगुणापदयोर्वैकल्पिकमुपादानमितिसंगच्छतेद्रव्यत्वादिवा
रणायेतिद्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्याप्यतावच्छेदकमात्रत्वयत्नसत्त्वादिनानाजातिव्यापकं च द्रव्यत्वादिकमादायाव्याप्ते रव
तिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः आदिपदात्गोत्वकाशत्वादिपरिग्रहः स्वादिवारणायेति पाठः साधुगुणापदयोर्विति गुणाद्यनी
त्यत्रैकं गुणापदमेकं च नत्वद्गुणात्वमित्यत्रेतिभावः पूर्वगुणात्ववृत्तिजातिविलिपाठाभावे यथाश्रुतमकाशाभिप्रायेणौद्धमिति
मंतव्यं नचित्यमपिज्ञानत्वादिमादायज्ञानादावतिव्याप्तिर्दुर्वारात्वेचोक्तं विचित्रतायाः पाकजत्वव्यापकत्वाद्व्यापकताहेतिप्रसंगे

८

 नहेतोपाधेरिति वाच्यं तर्हि हेत्वादि निष्ठसंगस्याप्यदोषतया गुणापदहृगुणमेव व्यर्थमतआह अन्वमुपादानमिति गुणापदयोरिति मंथकृते
न्नदोषत्वादिति व्यापकव्यभिचारात् व्यादोषत्वादित्यर्थः नचैवं जातिमत्वमात्रमेव वक्तव्यमिति वाच्यं प्राचस्तन्निलादिप्रमाणरूपा
 द्याद्दर्शिमानेत्यादिसूत्रानुरोधेन तत्वापरमाणरूपादिव्यावृत्तये वनिर्वाच्यत्वादिति भावः तत्वाघवपदीतितथा व्यभि
चारित्तस्य कार्यत्वासामान्यव्यापकत्वंन संभवतीति भावः पद्यथैवमिति प्रदं वि शिवत्वस्य पाकजत्वव्यापकत्वे पाकजत्वव्याह
त्ताववदीति विचित्रत्वाभावेन तत्वपरमाणरूपादौ पाकजत्वाभावसिद्धावदीत्यर्थः नच विचित्रत्वस्य रूपत्वे विशिष्टपाकजत्वव्या
पकतायामेवस्य मानात यात्रदभावे नपाकजत्वसामान्याभावस्यापि न सिद्धिः संभवइति वाच्यं विशिष्टाभावस्य विशेषणाविशेष्या
भावोभयरूपत्वपालूपत्वविशिष्टपाकजत्वाभावसिद्ध नरूपत्वाभावप्रयुक्त पाकजत्वसामान्याभावस्यैव सिद्धेरिति भावः न
कार्यत्वव्याहतिरिति ततदभावेन कार्यत्वसामान्याभावसिद्धिरित्यर्थः तदभावस्य तत्वावयवित्वरूपादौ कार्यत्वसामान्याभा
वव्यभिचारित्वात् नचपाकेजत्वाभावः सिध्यतन्नु समवायिकारणतावाधसहकारेण कार्यत्वसामान्याभावोपि सिध्यतीति
यच्च दकाम वाच्यं तदाप्रवाधसहकारेणापि व्यापकताग्रहस्यैवभानोपगमात् नहिकृतगभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वसामान्याभावोरूप राम:
त्वविशिष्टपाकजत्वाभावस्यात्मकस्यव्यापकतावच्छेदकस्याश्रयः कारणाविशेषतः पाकाभावप्रतियोगित्वयोरसंतं भेदादिति

विचित्रत्वाभावे नपाकजत्वाभावः सिध्यति तद नंतरं चपाकजत्वाभावे नहेतुना परमाणुरूपत्वा

भावस्यापि कार्यत्वसामान्याभावासिद्धावपि प्रकृतेन क्षतिः प्रकाशकमते विशिष्टाभावो विशिष्टविनाशित्वाभावः सिध्यत्पक्ष
धर्मतावलादित्याभावएव सिध्यतीत्येवमत्रार्थ इत्यपातत्वेयथाश्रुतेमूलात्मेव्यंतेन तथापि प्रकाशकारणेयपिय
थाश्रुतएव मूलार्थ इत्यभिमानेयमाशंकायत्पापाकजत्वाभावेत्पक्षधर्मतावलादिना विशत्वाभावसिद्धावविमापकानु
रूपत्वं भवाधवारणापकार्यत्वसामान्याभावसिद्धिः अपक्षितेतिदीधितेकृतोनिराशः तथापीत्यादिध्वंसे व्यभिचाराव
गापाभावस्येतुक्तं तथाचतत्वपरमाणरूपादौ पक्षधर्मतावलात्पाकजत्वाभावसिद्धेनं तत्समवायिकारणांतरस्याभा
वत्वेनतिपाकजत्वाभाववत्वेनहेतुनाकार्यत्वसामान्याभावःस्यादितीयइतिभावः ननुनित्यत्वविचित्रत्वस्य पाकजत्वव्यापकत्व
सामान्याभावःस्यादित्यत्रभावः ननु नित्यत्वविचित्रत्वस्य पाकजत्वव्यापकत्वमपि नसंभवतिपाकजत्वस्य तेजःसंयोगजन्य
त्वरूपतया तत्वावयवितेजःसंयोगजन्यत्वेन तत्वावयवितेजःसंयोगेव्यभिचारादित्यतआह रूपादीति रूपत्वादिविशिष्टपाक
जत्वव्यापिकेत्यर्थः विवक्षावीजं त्वग्रुमेवस्फुटयतितेनेति विशेषगुणेतिरूपरसादिसकलसाधारणतथापाकजत्वपरस्य
विशेषगुणपाकजत्वपरत्वेत्यित्यर्थः व्याप्तिताडकेतिव्याप्यत्वव्याप्यत्वातिपदेनद्रव्यविभाजकोपाधिर्ग्राह्यकेत्यर्थः आह
सेतितेजस्घटादाकाशसंयोगजन्यस्याशाहस्येत्यर्थः नस्यादिति तिनव्यभिचार इत्यर्थः व्यभिचाराभावमेवोपपादयतितत्रा

गु·शि·टी· प्रीतिसाहेपीत्यर्थः गगनोत्व व्याप्यतेतिगगनत्वरूपद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः ननु निखिलशब्दत्वीयशुक्ल
रूपमात्रवृत्तिरेकाजातिरस्तियाशाद्यपाचार्यैर्यविशेषगुणलक्षणांतर्गतसंगमयंति साच उद्भूत्वादिना नानाजातिव्यापिकापीति
१२९ ग्राह्यमात्रमलत्वपेऽतिव्याप्तिरेवं भास्वररूपमादायतेजोरूपेऽव्यतिव्याप्तिः भास्वरत्वस्याप्युद्भूतत्वादिनानाजातिव्यापकत्वात् स्पर्श
आद्यतानाजातिच्छेति उद्भूतादीतिप्रादिपदादनुद्भूतत्वोत्कर्षापकर्षपरिग्रहः पृथिवीत्वसादीनु अनुद्भूतत्वोत्कर्षापकर्षव्याप्यत्वा
कजन्यतावच्छेदकवैजात्यान्येवतथाविधनानाजातिव्यापकनीलत्वादिकमादायैवलक्षणसमन्वय इति भावः उ
क्तविवक्षावीजस्तुपृथिवस्फुटयतितेनेतिसत्तिकादिरूपादिविनिविशित्वात्तत्तीयशुक्लरूपमात्रवृत्तिजातौमाना १२९
दि५ भावादीपदोपादानमेन च तेजोनिष्ठभास्वररूपपरिग्रहः नरूतिः नातिव्याप्तिः यद्यपि अनुभवसिद्धप्रवेशः नुभूतजन्य
जन्यतावच्छेदकवैजात्यात्मकनानाजातिव्यापकभास्वरत्वमादाय भास्वररूपेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेति तन्मते द्रव्ये प्रामाण्यव्यापकत्वेपि लेइ
अव्यवभेदेद्रव्येप्रत्यर्थः वानुद्भूतसाधारणजनकतावच्छेदकधर्मकत्वेनानुभूतत्वस्य जातित्वावश्यकत्वेतदभावप्रत्ये
तेषोद्भूतत्वव्यवहारसंभावेऽभास्वरत्वस्यजातित्वमानाभावात् अथावयवविनिष्ठानुद्भूततेजरशुक्लाद्यसमवायिकारणतावच्छेद राम:
कतयाउद्भूतत्वमपिशुक्लत्वादिव्याप्यजातिरावश्यकीशुक्लत्वादिनातन्त्राप्यसमवायिकारणत्वे अनुद्भूतशुक्लादिजन्यमिश्र

कालेपितद्दुत्पत्त्यापत्तेः नदानुद्भूतेतरशुक्लत्वेन कार्यतावच्छे... कदेशानुद्भूतशुक्लोत्पत्तिस्थलेतद्वच्छिन्नाभावादानी
फमितिवाच्यं शुक्लत्वादेः पाकजशुक्लादिसाधारणतया नित्यसाधारणतया चावयवविगतानुद्भूतेतरशुक्लनिष्ठवैय
वशुक्लजन्यतावच्छेदकत्वासंभवेन पाकजशुक्लव्यावृत्तसानुद्भूतेतरशुक्लमात्रनिष्ठस्यजातिविशेषस्य तन्निष्ठावयव
शुक्लजन्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वात्ने च पाकजशुक्लव्यावृत्तानुद्भूतशुक्लेतन्यानुद्भूतशुक्लसाधारणजातिविशे
षएवतन्निष्ठजन्यतावच्छेदकइतिवाच्यं अनुद्भूतत्वमादायतांकथं पत्नेविति चेन्न अनुद्भूतरूपस्योत्कर्षापकर्ष
विध योर्मीनाभावेन उत्कर्षापकर्षयोरेवाव्यंनिष्ठानुद्भूतेतरशुक्लाद्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वसंभवात् उत्कृष्टाप
कृष्टरूपभेदेनकार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् उत्कर्षापकर्षशून्यानुद्भूतेतररूपस्य चाप्रसिद्धत्वादितितन्नापि
यन्मते उद्भूतएवजातिः तन्मते भावरूपानुद्भूतत्वेतन्मतेपि उद्भवभेदएवप्रवेशनीयः पक्षेचानुद्भवएवतानिरस्त
णाभावएवानुद्भूतत्वंतन्मतेपि उद्भवभेदस्य अनुद्भवभेदस्य वा प्रवेशनीयइति मतभेदबोधनायदूर्घोऽपि परिग्रहः वस्तुतस्तु
६३ उत्कर्षमुत्कर्षापकर्षजन्यतावच्छेदकवैजात्यपरंतदेऽप्रवेशेभास्वरत्वस्याप्युत्कर्षापकर्षयोर्नानात्वेन तज्जन्य
तावच्छेदकभास्वरत्वव्याप्यवैजात्यस्यापि नानात्वात् तद्व्यापकतामादायैवातिव्याप्तितादवस्थ्यात् न चोत्कर्षापकर्ष
जन्यतावच्छेदकवैजात्यस्याप्युत्कर्षापकर्षात्मकत्वपात्मिन्नत्वविशेषणेनैवतद्वारणमितिवाच्यं तस्योत्कर्षा

व्याप्यतावच्छेदकनानाजाति

गु·शि·टी· पकर्षापकर्षात्मकत्वेन नानाभावात्तन्नचैवमनुभवजन्यतावच्छेदकवैजात्यभेदस्य वैशेषिकोपदर्शितत्वात्तस्यानुभवात्मकत्वे
मानाभावादिति वाच्यं अनुभवजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्यैकस्यैव मानस्वरूपव्याप्यतया तन्मात्रस्य साधारणापत्तिव्याप्तिविरहा
१२२ दित्येवमनुत्वं मनुपृथिवी भुक्तत्वादेः व्याप्तिः भुक्तत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वव्यापकतातिविरहादित्यत आह सलिलादीति
नानाजातिव्यापकत्वेति अनुभवोत्कर्षापकर्षव्याप्यपाकजन्यतावच्छेदकनानाजातिव्यापकस्येत्यर्थः ननु तादृशजातेरप्र
माणाच्च इत्यत आह तदनुपगमे इति पाकजाती येति पाकजातीयो गुणो गंधादिः करस्थजिनानाजातयः स्वरूपभित्वाद यथाद्
वच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता अयं द्रव्यत्वविभाजकोपाधिः पृथिवीत्वतत्समानाधिकरणान्य पृथिवीत्वेति भुक्तादिरि
ति जलत्वादिसमव्याप्यः जलत्वादिकं तु न तादृशनानाजातिव्यापकता अयं नानाजातिपदेन ताद्रूप्याद्वादिभिन्नाना
ति जातिग्रहणादिजलादिरूपादौ नातिव्याप्तिरिति भावः अत्र लोहत्वसुवर्णत्वमादाय कद्दवत्वादिना नानाजात्यवच्छिन्नव्यापक १२२
ताश्रयत्वं जलत्वादेरपीति तत्समानाधिकरणपमाणाद्युक्तादिरूपादावतिव्याप्तिवारणाय तत्पदं नानाजातिविशेषणं
न च तथापि भुक्तादिकद्दवत्वतदवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकवैजात्याघातकजातिद्वयव्यापकतामादाय तिव्याप्तिर्दुर्वा
रेति वाच्यं उत्कर्षापकर्षादिजन्यतावच्छेदकवैजात्याघातिमिसपमंसिद्धिकद्दवत्वादिजन्यतावच्छेदकस्यापि भावादनुभवा राम: ७२
दिभिन्नत्वे विशेषणेनैव तद्वारणात् न च तथापि भुक्तमात्रस्वत ह्यायानुभवजन्यतावच्छेदकवैजात्यात्मकतावि द्रव्याप

के तत्साधारणातिव्याप्तिरिति वाच्यं अनुभवजन्यतावच्छेदकवैजात्यभिन्नत्वेनापि नानाजातिविशेषणात् तन्नानाजातिपदेनैवोक्त
रत्वान्तिप्रसंगः न च तथापि भुक्तमात्रस्य तत्तदाप्यानुभवजन्यतावच्छेदकवैजात्यमादायातिव्याप्तिर्दुर्वारेति वा
च्यं अनुभवभिन्नत्वविशेषणेनैव तद्वारणात् तादृशनानाजात्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमात्रे कोऽपि जलत्वादेरपि तादृशस
मजातीयगुणत्वरूपत्वाद्यात्मकनानाजात्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य दोषतादवस्थ्यमतो व्यापकतानुधावनं तादृशना
नाजात्यवच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकत्वेन तादृशनानाजातीनां प्रत्येकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमन्योन्याभावप्रतियो
यद गितावच्छेदकत्वं शरीरघटकमध्याहार्यं तद्व्याप्यजातीत्युक्ता द्रव्यविभाजकोपाधीत्युक्तं अन्योन्याभावस्यापि प्रवृत्तितान्येद्र
कत्वे व्यविभाजकोपाधियुक्ताप्रात्यमपावृत्तरूपतयानुवृत्तत्वादिनानाजात्यवच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानव
च्छेदकत्वरूपव्यापकत्वसंभवः प्रतियोगिपदवृत्तित्वेनान्योन्याभावविशेषणे वमह जोरव मित्यस्वरसात् प्रकारांतरमाह द्रव्यवि
भाजकेति द्रव्यविभाजकमदुपाधिसामानाधिकरण्यं पृथ्वीजातीयगुणात्वेति नानाजातिव्यापकमित्युक्तौ जलत्वादि
सामानाधिकरण्यापि द्रव्यत्वादिनानीलपीतत्वादिनानाजातिव्यापकत्वाज्जलादिरूपादावतिव्याप्तिरतः सामानाधिक
रण्येत्वेनेत्युक्तं तथा च द्रव्यविभाजकमदुपाधिसामानाधिकरण्यत्वमेकजातीयगुणवृत्तिनानाजातेः प्रत्येकाधिकरणानि
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तदुपाधिसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति फलितं आकाशत्वस्याव्याप्यत्वेनित्वे पितत्साम

मु.क्ति.टी. धिकरणंव्याप्यत्वमिति नोक्तदोषइतिभावः नचैकजातीयवृत्तितानानातीयेत्येवास्तुकिंगुणपदेनेत्यतआह गुणत्वव्याप्ये
तिअन्यथाविहसांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नकनानाजात्यवच्छिन्नव्यापकत्वस्यतत्त्वत्वाद्यावपित्वात्जलादिवृत्त्यादावतिव्या
१२३ प्तापत्तेरितिभावः ननुसमानगुणत्वेतरजात्येकजातीयत्वेनैवविवक्षितोकिंगुणत्वमपेक्ष्येनेत्यतआह नैमित्तिकरूपत्वस्यगुरु
त्वादेरपिजलत्वजात्येकजातीयवृत्तित्वादितिभावः करोषः नविचित्रजातत्वादस्यतजातिव्यातिप्रपञ्चपिगुणत्वव्याप्य
जात्येकजातीयवृत्तित्वेगुणत्वव्याप्यैकजातिमद्वृत्तित्वंतत्स्वांसिद्धिकद्रवत्वस्यवृत्तित्वात्मकनानाजातीनामपिप्रत्येक
मत्येवसांसिद्धिकद्रवत्वत्वस्यताहृशद्रवत्वत्ववद्वृत्तित्वावशीतत्वादेस्ताहशस्पर्शत्वादिमद्वृत्तित्वादिजलादिरूपादावतिव्या ति १२३
प्तिद्वर्वारेवतितथापिद्वव्यविभाजकमस्तुपाधिव्याप्यतावच्छेदिकायाद्रव्यविभाजकमुद्र्पाधिसामानाधिकरण्यव्या
प्यापावनानाजातेःसमानाधिकरणगुणत्वव्याप्यजातिमदुपाधिसामानाधिकरण्यंविवक्षणीयंजलत्वादिव्याप्य
तावच्छेदकसांसिद्धिकद्रवत्वशीतत्वाद्युपाधिकोमजातिसामानाधिकरण्यंचनवकापिगुणत्वव्याप्यजातौद्रवत्वत्व
वेताहृशत्वांसिद्धिकद्रवत्वत्वाघात्मकेकजातिसमानाधिकरणत्वेपिताहृशनानाजातिसमानाधिकरण रामः
त्वाभावादतोनातिव्याप्तिः व्याप्यतावच्छेदकत्वेनद्वन्दिसमत्वेपिताहृशनानाजाति त्रहणस्यवृत्ति

रूप त्वंव्याप्यत्वंतुतद्भिन्नाष्टत्तित्वमितिनकोपिदोषः ननुतथापिजलादिरूपादावतिव्याप्तिः जलत्वादेरपिसंयोगाभिघातनोदनत्वाभिघातत्वादिच्छि
त्वादिनानाजात्यवच्छिन्नव्यापकत्वादित्यतआहसंयोगगतेतिजातिभेदाः नोदनत्वाभिघातत्वशिथिलत्वादयः नजलत्वादिसामानाधिकरण
व्याप्याइतिएतत्सहितोयलक्षणाभिप्रायेणायथमलक्षणेतुनजलत्वादिव्याप्यतावच्छेदकाइतिबोध्यंननुनोदनत्वादिमादायैवद्रष्टविशेषा
वेपिनोकादिमादायैवविशेषपाकविशेषजलीयशरीरादिजनकतावच्छेदकजलसंयोगमात्रनिष्ठवैजात्यानामादायातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्य
तआह विशेषगुणेत्विनिरएकजातीयविशेषगुणाष्टत्तीतिवक्तव्यमित्यर्थः ननुतथापिजलरूपेऽतिव्याप्तिः जलत्वस्यस्नेहत्वावान्तरवैलक्ष
ण्यात्मकनानाजात्यवच्छिन्नव्यापकत्वादित्यतआहस्नेहेतितिजातिभेदाः स्नेहत्वावान्तरजातिभेदाः तथाचोक्तरीत्यादिभिन्नत्वेननानाजातिवि
न शेषगुणेनेवतद्धारणादितिभावइत्यर्थोघातिरिक्तस्नेहत्वावान्तरजातेवयिस्नेहेसत्वेजलरूपेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादाहनानेतिनानाजात्यवच्छि
न्नव्यापकत्वस्यतद्व्याप्यजातिसामानाधिकरण्यपर्यन्तनिष्ठपाकजत्वव्यापकमित्यादिक्रमेणविशेषणीयमित्यर्थः पृथिवीस्प
र्शव्यापकोमलत्वकठिनत्वादिमादायलक्षणसमन्वयः अत्रापिनानाजातिरूद्ववादिभिन्नाग्राह्याव्यापकत्वंचतत्समानाधिकरणाभा
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंतेनप्रमेयत्वादिनाव्यापकत्वमादायजलत्वादिरूपेनातिप्रसंगः जलावयवतेजःसंयोगजन्येजलावयवितेजःसंयो
गेसन्निवारणायरूपनिष्ठत्वादिकंयाकजत्वविशेषणमितिभावः सामानाधिकरण्यादिकमित्यादिपदात्स्वत्वव्याप्युत्पत्तिसामानाधि
करणंरूपीयमानाजातिव्यापकंतत्समानाधिकरणादिपरिग्रहः ननुस्वतत्वंवाहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणावृत्तंतद्धजलपरमाणोत्वरूपासिद्धेत

इ९२ वस्तुतो रूपस्थित्वं

गु·शि·टी· द्रायविशेषगुणानामतींद्रियत्वादित्यत आह मूलत्वमिति ननु तथापि वाद्याकाशयोर्व्यभिचार इत्यत आह प्रकृते चेति मूलपदस्य लक्षणायो
:आवश्यकत्वे लाघवादाह मूलपदं चेति स्वयं समूर्त्तमानान्तरमार्गणकारूपयत्नित्वाल्लेति जलावयवितदूपघो:साध्याआपकत्वादाह यत्र धर्मेसा
१२५ ट्टिनिभिन्नासमवायिकारणायोगुणो न समममेदान्वये तदपूर्वकत्वं काप्रीहत्विगुणानामसिद्धमित्यतो आह घटेभिन्नेतिनिनुत्सममवायिकारणा
स्यगुणस्यगुणत्वासिद्धातनत्द्रागरूपकतमप्यसिद्धमित्यत आह यचेति उक्तात्वरसंस्वयमेव उक्तस्यति तेनेति रूपान्यस्मिन पृथिवीत्वादा
पावकयो ५ व्यवच्छेदः घुघ्रगमेषयं पृथिवीत्वायाद्यानामभवइत्यतो ब्यावर्त्येरूपं रूपमात्रमितिमध्याव एवकार:साकल्यार्थक इति भाव:॥ निखिलरूपस्यप
थिवीत्वाद्यार्मभ्युपगमेपिदय: यावत्कयो: पृथिवीत्वायावादानासंभव इत्यतो बाच ध्येयय: यावक्कावितिननुरूपस्यरूपनिष्ठभेदप्रतियोगितेस
तिरूपाभेदावत्वे भेदाभेदपदार्थ: ननु रूपभेदवत्वेसति रूपाभेदवत्वं तदर्थ:रूपं रूपभेदवन्नाप्राप्रमितिविषयोभवतीत्यर्थ: कस्यरूपं रूपाभिन्नं १२५
रूपेद्रुपाभेद स्यादित्यभिप्रायकाशापासंगते: रूपे रूपभेदाभेदस्यौभयानुपपादकत्वात रूपं चन्योऽन्याभावस्याब्याप्यवृत्तित्वसाधनमनुपयुक्तं अन्योन्याभाव
स्याव्याप्यवृत्तित्वं विनायि निरूक्तभेदाभेदसंभवादित्यतो भेदाभेदशब्दमुख्यपरतयैवब्याचष्टे भेद इति भेदाभेद: भेदाभेदपदार्थ:रूपाभिन्नत्व
मितिभेदाभेद इत्यनुपपत्तेतदभाववत्वं रूपप्रतियोगिकभेदाभाववत्वं भेदाभेद इत्यनुसन्यते तत्र चेत्यादृशभेदाभेदपदार्थद्वयोः किंमानमित्यत आ
ह भयायेवेति निरूक्तोभयरूपभेदाभेदं ने वेत्यर्थः सैव तादृशी घटतीति स्वनतुं भावत्वसाध्याव्याप्यत्वमभावत्वस्याव्याप्तत्वेसति समभावत्वव्याप्य राम
त्वेतच्चान्योन्याभावत्वात्यंताभावत्वयोरसिद्धं तयोरभावत्वव्याप्यत्वात्यंताभावान्योन्याभावान्यतरत्वस्यब्याप्यत्वात्तत्त्वात्यंताभावत्वस्य भावत्वव्याप्यत्व

५२

वस्तुतो

सर्गाभवत्वेव्याप्यत्वाच्चतथा च सत्वरूपासिद्धिदृष्टांतासिद्धिरित्यत आह ध्वंसाभावत्वेति नोपादेयमितिधर्मविशेषणं नोपादेयमित्यर्थ: ननु तदनुपादा
नेध्वंसत्वप्रागभावत्वयोरेवव्यभिचार इत्यत आह व्याप्यत्वमिति तयो:ध्वंसप्रागभावयो:स्वाभावसामानाधिकरण्यादिति स्वाभावसामानाधिकरण्यादित्यर्थ:
तथा च ध्वंसत्वप्रागभावत्वयोरपिसाध्यसमानव्यभिचार इतिभाव:ननु स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेनैव तत्स्वाभावाधिकरणत्वं निरुक्तं साध्यं स्वपदं
प्रतियोगिपरमतो ध्वंसप्रागभावयो:प्रतियोगिसमवायिनि स्वाभावसामानाधिकरण्यमादायन व्यभिचारोनो संभव इत्यत आह एककालावच्छे का.४
देनेति स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेनेत्यर्थ:विवक्षाया:साध्येस्वाभावाधिकरणत्वाविवक्षाया:युगपदिति इदानीमुक्तरूपभिन्न:पट:मुक्त इतियु
ग्रे६ गपद्भेदाभेदप्रतीत्युपपन्नत्वमित्यर्थ:तथा विवक्षणे साध्ये स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेन सर्वाविधिकरणतावविवक्षणे ध्येयाख्याप्यत्वाहारदिति आप्या अ
दर्शित प्यवृत्तित्वं ध्वंसप्रागभावादौ ध्वंसप्रागभावयो:साध्यसत्वेन व्यभिचाराभावादितिभाव: नियतरूपप्रतियोगिकघटाद्यनुयोगिकसमवायस्य
नित्यतायाञ्चेरनुगमादाह नित्ययोविति ननु रूपत्वादिकमिति रूपपरमाणंवतरप्रवेशाद्दारंभकाकारेच गौरव मिति भाव: अधीनत्वादिति
व्याप्यत्वादित्यर्थ:तेन तत्तन्न्यते तयो नित्यत्वेपि नासंगति:तन्मस्यापिईश्वरज्ञानादेरपि नैवेव भिसामान्यलक्षणादिजन्यासम्बदादिप्रत्यक्षविषयत्व
मादापद्यपगवजन्यज्ञानादौ व्यभिचारो दुर्वार इत्यत आह अस्मदादौत्यनेन नचेतितै शिवत्वादि नितत्वयेनीलपीतादेरेकैकत्वादिति भाव: आश्रयमात्रं चेति
चेति आश्रयमात्रेन समं सं निकर्षं विनाचेत्यर्थ: आश्रयाभिन्नत्वादिति: आश्रयघटितसन्निकर्षवेद्यत्वादित्यर्थ:इति गुणादीधितिरहस्येरूपग्रन्थरह
स्य॥ योगिनामिसेवबाह्यकरणाधीनेति तेनेवोध्यं इत्तरत्र योगिनामीश्वरस्यवेतिद्धयमपिलौकिकत्वमितियथाश्रुतेसामान्यलक्षणादिनाबाह्यत्विवि
तिभाव: आग्राहच्छ्राख्याविवरणायचेत्विमधर्मविशेषगत्वात्सयोवत्मुक्ताविचारणेनेवकारस्यमाथक्यत्वादाह एवकारेणेतियथाश्रुतत्वं हि रिद्रियपदा

५२

नुरोधेनाह स्सनेनेति सजातीयेति सजातीय गोचर पर मित्यर्थः तेनेतिसर्वज्ञान साधारणंपि विशेषासिद्धिरूपा कृतिर्नं तद्सजातीये विवक्षणेन रसस्पर
सत्वं जकत्वेपि रसव्यंजकत्वा सिद्धिरूपाकृतिर्न भेदगर्भ विवक्षणेन स्वव्यंजकत्वेपि भिन्नसजातीय व्यंजकत्वासिद्धिर्नेत्यर्थः नयनमितितथा चव्य
भिचार इतिभावः अभिचारस्यानंतरमाह नवेतिताहृशोति भिन्नसजातीय साक्षात्कार करणेत्यर्थः सामान्याकारेण विशेषमादायाप्तिः साध्यसिद्धि
श्चेत्याशयेनाह अन्यचेति सिद्धसाधनमितिअर्थांतरमित्यर्थः सामान्यरूपे धर्मिधर्मविवेकं हेतावितिसजातीय व्यंजकव्यंजनयवन स्पर्शजातांपव त्वे
नव्यभिचारादितिभावः उदासइतितेननार्थांतरमित्यर्थः एतच्छहेतुस्यग्राह्यांतव्याख्याने हेतावपरमाह स्नेहादेविति रसस्येतिहेतौ भेदगर्भ स्पंदेव
र्थोणाविवक्षणादितिभावः सिद्धिसाधनं रसनस्यापिपक्षत्वे तदसमसजातीयबेनजलांतरेत्र्यर्थांतरपरिमाणासेतिताहृश रूपादिग्राहकोयोगुणः परिमा
णानूपादितत्जातीय मितिहृष्टांता सिद्धादिवारणायेत्यर्थः महत्वस्येतिमात्रे भिन्नसजातीयसाक्षात्कारकारणोमुकत्वान्नाहृशदीर्घत्वं व्यंजकमहत्व
वत्वेनैव हृष्टांतादिदितिभावः इत्यंतियन्मते ताहृशग्राहकयहजलन्नजातीयत्व भिन्नसाक्षात्कारेत्यादिना प्रकृतीताहृशग्रहे घटादिमात्रः कृपालादेस्ता
हृशसाध्याहृवायोर्दतिञ्चत्रग्राहकांतं प्रकाशोत्रकारणांतार्थः भिन्नसजातीयेतिवो ध्यंवायोः स्पर्शस्येव विशेषगुणत्वादिंद्रियांतानुपादानं ग्राह्य
तित्व गिंद्रियस्पर्शव्यंजकत्वाभ्युपगमेतज्जातीयेन सिद्धसाधनवारणायतदनभ्युपगमेन स्वरूपकथनं विशेषयदात संयोगमादायव्रो क्रेरो
र्यजलपक्षकेतुरूपेण सिद्धिसाधनवारणायोक्तमजूवर्थोग्रः अन्नथाच भिन्नसजातीयग्राहकस्वसमानजातीन्द्रियग्राह्यजातीयवदितिसंदुसा
ध्यं एवं वज्ज्ञमारोधतपक्षकेद्रतिभावः तथाचेतिथपिवदंतं मनसिव्यभिचारवारणायहेतूनां पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तितावत्साध्यसरसनेंद्रियग्राह्यरसेव्यभि
प्रत्येकपर्यवसानाद्व्यभिचारः साजात्यनिरूपकत्वेनहेतुस्थगुणस्यापि विशेषणत्वादित्याह ~~आश्रयत इति~~ गृहीतरसे तिनीरसेत्यर्थः ग्राह्यजातीयेसा

रि२

ध्येयग्राह्याभावस्याद्योषत्वादितिध्येयं व्यभिचारेतिवायुपक्षकेसाध्यव्यभिचाराद्रसंगेनताद्रूप्यालाभायश्चायत्याद्रसनवाधभावग्राहकत्वेनार्थांतरापत्तेः जलादि
पक्षकेतुव्यभिचारस्वारणायायातिभावः स्वयंनिरूक्तमनुमानमाहरसइतिन्यायगतिलाघवादितेतिभावः चीतिविशिष्टदार्भत्वादिवीतिचित्यर्थः प्रकाशोक्त
विरोधमुद्धरतिनिष्कृमणोकवेतिद्धचिकर्म्मणोप्यव्याप्यवृत्तित्वंरावस्थापयतिश्चस्य हृमानातिरूपस्याव्याप्यवृत्तित्वं व्यवस्थापयतिश्रणमेतिरूपत्वे
नेतिजतरूपेष्पुक्तर्याप्कपर्यवनावो कचित्त्वाभ्युपगमेतदनभ्युपगमेतुपार्थिवरूपत्वेनेतिद्ध विजातीयेत्यादिकेचिदित्यंतंचित्रमाञ्जनस्यसाधार
णार्थमाहचित्रत्वादिरिक्तेतितद्वत्ति विशेषणंताहृशविशिष्टभिन्नाजातिश्चित्रत्वंनीलाद्यपेक्षयापीतत्वादिवेतिभावः तत्समवायितिनीलरूपसमवायि
निकपालेसमवेतंद्रव्यं घटादितत्समवायिनिकपालांतरेपीतिरूपसमवायेइत्यादिनिर्थः चित्रमितितत्रदयमितत्वेनानुगमः सुद्दइतिभाव
: प्रकाशोक्तयुक्तंतद्रूषयतिएकमितित्रनरूपसमहेननुतन्नकपालनिष्ठनेकेनलीलनपीतेनचरूपारद्भेतिप्रसंगोऽश्चतआहश्चवयवेतिन
हिसर्वावच्छेदेनननयेयुनतआह प्रतिवप्रातितिविजातीयसंवलनंकर्त्तं पाकजोत्पत्तितिपाकजानामुत्पत्तीत्यर्थेरूपादीनामित्यनन्वयात्पाक
जत्वेनरूपेणेतिमूलोपेइत्यालघुमर्थंसाहपाकजायाइतितदेत्यस्तदानीमितिव्याख्यानंतघारंभकेश्चितिभावेनतदितिशद्वइमेतन्माचवोधना
यानचततमारंभकेश्विमस्यघटाद्यारंभकेश्चिदितिमूलेव्याख्यानातसमस्तत कछन्नेतिवाच्यंतथासतिघटादेनितिषद्यतंस्यानन्वयात्नाचतस्या
व्याभिघातादिनान्वयः घटाद्यभिघातादेवनुषु कर्म्मानुत्पत्तेः तथाघटादेनित्यस्यारंभकेश्चितनेनान्वयः एतदभिप्रायेणेवादिपदेनावयवपरिग्रहः उक्त
: तदेतस्यचाग्राभिघातोनेदनातेत्यन्वयातासिद्धद्दयंसाक्षादितिघनुकायेकृत्याश्चवयविनामवृत्सभावतयाघ्याचक्षेपार्थिवमिसाहिसकलेत्याचार्य
व्याख्यानुसारेणतदा व्याख्यायांघटादेवितिषद्धान्वयानुमाहमध्यतामितन्मतेव्यादिपदेनसकलयार्थिवपरिग्रहात कुतोघनुकपर्यंतेतिव्याख्यामि

गु॰कि॰टी॰ तत आह योग्यताकरणादिति तदेतेनेदं हृदयं ख्यापयति द्वयोरपि स्वयमसथ्यः आरब्धं तत्कर्मान्तरनिरासाय दूरयते घ्रन्तेव नाशानुगुणानीति यस्मादिति
तथा चतेभ्य इति वक्तुं वचनं न युक्तमित्याशयः। कार्यद्रव्यं वनस्तावित तत आह अनुगत इति नाम्यदूर्ध्वेति षष्ठी तत्पुरुषः सद्रूपेति विशेषार्थपादानेषां तास्यं
संयोगस्येति हेतुगर्भमिदं समन्वयः क्रियाया द्रव्यमिः पञ्चमीतः पंचानां तज्जन्यानामुपन्यासः क्रियायाश्चार्थकनाशानुगुणा क्रियायाश्चार्थे क्रियानाशात्तिकर्मवति
१२६ कर्मोत्पत्तेः अग्रे पूर्वक्रियानाशोऽन्त्यः स्यादिति परमाणोः स्योत्थितार्थः क्रियान्तरे तस्येति तद्भावादुत्तरं स्येति परमाणोः बन्नेत्यर्थः पूर्वतरं जनकः न पू
त्वात तरस्मात्कालेनैवपूर्वसंयोगस्यादर्शनाज्ञकस्म्मनेतत तथा च परमाणोरकत्वम तत आह अस्मश्चेति प्रकाशोऽन्नयुक्तिं द्रव्यतिकार्यं तिताहृशेतितथा च कार्य्या
रम्भेपि परमाणोः पाक इति भावः कश्चिकार्यावष्टम्भेन पाकदर्शनप्रसंगापितथेतिप्रकाशोन्नंद्रव्यंत्वपके तिभाष्योन्नमाशंका निरस्यति न चेतित तस्तु बोधे
नतास्त्रमस्रवेति विनाशादित्यादि पदेन वन्ह्यादिपरिग्रहः ननु नैव पूर्वतं नस्य परमाणोः कत्वमिति समवहमान तं प्रत्याऽऽस्र वेति द्वितीयादेरिति यथा पाकप्रकारः
स्यापि यदेशांतरवृत्तीनां पूर्वस्थानाम् नाशकत्वं संभवतीति तथापि शब्दजस्येव शब्दस्य शब्दनाशकत्वमिति मतेनेदं शब्दान्तरणामिति तथा च स्वस्याश्रा १२५
पत्वेपि न स्वनाशकत्वमिति भावः अन्यथा स्वदुतंगादिविशेषगुणा नन्वेवं ताभाकार्योकारणाभावकत्पनेप तत आह अधिकमिति सर्वत्र कारणानाशक्यत्वम
शकत्वाऽपि सिद्धमिति भावः कश्चिद्घम्मचेत्यादि पाठः यदयस्येति कार्येस्यसमेनानाहितं तच्चकार्ये द्वयं परत्वमपरत्वं चेति ध्येयं द्यणुकादीति आदिप
देन समवायिकारणघटादिपरिग्रहः द्वयस्य नाशद्वयो जनकतानाशत्रितयो गिनिकार्यसिति मसंतं तु तीतं तु संयोगादिवारम यत्पश्चात्तेनैव गौरवदंडदेनापि
ग्रहणम् तं तु मानाचोक्त्वा हि त्वा द्विकारणाय चमरद्नु तत्रपद्टादिषाभाववदाकरणायत्स मवेतेतिने नपट भागन्ताससमवैशिष्टकारणासुनाशास राम
कालस्वस्मात्पटस्यस्थितोथ स्र गोनाशोनस्यात् असमवायिनाशपदेन वालस्यनाशोमिश्नावाहकारणत्वेविति घटादेरितितिरिक्षत्पटाणु भावनाश

स्यादत्वमुपगमेपि बोध्यः अन्यथा ततम्वतहोप घ्रसंगत एवं जन्यमानस्यकाल्योपाधित्वानस्युपगमेतद्याद्यन्नकारणता प्रवेशोपादेवं बोध्यं अन्यथातं तु मानलप
रेतस्य कर्मादेरपि कालोपाधितयापटद्वारणास्मन्नाशान्नटनाशापत्तेः सर्गादेतत्कारणतोक्ता दप्यानिस्तारादिति ध्येयं प्रकाशेस्तिसप्तमीत्वम मितितथा च स्थ
लेते यात्परमाणौ नामितिव्याख्यानं भाष्यस्थानुस्थितिसप्तम्यर्थविवरणमिति तात्पर्यं प्रकाशे व्याख्याने चतुर्थे पंचमेवेति घ्राणकारंभकसंयोगनाशा
नंतरकणोविभागजविभागान्तरणोविभागजविभागइति मतेद्यणुकनाशाच्चतुर्थकणाद्यणुकनाशानंतरक्षणेमतापीति मते द्वणुकनाशात्पर मंक्ष
णेताहृशाक्रियानाशः यथाक्रमंपंचमेषष्ठेति बोध्यं एवंलोक्नारंभाविनमिमस्यस्य रूयारंभकसंयोगनाशंदव्यनाशं वेत्यर्थो नन्क्रमेणादशेकादशक्षणेति
बोध्यंतमिति छोन्नरंभादिनं किंचित्पदार्थमित्यर्थः अनंगीकर्त्तमतेइति कारणाऽमात्रविभागकाल आकाशादिदेशविभागांगीकर्तमत इत्यर्थः एवं च का
रणमात्रविभागादिनेकदापूर्वदेशविश्लेषेतत्परमाणौ कर्मनिवृत्यादिकमष्टमादि द्वाह्मेष्ठापावुकारंभकयोगि घ्रनुकस्यामादिनाशसमकालं
शोपोद्भवपरकालं तान्यपनमाणौकर्मानभवति घ्णुके रूपाद्युपचंमादिनवमांतेगतिमात्रभेदेन प्रक्रियासंग्रहः पवमानुदहनयोगात् निश्चतिक्र
योः त्परमाणोक्रियया दिक्रि चतुःक्षणाद्युपक्रियमाणसंभूतं तत्रप्रतिबंधकाभावरूपस्यद्यणुकनाशस्य क्षणाघ्राणकांतरजन्मासंभ
वात्क्षणाध्रक्रियामुपेक्ष्यवियुत क्षणमुत्पादयतिघ्राणकेति विनस्पद्व्यस्थमनेनकारणतावच्छेदकस्यापि पूर्ववान्नें वंदर्शितं तत्रद्य
णुकादेरूपादेरितित्पादइत्यनुषज्यतेसयोवत्रि क्षणाचतुःक्षणमाहरूपादन्तरेतिवन्तुर्थक्षणइतिवन्तुर्थक्षणोद्यणुकेरूपादेरुत्पादइत्यर्थः
क्षणाहयमितिश्यामादिनिवृत्तिरन्नाघुस्त्रि क्षणापोदिम र्थः नव्यास्तु द्यणुकनषाः ततः श्यामादिनिवृत्तिः परमाणांतरसंयोगोततः
परमाणौ नन्नघनुकोसन्नीततो घ्राणकगुणोत्पत्तिदिति वतुः क्षणायामुत्पत्तिः क्षणमात्रेघ्राणकेना रूपादिकं कारणाता ११ ११

४

गु.शि.टि. वच्छेदकस्य हेतुर्विनिवानियमात् यादृक्विशेषरूपितिहेत्वाभावविस्पर्शस्यकाररणतावच्छेदकस्यानिरूपितत्वे वांधकाभावोऽयत्नेवविरोधात्तथाकार्य
नवच्छंमःस्यहेतुर्विसत्वातदमाकोसन्निकालेपरमाणावुत्कोऽयन्नेस्यविरोधादित्यादुःव्यवहारस्त्वसिद्धिवितिप्रकारणोस्वहेतुमपेक्ष्य
१२८ उत्तरणोत्पुक्तंननूपेक्षाबुद्धिजन्यज्ञानसुखादौव्यभिचारोअतआहअपेक्षापरूतिअपेक्षापदंसाध्येऽपेक्षणीयंनदेयमित्यर्थः।त
र्हिबुद्धिजन्यमात्रेसाध्येहेतौकार्यत्वादधिकंस्पर्शंयर्थामतआहअदृष्टेतिअदृष्टद्वारादीदानादिज्ञानजन्यत्वेनार्थात्स्वारणायाद्वारकांतंभा
ज्ञानत्वेतत्तद्वाररणाफलमेतिभावःज्ञानस्यास्यादृष्टद्वारकत्वाज्जन्यपदमस्पंहितायमाक्षीतेनेतिसाध्येयेक्षापदोपेक्षणोनेसमर्थःबुद्धिजन्यस्य
त्वसाध्याकरणास्यफलमाहनवेतिहेतोनितिशेषःविशेष्यतिकार्यत्वाधिकेत्यर्थःसाक्षात्कारीविनानेनुविवक्षितसाध्यस्यपरमाणुदि
निष्ठस्यागोद्विकालानेहित्वादौबाधःतदास्मदाद्यानुमानिकाद्यपेक्षाबुद्धेस्तादृशस्यासंभवाततत्रभागासिद्धिरपिवेद्यत्वस्यलौकिकप्रत्यक्ष
विषयत्वपर्यवसत्वस्वरूपमारणावादतत्राहयोग्यमितिभावतेतितथावभावत्वमितीत्यर्थःग्राह्यामीतिज्ञानेध्वंसेनिरुक्तज्ञानजन्यत्वसत्वाते
ज्ञानादीतिनोक्तंवदंतानिगाछादेरुत्तरकालेज्ञानोत्पत्तिनियमाभावस्यैवदंदोध्यंरूपादीतिआदिपदेनात्मनोपिपरिग्रहःननुविवक्षितेनभावत्वेस १२८
तीत्यनेनविशिष्टनियमेनेत्यादियथाश्रुतमपिनतद्वारसामतआहतदर्थइतितत्रमत्येत्तरूपत्वादिवारणायपुरुषद्वयवेद्यत्वमेतिएकत्रसख्या
यांनदनंतेयोधर्मोनूपत्वरूपत्वादिस्तत्पत्यत्वेसतीत्यर्थःवेद्यपदेलौकिकप्रत्यक्षविषयपरंअन्यथाहिप्नादेरपिपुरुषद्वयेनग्रहादिनावि
द्यत्वादसिद्धिस्तादृशमत्वादिसत्वेनासिद्धिवारणायैवत्वाह।जातिधर्मपरसंभवेतत्परंअन्यथाएकत्वाभावादःपुरुषद्वयवेद्यघटादिद्वित्वस्ताद राम
शस्यसत्वेनासिद्धापत्तेःवेद्यत्वंलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वंअन्यथागुरुत्वादेस्तारणात।विशेषविशेष्यभागःपूरणीयमितिएकत्वाग्नेद्यत्वादितिप्रकाशेवा

त्वमित्यर्थःअन्यथानिरुक्तहेतोरेकत्वव्यभिचारादितिभावःमतांतरमाहपुरुषेतितत्रापिवेद्यपदहृत्यंलौकिकविषयपरंहृत्रिसमवायःघटादी
नित्यापितादृशरूपादिसमवायत्वादितिभावःचिंत्यमितिनिरुक्तज्ञानाजन्यप्रत्यक्षादिविशेषव्यभिचारादितिभावःलघुहेतुमाहजन्यत्वइति
तद्दमात्मत्वसरिमाणादौव्यभिचारवाधकंस्वेमायेसक्कादिधंसिव्यभिचाराद्वाहजन्यभावविवेतिघटादिवारणायपुरुषेत्यादिघटत्वशब्दत्वा
नतादृशग्रहणायोग्यत्वेनज्ञिन्नत्वहित्वसुखादीनानिर्विकल्पकादिवारणायइत्यत्वादितिलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थःअभिलापोपूनी
तसुखादावपितादृशज्ञानजन्यत्वात्सुपष्टमात्रव्यभिचारःस्वेतिवैशेषिकेत्यर्थःपरस्यमीमांसकस्यप्रसिद्धेःहेत्वसिद्धेःगुणादीतिप्रसक्तमात्रएकेमा
द्विनापरोजन्यशेषःजन्यतायाइतिनहिजन्यमुणादिनृत्त्तीतिद्वित्वादौजन्यत्वंमिसेववोशेषिकस्यकृतद्वयत्वमित्यर्थःतथाचजन्यत्वातिरिक्त
साधनमिदंमतांतरमितिभावःएवेकेतिनानाव्यक्तिकतत्पर्यकत्वाद्वित्वादेःसमानदेशत्वाभावेनहेत्वसिद्धेरितिभावःनानाव्यक्तिकत्वेप्युपपादय
तितदधिकेतितदनधिकरणेतिद्वित्वादःघटत्वाद्यापाणत्वादिव्यभिचारवारणायसमप्रियत्तद्वयरूपंसमानदेशत्वंवक्तव्यंतत्तद्वित्वःयद्विति
त्वादेर्हेतोःसिद्धिःउक्तव्यभिचारवारणावेतिभावःभिन्नायांद्वित्वादिव्याश्रयाणांघटादीनामपिनिवृक्तत्वेद्वित्वविनाश्यतरतिव्याख्यानसंगतमतआह
द्वित्वादीनाभिभिचारणामनुपपत्तिमितनूयप्रत्येकविश्रांतेरितिद्वित्वादिविशेषणासंगतंतेनैषामेकैकस्मिन्नपर्याप्तत्वादतोव्याप्यवेध्वेकाश्रवे
तिप्रत्येकस्यात्वस्यस्वस्याश्रयेविश्रांतेरित्यर्थःवस्तुतःप्रत्येकंप्रभिन्नविश्रांतेरननुगतेविस्पर्थोतयथाश्रुतमेवसम्यक्अविरोधादितिमूले
यथाश्रुतमेवभेदप्रमाणाभावादित्यस्यायपाठस्तथायावप्रज्ञातोपरितात्वाद्वित्वविनाशेविरोधादितिपाठेतुहेर्ववेवहेतुरितिव्यंतत्र
विरोधप्रसंगादित्यूर्ध्वचान्वितःप्रकाशानुमतोऽयंहेतुरुदहरइतिभावःतन्मतेनेतिमीमांसकमतेनद्वित्वादेरेकैकस्यसर्वद्रव्यवृत्तित्वादिति

गु॰शि॰टि॰

१२८

भावः स्वसमवेतइतिवैशेषिकमतेहित्वादौगुणाहेतौविपर्य्ययस्यापर्य्यवसानादित्यर्थः आपतौवैशेषिकानुसारेणोत्पत्तौपतेत्तत्रापोष्णापत्तेर्दोषमाहसवर्त्तेतिसामान्य
मनुगतोधर्म्मः सामान्यन्तूपकेपप्रकाशेकूवाधकमुद्धरतिनित्यस्येतिव्यासज्येतिउभयानिरूपितत्वइत्यर्थः यथाश्रितेतुसंयोगादेः प्रत्येकपर्य्याप्तत्वादितिध्येयंश्रये
श्वाबुद्धिविशेषवत्यापत्तेसम्लादिश्ववाधकमुद्धरतिभिन्नेतिहित्वादेः सत्वादिभिन्नत्वपक्षाशाद्युक्तंवाधकमुद्धरतितुल्येतिअनुगतेतिसामान्यसके स्वश्यानंगीका
रादेशीकारस्तुक्तंश्रयातिविरुद्धधर्म्मोद्भावनुपपत्तिरपिनाहघपर्य्याप्तत्वेनिकत्वसमुच्चापत्तेस्वमतमाहपरइतिश्रुतेनिष्पद्यतिर्हित्वादेर्वितत्वेवाध
कमाहघातिस्विकेतिएकत्वमेतिभावः पितहित्वंनघामितिप्रसवादित्यर्थः आश्रयेतियुगपदुत्पन्नविशिष्टयावत्स्वाश्रयस्यहित्वादेर्यावत्स्वाश्रयोत्प
दादेवोत्पत्तादितिकूमोत्पन्नेस्वाश्रयेचरमोत्पन्नाश्रयोत्पादादेवोत्पादः प्रथमोत्पन्नमात्रेहित्वाद्युत्पत्त्यापत्तेःकूमवत्त्वेतुस्वाश्रयेप्रथमंनष्टस्वाश्रयस्यनाशे
नाशः यत्किंचित्स्वाश्रयनाशाद्धित्वहित्वादिनाशापत्त्यापत्तेरपेक्षाबुद्धिकत्वेपियथायथंतोध्वंसनाशहित्वायकृतोएकत्वस्यासमवायिकारणस्योत्पादान्तद्धि
त्वाहित्वादासंभवोऽतआहआसमवायातिआश्रयस्येतिहित्वाश्रयोघटपटादितदाश्रयस्यकपालादेरित्यर्थः एकत्वस्यगुणान्तरविरहादाहपरिमाणात्वेति १२८
तस्यथान्निकहान्निकत्वहित्वादेर्नानापुरुषापेक्षाबुद्धिभेदाद्भिन्नत्वमितिसिद्धांतहृपयितुमाहएकहान्निकमितिसामयोसमविकप्रयंगात्तपित्वत्त्रआहतुल्यव्य
क्तिहृनिकेतिद्वयोरुत्पन्नस्यहृतिवधवत्वात्तएककालोनविनाहसामग्रभेदादितिपाकजन्यवस्थादिप्रागभावभेदाद्वदोः तत्राहप्रागभावेतिश्रुवफल
भेदासिद्धेस्तथात्वस्यनविरहादितिभावः नहिरूपादिवत्तत्संख्याहित्वादिकंगन्धत्वेतआहबुद्धेतिअपेक्षेतिप्रत्येकसत्वम्नानाहित्वाजन्योघटादिस्त्वगुण
नादिग्रहोन्यभेदाहित्वापिगृह्यतेतथाप्रसंगात्स्यादितिभावः प्रमाणाभवंकः स्वभावविशेषोऽतआहतद्वायेतिगृह्यतइत्यनेनापेक्षाबुद्धिजन्यसुखादिसं राम
धरणाविषयत्वभावव्यक्तः नचापेक्षाबुद्धिजन्यसंयोगादौतादृशस्वभावनित्यतआहस्थायेतियद्वाउभयोरपेक्षाबुद्धिभ्यांजनितानेकंहित्वमुभाभ्यांगृह्यतइत्य

स्युपगमेतत्साधारणमाहस्थायेतियद्देनेहित्वादिप्रत्यक्षमद्दगौरवादक्षिकत्वात्सहनेकमिकेतिहित्वादेर्निर्विकल्पकेनापेक्षाबुद्ध्यर्थकेनापिहित्वाद्यनंतरंजन्येतेसमर्थ
: पूर्वहित्वादिनैवताहशबुध्युपपन्नोतन्नप्रमाणाभावइतिभावः नानापुरुषीयेतिप्रयंतार्थंयुक्तंप्रतिनितदज्ञत्वंकर्थयत्वाभावापत्तिंदूषयतिहित्वत्रित्वादी
नामितिस्त्वाधिकेत्यनेनैकावच्छेदेनसमानदेशत्वस्यहेतुविशेषणस्याभावोदर्शितः नचतत्त्वाधिकदेशापर्य्याप्तिवृत्तिकत्वंसमानदेशत्वेत्याख्यायहेतुस्तथैव
संप्रमितउतिवाच्यंतत्र्यायाप्रयोजकत्वेनापर्य्याप्तेः आचार्य्यैःवस्तुसमासाहित्वाहिपृथक्त्वादीनांपंजकनियमाभावापत्तिमिष्टापत्तितयाहघयति
हिपृथक्त्वादविनितिव्यत्ययपीत्यादिनास्वयंदर्शनानिसंगत्यनुशयादाहवस्तुतइतित्रापिनाप्रथक्त्वंप्रथेवस्प्रमाणः पृथक्त्वमात्रेमानाभा
वमचिंत्यः नचान्योन्याभावनुपेप्रथक्त्वेहवरूमाराणेविधायकनियमाभावापत्तिविनितिवाच्यंहित्वादावधिकदेशहत्तित्वेनतत्राप्यकासिद्धेवितिभा
वः नियमाचनिष्टहित्वादेः स्वाश्रयोत्पातयादासंभवादाहनिसेधितिनिसेधुसर्वेषुहितमेकंएवहित्वादितथाचनमिथोव्यभिचारइतिभावः उ
भौतिवैलक्षण्यात्ज्ञानेवहित्वादिकमित्याश्रयेनाहत्वातेतितद्हिंसमानविषयोः कथंमिथोव्यभिचारोऽतआहत्रनित्ययोरितियदन्ताहित्वौष्णे
दशकटप्रतियोगिकयोविवितिशेषः विशेषाभावादिनिघटपटत्वाभावयोः शकटादौसमानविषयोर्मिथोव्यभिचारात्तदेजातौवत्तथाविरो
धीयदिप्रमाणाप्रसवइतिभावः तदुत्पादेतिअत्रनित्यहृत्येकत्वादिकमेवासमवायिकारणमितिमंतव्यंउत्तरेयेतिसत्त्वमात्रस्यतथात्वेइत्यर्थ
: अत्रहित्वाद्यधिकरणायाश्रयस्ययदेकत्वादितदेवासमवायिकारणमितिमंतव्यंगुणादाववातितथाचएकोगुणइत्यादिरव्ययवत्वसम
र्थितइतिभावः अन्नेहित्वादिः आहविद्यन्तः कल्पितपावः तन्नजातिलक्षणोसत्यंतेहित्वादिकारणायतत्स्यहित्वात्वादिसमवायारितिवोध्यंअतए
वअनरप्रथक्त्वामवच्छेहादेवअग्रेप्रथक्त्वंग्रथेवस्पातिअप्याख्येनतुलंनांतरोक्तमेकत्वंपरिमाणमेवविदिष्टवक्ष्यन्तेतर्हिरूपाद्येक

गु.शि.टी. व्यक्तिरूपावच्छेदकत्वं: अनलस्येति त्यजत्याहतत्त्वात्पर्यमिति अनंतरशब्दस्य तात्पर्यं प्रदर्शितमेकेषु नृपादिषु मध्ये संख्यामात्रस्यावच्छेदकत्व
१२९ थाच पुनः शब्देन नृपादिपरिमाणावच्छेदकेऽक्रियमाणेऽनंतराशङ्कः संख्यामात्रस्य पृथक्त्वसाधर्म्यावच्छेदकत्वावच्छेदेन पृथक्त्वसाधर्म्यं नृ
पेपथ्येव समइतिभावः अत्र तन्मूलं व्याचष्टे व्याचष्टे प्रादयस्त्वत्रेति विभागस्येति विभागमात्रमादिपदग्राह्यं व्यक्तिभेदाद् कुवचनमिति भा
वः। मुहूर्तस्येति विभागविशेषणात्वे सकर्मकस्यार्थः उत्तरविशेषणान्ते यथाक्रमं तस्यापर्थः विशिष्टस्य प्रकाशोक्तरूपेणाविवक्षितस्य पृथक्त्वेऽपि
पृथक्त्वादित्यर्थः तत्र पृथक्त्वान्यतिजातिमद्विशेषणात् पृथक्त्वव्यावृत्तिः द्वितीयहेत्वंतं हूयाज्जातिविशेषणाद्रूपादिव्यावृत्तिः उक्ताघ
याक्रान्तानुगतेति भावः यथाश्रुतमूलत्वसलिलादिपरमाणुरूपापरिग्रहभ्रमनिवारणाय माह तद्गुणान्तिस्येकत्वेमपीत्यथ तच्छब्देन प
रमानुपरामर्शात् आकाशादिर्न लभ्यते अत आह तत्त्वं वंधरक्तिकाद्येतरतिरूपेक्षितएकत्वं न तु सर्वत्रेति भावः प्रकाशोक्तं यथाश्रुतं भ्रमेत्वा १२८
तंनपरार्द्धसंख्यायाः पुरुषांतरापेक्षाबुद्धिजन्यपरार्द्धेतरस्य व्यापकस्य सत्वात्तमाह जिकं संख्यास्वत्वं च संख्यामात्रस्येत्यन्यथा व्याचष्टे स्वविजातीयेति
तित्वजातीयसंख्यासामान्याभावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः नचयत्तदवच्छिन्नतायास्तत्रानष्टेनैव परापेक्षाबुद्ध्यापि द्वित्वाद्युत्पत्तिः अन्येकत्व इति आपित्रित्वेने
कत्वत्रित्वेन विशेषणात् द्वित्वसत्त्वकाले च परार्द्धपर्यंतस्यापेक्षाबुद्ध्या जनकत्वात् तज्जातियातिथिकेचित्तु द्वेत्वरस्येवापेक्षाबुद्ध्यापरसंख्या जनयते सा च
तुल्यव्यक्तिरेकैकेव विच्छिन्नसंख्यात्वताभावसामानाधिकरण्यापरार्द्धत्वमित्याद्युः द्वित्वस्य यत्किंचिदधिकरणे समानाधिकरणे नचित्वादित्वाद्य
प्यत्वाभावसामान्येसामानाधिकरण्यमिति स्वव्याप्येतियाप्यांतेहृत्संतं च अत्र पानंदसमविशेषणांचिह्नोदीर्घे नाव्याप्यतादुक्तदोषानिवासः द्वित्वस्य स्वव्या राम
येनैकत्वेनाव्याप्यत्वादनेकवृत्तिर्थति अतएव एकत्वेपि नातिप्रसंगः मित्यादेर्वापि नियतत्वाद्व्याप्यवादिति यावत्समताद्दशद्वित्वाद्यव्याप्यतानातिप्रसंगः अ

त्वयावद्वित्विपुरस्तुस्वस्वाकसंख्याव्याप्यपदयोः कर्मधारयः तथा च स्वव्याप्यत्वेन द्वित्वयावच्छाप्यसंख्यात्वमर्थः तेन कपालादिनिष्ठद्वित्वस्य स्वव्याप्य
नानेकवृत्तिनाघटादिनाप्यव्याप्यत्वेऽपि तेन भावः ताहृशव्याप्यत्वशालि निघटादौ नातिप्रसंगः प्रकाशोक्तद्वित्वस्योपयुक्तत्वात् ताहृशयटादरलसत्वादि सेवव
व्याप्यं यावत्वं च्चाश्रेयपरंतेन कयोश्चित् द्वित्वांतरासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् अत्र च द्वित्वस्याप्रमेयत्वादिनाद्वित्वादियापकत्वेनातिप्रसंगाद्यारत्वेनेपवि
शेषोरव्याप्यकारांतरेणाहत्त्वाभावेति अत्र त्वाभावासमानाधिकरणैकत्वान्यसामान्याभावसमानाधिकरणसंख्यात्वमर्थः असमानाधिकरणांतद्वि
त्वव्यद्वित्वाद्यभावसामानाधिकरण्येनाप्रसंगमंगायतादृशैकत्वमादाय तद्वारणाय अन्यांतं एवं द्वित्वादावतिप्रसंगवारणाय सामान्याभावेतास्य यं
संख्यापदं पूर्ववत्तद्व्यापकमिति अन्यथा पवतिप्रसंगवारणाय सामान्याभावेतास्यसंख्यापदं पूर्ववत्तद्व्यापकमिति अन्यथा परार्द्धसंख्यायां नित्य
त्वेस्वसमानाधिकरणास्यनष्टं किंचिदाश्रयकस्य द्वित्वादेरव्यापकत्वादप्रसंग इति भावः व्यापकत्वापवेशेन लघुप्रकारमाह अधिकरणावेति उक्त
प्रकारद्वयेन क्रमेणार्थद्वयमाह स्वव्यापकेत्यादि द्वित्वादेरपि स्वसमव्यापकत्वाद्यावदिति तथा च ताद्दश द्वित्वाद्यव्यापकत्वान्नातिप्रसंगः परार्द्धस
तादृशाप्रमेयत्वात्मव्यापकत्वात् संख्येति स्वसमानेति परार्द्धस्यातीतादिसंख्यानामव्यापकत्वात् तुर्थांतिकांतं तद्युगपदुत्पन्नैकत्वादेरपि व्यापकमेवे
त्यशेषः यावत्पदं पूर्ववत् सर्वविषयकोत्पन्नज्ञानाद्यव्यापकत्वात् संख्येति समवायेन आप्यत्वे तु नोपादेयमेव तत्र न चैकरूपाणां द्वित्वादिवत्त्वमह
त्विपरार्द्धस्वव्यापकस्यैतत्त्वरूपाणां निविष्टमानस्य परार्द्धस्याव्यापके आघंलक्षणाव्याप्रमत आह एकत्वेति तथा च तदारचितांतरविशेषेण च तेवर
व्यभिचारात पूर्वपरार्द्धव्यापकेनोत्तरपरार्द्धमिति भावः नन्वेवं यत्रैकपुरुषापेक्षाबुद्धितः परार्द्धमेकमेव तत्र चकारातिरत आह तत्र चेति तथा चैकस्या
परार्द्धसंख्यायाः संख्यांतरसमव्यापकत्वाभावेपि स्वसमव्यापकत्वेन लक्षणसमन्वयः इयं लक्षणाहयंत्वेति परार्द्धसंख्यायान स्वलक्षणाद्वित्वयावदाश्रव

गुनषि॰ टि॰ नित्यंस्वरूपं गौरवन्नस्य समवायित्वासंभवात् अतः स्वव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नं न च प्रतिक्षणं कस्यचिन्नाशात्कथमीदृशोपि नियम [illegible] लक्षणं
हानिस्तत्पूर्वक्षणाद्यन्तित्वनियामकत्वमर्थः अव्यवहितेत्यपि विवक्षितं वैचित्र्यादिति घटविषयत्वद्रव्यसामान्यविषयत्वादिरूपादित्यर्थः अव्या [illegible]रितित्था
१३० चापेक्षाबुद्धौ तादृशयावद्द्रव्यविषयाया एव हेतुत्वं न तु विचित्राया इति भावः द्रव्यत्वापेक्षया घटत्वादेर्न्यूनवृत्तित्वे विपरीतं घटद्रव्यादिव्यवहारा
त्तादृशयावद्घटादिविषया अपि हेतुत्वाभ्युपगमे त्वाहतादृशीतिलक्षणाद्व्युपमि[illegible]त्यर्थः तावच्च स्वस्वपूर्ववर्त्तियावद्द्रव्यविषयापेक्षाबुद्धि
जन्यपरार्द्धं तादृशव्यापकं तज्जातीयत्वं सर्वस्यपरार्द्धस्येति भावः तथेति तादृशव्यापकत्वं न्निविसर्थः विनेकशेषमिति एतच्चैकशेषानुग्रहग्राहिस्ततयो
कं व्यक्तो द्वित्वादिपरार्द्धान्तसंख्यायाएकत्वेभ्यो निष्पत्तिविदितिवाक्यादेकत्वद्वयात्त्वयातच्चतुष्टयादित्यादिक्रमेणापरार्द्धपर्य्यन्तेयतिस्वरूपं द्वित्वबोधोऽभि
भावितएवतादृशैकशेषपुरस्कारेणहूयपर्य्यवसानं तस्मात्स्वसामान्यतद्याद्विप्रकाशोक्रमेणशरणं अतएवमूलेनोत्सुक्तं चैत्यस्यभेदस्यपंचघटाद्यत्रत्रक्रमे
णाघटद्वयंघटत्रयं चेतितात्पर्य्यमित्याहकस्यविनावाच्यकमेक[illegible]यापूर्वत्वेवमानसबोधात्तद्धति दिक्कार्य्येतिसाधर्म्यपदसमवायिकारणा १३०
त्वं निरुक्तं तदेवस्मरणायं कारणत्वेनेत्यं तस्य न कारणत्वमित्यनेनाप्ययः आत्मान्येत्याद्यन्यतत्समवायिकारणत्वेसाधर्म्यव्याख्यानेविद्रत्तस्मार
णीयं तेनतादृशकारणत्वेनव्याख्यातं रूपयतितदेवनिभिरित्तिकारणमात्रेत्यादिवस्तुमात्रशंकाशरीरं वदुर्वचनं रूपयति उदासीनेतिकारणा
मात्रहनिकत्वांतं तथा त्वंस्यात् आह द्वित्वमितिरिति अवयवीतित्वमात्मार्थेनद्वित्वादीत्याद्दिनुके द्वित्वंप्रतितितेविपादिवद्वचनमनादेयं द्वित्वंप्रतितत्र
दासीनैकप्रदेशत्वहितिद्वित्वादीत्यादिपदसमनादेयमितिभावं आंतर[illegible]केतिपरमाणुतोद्यणुकमेवेतिनियमाभ्युपगमेनेत्यर्थः तथा सतिपरमाणुभ्यांद्व राम
णुकजनने रूपयाभिकत्वाभ्यामितिपरमाणुत्रयेणात्रसरेणुजनने नैरे[illegible]तिवद्यथाभिमतमकशेषा[illegible]त्यर्थः एवमेकत्वैरिति आपेक्षोवा

व्य इतिभावः आसंभवमाणः असहमानः कारणगतेनपरम[illegible]गतेन कार्य्ये[illegible]वेकस्यान्ययपरमाणुद्वितेजनपितव्य इत्यनुषंगः द्व्याश्रयोऽपेक्षात्तं
इत्यनुषंगः सान्यैवनुमैवेतिनास्तीत्यतआह द्वित्व इति मूलोक्तमदितासेप्रसंगं मुहुरितिनैष्ठनाशादितिघटविशेषत्वेतिविशेषयदंगातिस्तक
रभयेनमुख्यावारणाधारणाघटत्वजात्यभावस्त्वनायएकेतिसमानपदमेकार्थकमित्यर्थः सभंवइतिप्रकाशकृतात्यविचाराभावस्यदर्शितत्वा
दुक्तंसंभावोदर्शयिष्यते गुणत्वेनेतिपक्षजेद्व्यवारणं द्वित्वादेर्गुणत्वस्योभयवादिसम्मतेवाद्दष्टइत्यात्वेनेवेतिननुद्वित्वस्यपृथक्त्वादिज्ञानस्यहित्वादिविष
यत्वानियमेनद्वित्वहिष्टयक्त्वादेःप्रतिनियतव्यंजकत्वंगयत्वं नास्त्येवकुरत्वस्तन्निषेधआपाद्यतइत्याशंकानिषेधतियद्यपीत्यादि [illegible] द्वयेतिएक
पृथक्त्वद्वयेत्यर्थः तस्यएकपृथक्त्वद्वयज्ञानस्यतादृशोतिएकत्वद्वयज्ञानंहित्वज्ञानेहिपृथक्त्वज्ञानेचकारणमित्येवनेतिप्रतिनियतव्यं
जकत्वंगयत्वस्यापादनस्यनिषेधेनेत्यर्थः स्वरूपेतिस्वस्वसन्निकर्षज्ञानाभ्यां स्वगतानामित्यर्थः एकैकेत्यनेनदोषाभावादांप्रतिनियतव्यंजकत्वस्य
वितं भावपदेनदोषाभावो वा ध्वनितः ननुप्रतिनियताऽनुमापकाऽनुमेयत्वाद्यभिचारः अतआह व्याप्तिश्चेतिलघुरूपेणाहविषयेतिनिरूक्तेतिअधिकस्या
गाविद्धित्वसंग्रहइतिभावः लघुरूपेणाहयद्वेतिलघुरूपेणाहपरंपरेतिसमानदोषपदत्याववर्त्त्यमाह अधिकरणेतिप्रकारच्छेदेनेत्यस्यदेश
कालसाधारणत्वाद्यथायथंतद्यावर्त्त्यमाहमूलेत्यादिभिः विशेष्यमितिसमानेन्द्रियग्राह्यत्वमित्यर्थः समानपदस्यसदृशात्मकत्वेन
चानुद्धारणादाहएकेतिसमानासन्नकर्षकेस्फुरितमभावंकोषात्तुसमानशब्देनैकत्वसुक्षमेन एकमनोग्राह्यत्वेपिरूपरसाद्यादेःसमा
हर्वाःस्फुरितिदुपनयवशात्तयोस्तथात्वात्समस्येवेत्यतआहमौलिकेतिलघुरूपेणाहएकज्ञानेतिकदाचिदितिसाधशोः [illegible]दःसमा

गु॰ टि॰ टि॰ नाधिकरणद्रव्यान्यतादिकालवृत्तित्वात् तत्र कपालादिषु बहुत्वघटादयो द्वे गपद्युत्पत्तिनाशः तथा च प्रारम्भे इत्यर्थः तथा
हि कपालेनत्पेक्षाबुद्धिः घटारंभकसंयोगश्चैकः कालः ततः कपालबहुत्वं घटः स्थिरकपाले क्रिया च ततो बहुत्वसामान्य
१२९ ज्ञानं घटश्च द्वे संयोगादिकपालयोर्विभागः ततो बहुगुणज्ञानं घटस्य निर्विकल्पकालके अपेक्षाबुद्धेः कपालकपालसं
योगयोर्नाशो च ततो बहुत्वघटयोर्नाशो बहुत्वविशिष्टकपालज्ञानं घटस्य विकल्पात्मकमिति तादृशयोः कपा
लबहुत्वघटयोर्द्वयोरेकज्ञानजनकत्वेन हेतुमतोः परस्पराजन्यज्ञानेजनकत्वाभावरूपसाध्यमस्तीति लक्षभिन्न
त्वइति भावः बहुत्वमुपलक्षणं एतादृशादित्वद्रव्ययोरपि बोध्यम् लाने रेयी त्यनन्यभिचारश्चमाह घटघटकत्वेति घटघकत्व
संस्यापरे एकघटघकत्वेकत्वपरेद्वित्वद्विघटकत्वारो साध्यास्यापादं विषयमाणत्वादिति ध्येयं न नु वस्त्रादेरूपस्य रूपं १२९
स्य चाग्रहात् रूपस्य योन्यतरपरिमाणायोर्व्यभिचारोत आह अपि तवेति एवकारेणाज्ञात्या अपयदहणमनुमतं तदंगीका राम॰
रे त्वाह अस्तीति तथा चोक्तस्थले प्रतिबंधकत्वाद्विशिष्टयोग्यत्वाभावरूपं साध्यमस्तीति भावः भिन्नत्वेत्यनेन हेतुसत्वं प्र
त्येकमित्यनेन साध्यासत्वं च सूचितं तथा च निरुक्तहेतुशालिनो व्यभिचारो सभाविततत्वं तत्तत्पर्यं न तु रूपरसयोर्व्यभिचारः
अन्यमात्रस्य कालोपाधिमेतत्पोः कालोपाधिविषयामिन्नित्वेकज्ञानजनकत्वेन हेतुसत्वात् तत्र तत्त्वनिष्ठाभावज्ञानं प
रंपराजन्यमिति संयुक्तसमवेतविशेषणतादरकतया जनकत्वेसाध्यसत्वाच्च न कालोपाधिविषयाताव्यभियोजनकत्वे

न साध्यमरूपेवेति वाच्यं कालोपाधिमिन्नरूपेणाजनकतयासाध्यैवेशात् अन्यथासनियतद्वित्वयोर्व्यभिचारस्य
दोषात् पुरःपरश्चेनावबोधादित्यत आह संभाव्यत्वेवेति साध्यैविषयत्वेनजनकत्वाविवक्षयायादयोग्ययोर्व्यभिचारो द्वारेपिपो
ग्ययोरूपयोरूपयाजनकत्वेन तदद्दुह्याराह हेतौ वेति एकदेशावच्छेद्यत्वस्येति हेतुत्वमित्यनेनान्वितः अत्र कालसा
धारणावच्छेदकत्वमात्रानुपादानेनातव्यभिन्नकालीनसमानाधिकरणसंयोगयोर्व्यभिचारश्चारणायैकज्ञानजन
कत्वावच्छपयादेयत्वादिति बोध्यं तद्रूपेनेति तेरोघ्य न तत्त्वरणसंयोगयोरित्यर्थः संभवइतिरूपेन तत्र संयोगद्वयस्यैकज्ञान
वरणात तत्र संयोगविषयत्वे वाधकाभावादुक्त नस्तस्य संभव इति भावः न ह्यतिनेव्यभिचारः व्याप्यवृत्तितयाएकदेशाव
च्छेदस्य हेतोरभावादिति भावः परत्वेति तथापीत्यर्थः तथाभिधाने कालसाधारणावच्छेदकत्वाभिधानेऽनवल्प्या
वच्छेदेनेति देशकालसाधारणांशावत संभवतीति तावद्व्याध्यं तत्रव्याप्यवृत्तित्वेन तस्य चावच्छेद्यत्वेपि हेतोः पक्षधर्मतेति
ध्येयं पक्षविशेषकालेत तु नित्यतरभावयोः संभवेयमाह हस्तो तन्निदेशानी घटत्वमित्यादि प्रतीत्या तथा स्त्रित्य तत आह नि
त्ये चेति नियमेनेति सामान्यभावस्फोरणाय वस्तुतः ह्रमस्यमियोनवच्छिन्नानवच्छेदकत्वेककारानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभा
वोद्यताश्रयाकारानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावः ककारस्यैवं रूपं तत्त्वात् तदवच्छेद्यस्य वर्णस्य विरोधाभावादुपपन्नमिति भा

२

गु.शि.टी. वः तत्तुककाराग्नवछेदकेत्यस्यककारावछेदकमित्रेत्यर्थः ।सचप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यादुष्टमतोऽतिहिशिष्टहेत्वप्रसिद्धि
१३२ रत आह तदनवछेदकत्वं वेति । स्वपदममवछेदकत्वाभिमतरूपावछिन्नपरं तत्पदंककाराश्रयपरं अथ चात्वानवछेदककारक
देशानवछेदकत्वं गकारस्येति कमेणार्थो ध्येय इति नेहे तत्वप्रसिद्धिः नवस्तुतोमिथोनवछेदकावछिन्नपतसंयोगादिरू
पं तद्भिन्नत्वं वर्णानां प्रसिद्धमित्यपि बोध्यं समेति समनियतकालोपस्यभिन्नदेशकत्वपत्वहूपादेहेत्वोः देते चमिथोनव
छेदकानवछेदेव्यभिचारवारणायेत्यर्थः ननुघटत्वपाषाणत्वरूपो व्यभिचारः तत्रनिरुक्तेहेतुसत्त्वात् घटत्वस्य
संस्थानविशेषव्यंग्यतपाषाणत्वस्यचतद्रूपपरिशेषव्यंग्यतपापरस्परव्यंजकाग्रहदशायां स्वस्वव्यंजकग्रहेणा
प्रतिनियतव्यंजकव्यंगत्वेनसाध्यासत्वाच्च इत्यत आह यदिवेति तस्यव्यंग्यस्य तदग्रहात् व्यंजकाग्रहत्तेनतु व्यंजकस्य रघु.
संस्थानविशेषस्यरूपविशेषस्यचदोषाद्ग्रहः तत्रचअसतिप्रतिबंधकइति विशेषणस्याकृत्वादेवनव्यभिचार इत्य
त उक्तं विनापि दोषमिति यत्र भूमौ व पवावछेदेनालोकसंयोगात्मककारणाभावात् संस्थानाग्रहेपि सत्यावपत्वाव १३२
छेदेनालोकसंयोगाद्रूपग्रहः एवमपत्वमसेताहशालोकाभावाद्रूपाग्रहेपि संस्थानग्रहस्तत्र दोषं विनापित थाभा
वादिति भावः व्यक्तीतिस्वरूपेत्यर्थः समनियता देशकालकयोरूपरसयोर्व्यभिचारवारणाय तसमाने इन्द्रियग्राह्यत्वे यरस्या

गु.शि.टी. तमेवेति पुनर्नोक्तमित्यस्य धेयं ननुव्याप्यदं ... नित्यस्यापि देशिकास्तत्वतस्यापरत्वतस्यानिरुक्तैकावछेदेने
तिसत्वात् । कालिकसंबंधेनसमनियतव्यक्तिकत्वानिरुक्तसमानेन्द्रियग्राह्यत्वाच्चहेतुसत्वेपिनिरुक्तसा
१३२ ध्यासत्वाद्व्यभिचारोऽत आह सर्वेष्वेतदमितिनिरुक्तमेकावछेदेनेत्यादिसर्वसमवायेनोभयोर्हेतुमाद्य
परादव्यमित्यर्थः एकतरस्यसमवायाभावे विरुद्धयोरेवावछेदकं वाच्यमित्याह एकस्मिन्निति तत्रहेतु
पदेनोवावछेदकपदार्थमाह अथवेति तद्रूपत्वेकमेतदनुमुक्तवतो मनेकारस्यनैयायिकत्वादिति भावः तेयो गं
द्यासंयोः नेनसमनियतव्यक्तिकत्वेननव्यभिचारइत्यन्वयः प्रमेतितरुणाप्रभासंयोगयोरित्यर्थः अयमेतिरेक
समानेन्द्रियग्राह्यत्वेपिपत्रयेनुद्भूतेसुक्तंअतएवाहस्पर्शेनेतितथाचदर्शनग्राह्यत्वेपिव्यासज्यवृत्ति रघु.
प्रतियोगिताकाभावस्यघटकत्वाद्व्यभिचारस्यवारणायेतिभावअन्येतनविवक्षायाः फलमाहरूपेत्यादि १३२
रसेन्द्रियग्राह्यत्वेनरूपरसाद्योर्व्यासज्यसरंतहितिरिद्रियपरं ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥सिद्धिरस्तु ॥ ॥क्ष